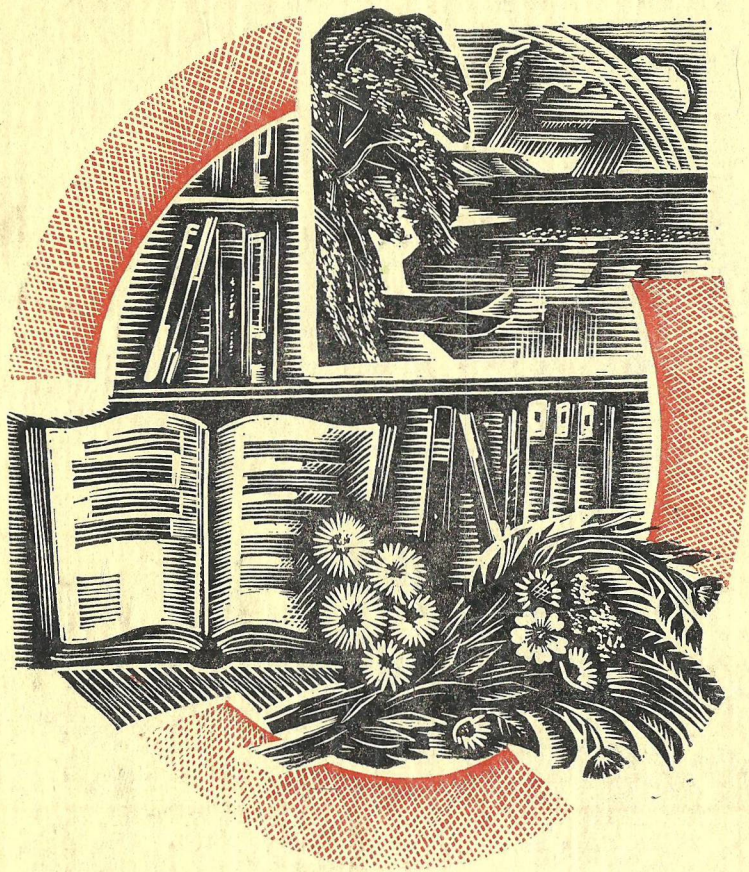

847
ЮЩЕН

ОЛЕКСА ЮЩЕНКО

БЕЗСМЕРТНИКИ

ОЛЕКСА ЮЩЕНКО

БЕЗСМЕРТНИКИ

Н а р и с и,
е т ю д и,
с п о г а д и

КНИГА ДРУГА

*

Науков.
Ім. М. Г.

Ім. ТАРА

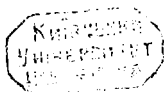
9742

М. Д. 1978

КИЇВ • «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» • 1978

Друга книга нарисів, етюдів, спогадів Олексія Ющенка «Безсмертники» продовжує розповідь про людей літератури, мистецтва, які пішли від нас, залишивши по собі світлу пам'ять і полум'яне слово. Чимало нового читач дізнається про життя і творчість Павла Тичини і Максима Рильського, Катерини Білокур, Андрія Головка та Івана Виргана... З любов'ю і теплом говорить автор про старших побратимів по перу, з якими його зводила доля в грізні роки Вітчизняної війни і в дні мирного будівництва. Книга також містить цикл нарисів про літераторів братніх радянських республік.

974235

© Издательство «Радянський письменник». 1978 г.

ОДЕСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

~~~~~

...Навіть не барвиста квітка, як і зірка не першої величини, — безцінний, незвичайний витвір природи. Треба тільки її помітити серед інших квітів, незчисленних зірок, — і вона зачарує тебе.

Люди теж різні. І в кожного з них незвичайні, принадані риси, які для людини — що барви для квітки.

Учімося бачити їх, і тоді світ розкриватиметься перед нами, як захоплююче диво...

...Аж бринять на вітрі історії квітки безсмертника. Палахкочуть.

Кожна згадка — пелюстка до пелюстки. Золотий листочок до листочка — і вже золоте суцвіття. Квітка пам'яті. Квітка безсмертника. Може, якісь із них осиплються. Та вони одна одну підтримують у щільному колі. Тільки тоді твориться повна квітка — частка життя, історії.

Час неблаганний — зриває пелюстки з квітки пам'яті.

Чи встигнеш змалювати їх, щоб не зникли в круговерті днів, як зірваний вітром маленький листочок верби?

А листочки золотого суцвіття безсмертників?

Це — сердечні слова, поетичні мініатюри,
котрі виповнюють квітку поезії, мистецтва.

А що квітка без пелюсток? Без листочків золотих, зібраних у суцвіття?

Не відкладайте на завтра — змалюйте хоч одну-дві пелюстки з неї!

А в т о р

БУЙНОЦВІТ

БУЙНОЦВІТ

До вікна підступали рожеві мальви — все ближче, ближче... Табунцями бігли з поля волюшки, з луку ромашки та медунки, пнулася низенька м'ята, легко підводився, аж торкався скла, зеленопружний любисток... З далини, з лісової гущавини, тяглися до хати тендітні дзвіночки, аж розсипалися блакиттю — прагнули донести свою мелодію... Від тої напруги їх стебла видовжились, потоншали, стали граціознішими. Соняшник-самосійка передчасно — ніби зумисне для неї — запалив золотом свою голову з безліччю пелюсток. Певне, він знав, як вдивлялася щоліта в кожную пелюстку його попередників ота жінка, радіючи щонайменшій, навіть не найяскравішій, але чимось відмінній від інших, гордовито вилискуючих золотом...

Звідкись долинала хвилююча пісня:

Вівці мої, вівці,
Вівці та отари.
Хто вас буде пасти,
Як мене не стане... Гей!..

Журився, квилив душею невідомий чабан, доручивши свій сум співакові, голос якого не важко розпізнати...

А квіти тяглися, підступали до вікна і ніби повторювали: «Хто ж нас буде малювати, як ти нас покинеш? Кому нас ти заповіси?»

Так. Вона чула їх. Чула їхнє дихання, журу, мелодію...

Вже ледве помітиш хату між велетенськими хвилями цвіту.

В очах наостанку спалахнула ще не бачена велика чарівна квітка, щоб за якусь мить розсипатись міріадами іскор-барвинок і згаснути. Але за ту мить промайнули неспинні літа з їх погожими і похмурими днями, з буянням цвіту, з його ще не розкритою таїною...

* * *

Пригадалось... Уперше взяла до рук букваря — купив-таки батько. Восьмирічною почала «набиратися мудрості», помалу-малу — та й навчилася читати. «Без нічийої допомоги», — написала в автобіографії.

«Ну, дід та батько порадилися — нащо ж, мовляв, Катрю в школу посилати, коли вона й сама вчиться, не буде рвати ні чобіт, ні свити, а ще потроху на веретені прастиме...»

Отож і пряла, і шила, і ткала. І на польові роботи ходила.

Ходила, ходила, а кольори кожної квітки душею вбирала. Ходила на роботу чи на збір... кольорів? А як же хотілося намалювать оте все, щоб наче живе було... Горіла бажанням перенести чари природи на полотно, на папір.

Певне, набагато раніше ввійшла б до храму мистецтва, якби не оті домашні обставини, недовіра батьків до якогось там малювання...

«Хліба з нього не їстимеш», — то вже батьків присуд, недвозначне селянське «резюме»...

Присуд? Ні! Не могла коритись волі навіть рідного батька.

«То й малюй, лише не в будні — на сором перед людьми роботящими!»

Отож, «в будні малювати заборонялось. А лише в неділю, після обіду, як вже все впораю, тоді, мовляв, хоч іди до дівчат гуляти, хоч читай, хоч головою своєю... об пень бийся».

У 1934 році сказала своїм рідним: «Буду вчитись малювати, і не тільки в неділю, а і в будні — кожний день малювати. Сама буду вчитись».

Батько буркнув: «Чи це ти, Катре, насміхаєшся, чи дороги питаєшся?»

«Ні, справді буду вчитись».

«Що ж, бить тебе якось не того, роби, що хоч. Бачу, ти сказала без повороту...»

І вчилася. Самотужки... Бо опекався на думці, на мрії поступити до Миргородської художньої школи. А пішки від самої Богданівки до Миргорода — не близька дорога — дійшла і свої роботи показала тамтешнім знавцям... Дещо їм ніби й сподобалось. Але ж — що то за сила «традиційного правила» — у звичайній школі не вчилася! Чи то можна приймати в такому разі? Закон є закон! Ніяких винятків!

З гіркотою в душі залишила малюнки в художній школі разом з адресою.

Подумки заспокоювала себе — може, ще напишуть у Богданівку, покличуть, передумують...

Не передумали, не покликали.

І все ж — училася. Самотужки. І жартома про себе: «У лісі я родилася, до пня богу молилася».

Чи легко було? Ні. Бо нелегко жилося, нелегким було і самонавчання. Вчителі? Насамперед — природа, земля. Барви природи — вона їх добре знала. Ось жовтогаряча — з лушпиння цибулі — аж горить... Кажуть, що

колір цитрини подібний. Не знаю, не бачила... А ось темно-фіолетова — з соковитих ягід шовковиці, а ще темніша — з бузини (недарма й чорнило з бузини найкраще для школярів, та й ніяких тобі затрат — вичавлюй, пиши, маляй!). Зеленого відтінку треба? А то вже пошукай пасльону: зеленішого кольору не знайдеш, як з його листя! А випадково зачепиш рукавом сорочки білої отой паслін, то й не відмиєш. Може, треба трохи світлішого відтінку? Зелено-світлий тільки з пирію!.. «Клас» за «класом» проходила... І вже справжні фарби знала, хоч і важкувато було їх придбати. І вже й душа раділа, коли відчувала, що передала красу квітки у своїй картині, а хтось ще й скаже, як побачить випадково: «Ой лишенько! Ну, як живе...»

Та як незмірно затремтіла від радості іншого, не свого твору...

Була в гостях у родичів за десяток кілометрів від свого села. А в них було радіо. І почула пісню «Чи я в лузі не калина була...» Всю душу перевернула пісня, серцем співачки виплекана та виплакана...

То співала Оксана Петрусенко. І знала ж ту пісню, а вперше почула такий спів... Що то за вуста злеліяли її!

Не спала ніч. Писала захопленого листа. І надіслала його до Києва. З малюнком червоної калини.

«Чи ж дійде?»

Дійшов! І вже в Києві Оксана Петрусенко про невідому художницю Катерину заговорила. Заговорила, бо вірила в незнайому адресатку — Білокур Катерину, — такою щирістю повіяло від нехитрих слів листа. Отоді й приїхали в Богданівку вперше «справжні» художники. Дивувались...

«Взяли в Полтаву мої картини, позвали й мене туди. Тут доля мені усміхнулась. Мені дали трохи фарб, дали полотна і дали мені надію велику на будуче...»

«Дали трохи фарб». Навіть олійних — щоправда, їх вона знала, вже на фанері малювала такими. Але основними були вугілля і сік буряка столового, ягоди калини, бузини, стебла трави.

Доля усміхнулась. Художниця вже побувала в Києві, у Москві. В Третьяковській галереї впивалася дивом великих майстрів... А ходила так тихенько, обережно, майже павшпиньках — щоб не сполохати царство мистецтва...

Аж не віриться, що вже рідні батько-мати «не лаяли, бо в Полтаві сказали, що я художник. Чуєте? Вчені люди назвали мене художником!»

Не забудеться радість: їй влаштовано персональну виставку в Полтаві... Та за радістю — горе. Горе всього народу і її особисте — в тому ж році її творчого злету почалася Велика Вітчизняна війна. І вже горіли ниви, люди... Горіли й картини, що були на виставці в Полтаві... Горіли мрії художниці.

Плакала. Ні, вже не за своїми картинами — за людьми, що не воскреснуть... Думалося: закінчиться війна, переможуть наші люди і їм в нагороду найніжніший цвіт намалюю! Чи ж загрубіють їхні серця, їхні душі? Чи притупиться від вогню і грому сприйняття краси? Ні! Вони за красою скучили, прагнутимуть її! Все життя малюватиму ніжний цвіт землі! Для них! Нехай радують око, веселять душу барвами, нехай торжествують радість земна, краса неопалима!

...Ідуть літа. І слава лине всюди про художницю Катерину Білокур. І до села її все частіше навідуються митці, і в хаті її гості дорогі та бажані.

Богданівка — мальовниче село, подібне до багатьох сіл України. Широка вулиця у пишних вербах виведе гостей на сільський майдан. А за ним неподалік і поля, в які так закохана художниця з дитинства. І хати, подвір'я — як в інших селах. Ну, звісно ж, не в кожній

хаті художник живе... Її хата під залізом, що тепер не дивина. Може, тільки щедріше подвір'я на квіти, на грядочки всіляких, навіть рідкісних тепер, квітів. Заходьте, люди!

...Може, найщедріший на мистецький успіх Катерини був 1947 рік з її славним «Цар-колом», де золото колосся притягне увагу кожного.

«Колоски жита і пшениці — це наше заможне життя, наш добробут, а квіти — наша краса, радість і щастя», — пояснює гостям господарня хати. Колоски обрамлені дивовижним цвітом квітів поля, городу, а ще — її фантазії.

Заходьте до хати... Та відвідайте Державний музей народного мистецтва УРСР, що розташований на території Києво-Печерської лаври. В тому музеї, в світлій великій залі, ви побачите картини, що творилися в Богданівці, в хаті Білокур.

Подивитесь раз — прийдете ще, бо така вже сила мистецтва — зачаровувати людину. Коротко, гранично чітко скаже Олесь Гончар про твори Білокур: «Вони з тих багатств, що їх Україна вносить до скарбниці мистецтва світового. Вся Україна в подиві задивилась на цей самотній талант, що міг так барвисто розквітнути якраз в атмосфері народного заохочення, на тих просторах, що їх відкрили перед людиною революція, соціалістичний лад. Знаючи ціну людської праці, Катерина Білокур радується овочам і плодам землі, з ніжністю оспівує хліб, передає поезію родючості. Свіжість вранішньої росинки, найтонші переливи неба і просте людське обличчя — все в ній викликало настрої творчого піднесення».

Так. Її картини люблять. Знають і ту заповзятість, з якою творила їх. Ось ця дивовижна квітка — легкопромінчасті пелюстки, тепло від кожної з них лине до людських сердець. Дивіться на живу райдугу кольорів, пийте її!

Дивляться, дізнаються, що не одній з цих картин
віддано по кілька літ праці...

До неї вже доторкнулася слава, але вона й далі з
тією ж, навіть більшою, енергією працювала над своїми
квітами.

«А квіти я буду малювати і малювати, бо я так люблю
над ними працювати, що й слів не знайду, щоб висказа-
ти ті почуття до їх, любов, прагнення моєї великої лю-
бові...»

Великої, дивної любові! Про ту любов давно вже знав
видатний поет Павло Григорович Тичина. Знала і його
творчість Катерина Василівна. Читала зачудовано:

Співає стежка на город.
Гарбуз під парасольками про сонце думає...
За частоколом — зелений гімн.

Нечутна пісня — зеленого кольору! — славить все, що
навколо. Думалось: «Якби побачити того поета! Та він же
художник! Ще й ніби побув у Богданівці моїй!» А далі ж
в нього:

Соняшники горять...
— сама як струна.
Метеликів дуєти...
— а на лапках мед.
Ромашка? — Здрастуй.
І вона тихо: здрастуй!
І звучить земля,
Як орган!

І вже душею почула, зрозуміла, які вони, оті звуки
землі... І чула, як вітаються вранці квіти між собою і з
сонцем...

Так, справді: вийдеш вранці в поле — і неодмінно
привітається з тобою як не ромашка, то волошка... Ві-
тання тихе, вухом не почувеш, але ж насправді відчут-
не — душею тільки.

Квіти, рослини з дорогоцінними краплями роси...

«Та як же їх не малювати, як вони такі красиві? Я й сама як почну малювати яку картину квітів, то й думаю: оце як закінчу, тоді вже буду малювати що-небудь із життя людського. Але ж поки закінчу, то в голові зашнується цілий ряд картин, та одна від другої чудовніші, та все ж і квіти. Оце вам таке. А як прийде весна, та зазеленіють трави, а потім квіти зацвітуть! Ой боже ж мій! Як глянеш кругом, то та гарна, а та ще краща, а та ще чудовіша, та начебто аж схиляється до мене... То я все на світі забуду, та й знов малюю квіти».

А малювала до самозабуття, виписувала кожную пелюсточку, остючок вівсюга, тоненький вусик, аж до непомітного, а ще березку в'юнку польову чи вусик горошку... Тоненькі тичинки і кольоровий пилок — все знаходило свій відбиток на полотні... Мабуть, тому й впізнавали її розмаїті квіти луку, лісу, поля... Бо зріднилася з ними. Тонкий пензель, тонке відчуття краси... Чи не це єдало її з славетним поетом Тичиною?

«Еге ж, хіба кожен так привітається до ромашки?..»

І тоді, звідавши чару природи і чару Тичини-поета, омріяла зустріч з ним, незвичайним співцем. Як свого часу, ще на початку мистецького шляху, з соловейком — Оксаною Петрусенко.

Хто був у гостях в Павла Григоровича Тичини, той запам'ятав назавжди до дрібниць його помешкання, картини та портрети на стінах, вироби художньої кераміки на полицях. Відчиниш двері, і вже тобі у вічі поглянуть три півонії, блакитна лілія, кетяг пахучого бузку. Той твір займав чільне місце, завжди був перед очима господаря. Подарунок Катерини Василівни Білокур.

...Уже зовсім слаба Лідія Петрівна, вірний друг Павла Григоровича, запросила мене додому. Це було 24 липня

1975 року. Була якось особливо схвильована, вся ніби світилась від радості (а під очима ж чорні тіні глибокі — безсонні ночі далися взнаки...), даруючи великий том творів Павла Григоровича, виданих у перекладі російською мовою в серії «Библиотека поэта».

Удвох помилювалися прекрасною книгою поета, посумували, що вже не розділить з нами такої радості Павло Григорович.

І раптом господина несподівано мовила:

— А чого ж я ще хотіла, аби ви прийшли. Не раз бачила, як ви довгенько вглядалися в оці квіти Катерини Василівни. Чомусь думається мені, що ви хочете написати про неї. Чи вгадала?

Я ствердно кивнув.

І тут Лідія Петрівна принесла і поклала на стіл великого конверта.

Конверт перев'язаний стрічкою. В ньому зберігаються п'ять листів і автобіографія Катерини Білокур.

Вчитуюсь, розбираю кожне слово. Листи ширше розкривають її душу — людини, художника з чутливим, добрим серцем. А скільки вдячності до господарів дому, захоплення їх гостинністю!

От з перших рядків листа 1949 року.

«Місяць серпень, а число хто й зна яке...» (Певне, запрацювалась у ті дні, під руками ж саме ні газети, ні календаря, а листа неодмінно хотіла послати...)

Перша подяка — Лідії Петрівні — за якесь зілля: «Ота сушениця — суха травка — має таку цілющу силу!»

Пише про своє заповітне — про малювання.

«Під час мого перебування в Києві, в музеї Тараса Григоровича Шевченка, я бачила його чудові роботи, виконані олівцем. Так оце і я працюю олівцем. Не знаю, що з того вийде...»

Її турбує все, бо живе життям усього села. Непокоїть негода.

«Чи і в Києві дощі йдуть? У нас тут, на Полтавщині, як з відеречка ллють і не дають колгоспникам своєчасно виконувати різні польові роботи».

Лідія Петрівна ввіходить з іншої кімнати, запитує:

— Ну, якого листа вже прочитали? Все там розібрали?

Підійшла до столу, глянула.

— А! Це про погоду. Пам'ятаю, коли читав Павло Григорович листа, говорив: «От вона, турбота за колектив. І це ж скільки таких людей — Ангеліна, Озерний, Хобта, Посмітний, Дубковецький... Білокур, Примаченко...» Замислився, потім продовжував: «А був Мазай — сталевар... І ще багато, багато... Це ж ціла епоха! Наше, радянське життя! Які трудівники — заводів, ланів. І — митці. Труд і краса в єднанні... Білокур малює. Що їй до іншого? А от же серце болить — дощі заважають людям...»

Лідія Петрівна просить вибачення:

— Перервала вам читання! Більше не буду!

— Навпаки! Ви ж робите необхідні пояснення!

Я знову в полоні зворушливої оповіді-листа: «А коли вдруге... я знову була у вас, господи милостивий, як мені стало соромно перед вами, коли я глянула на ту картину моєї роботи — одноманітний синій фон та великі квіти. І все, але тієї художньої чарівної краси на тій картині нема. Мені від того так соромно і так боляче, що, вірите, дорога Лідіо Петрівно, борщ пісний із щукою-рибою був такий смачний, але я його до смаку і не попоїла...»

Тепер я вже сам кличу Лідію Петрівну, що вийшла, здається, до кімнати-бібліотеки.

— Чи не пам'ятаєте, як Павло Григорович поставився до такої самокритики і самонезадоволення Катерини Василівни в листі?

— Ще й добре пам'ятаю. Він зауважив: «Яка міра лю-

бові до мистецтва в цієї жінки, що може так аж надто суворо ставитись до своєї праці, хоч навіть вдалої! Дивися, як же підібрано і фон синій, а барви квітів — по контрасту... Вони, здається, легенькими хмарами відділились від фону і ось плывуть до нас. Хіба ж не так? Ще краще чи точніше — нас притягують, ваблять до себе. Ні, тут немає штучності та одноманітності. Своєї картини не слід соромитися художниці...»

— Взагалі, Катерина Василівна, — продовжує Лідія Петрівна, — надзвичайно чутлива натура. Он далі читайте — я майже всього листа знаю напам'ять — як вона відвідала Музей російського мистецтва, а це ж зовсім близько від нашого будинку, одна ж вулиця Рєпіна: «Ходила, дивилась. Чудові ті твори. І тихенько плакала...» Наївність, безпосередність... Плакала від споглядання шедеврів мистецтва. Пам'ять у неї дивовижна: могла розповісти, як саме вплинула на неї та чи інша картина, перед якою довго стояла, що саме відчула, коли дивилася, — зажуру чи радість. Чи просто навела на роздум про значення мистецтва. А як вона переживала якусь невдачу! Ось читайте цього листа.

Читаю. Написаний у лютому 1959 року. В ньому художниця дякує Лідії Петрівні за відповідь. «От мені і веселіше стало жити у білім світі, що ви листочок подали».

Лист справді особливий — недарма Лідія Петрівна звернула увагу саме на нього. Тут не лише самокритика, але й ставлення художника до критики, до зауважень знавців мистецтва.

Йдеться про картину «Чорногузи дитину принесли». Катерина Василівна ділиться в листі своїм задумом відтворити барвами казку. Ось дитина — рожева, на пухнастих квітах, в обрамленні-казці — квітучі соняшники, зелений лист... Картину цю художниця ще звала «Щастя».

Скарга на невдачу. «Все на ній — картині — нібито й нічого: і буйно цвітуть соняшники, і інші квіти... і ріжні візерунки. А от капосне дитя (щоб воно велике виросло!) намалювала, та й перебавила, як кажуть, куті меду. Пишу у Київ, аж хвастаю... Як приїхали з Києва мистецтвознавці та як глянули на той мій твір, то аж ойкнули. «Та хіба ж таке дитя чорногузи понесуть? Та треба вже коня чи вола впрягти, щоб його повезти». Дивлюсь і я разом з ними. І правда: дитятко таке, що якби сплигнуло з полотна, то вже до ставу й гуси відігнало б!.. Отака-то моя робота...»

Згадану картину я бачив у Яготині в краєзнавчому музеї. Разом з іншими присутніми довго я стояв, вражений казкою на полотні. Але нас зовсім не лякала якась диспропорція — соняшники, чорногузи вималювано досить майстерно, об'ємно, а на тлі квітів дитина не здалася нам завеликою, — все ж бо сприймалося за гіперболу, адже в народних казках як швидко ростуть діти! Та навіть якщо й завелика дитина, вона не порушувала загальну композицію — знову ж таки в зв'язку з алегоричністю образу: росте майбутній володар навіколишньої краси, а може, і майбутній творець краси.

Катерина Василівна могла б і заперечити оцінку приїжджих знавців, про яких згадує в листі. Та, певне, вони довели, що заважке дитя, принесене чорногузами, могло не втриматись на квітчастій казковій постелі...

(А «постіль» ніби десь аж угорі, в блакиті, бо ж казку малювала. І квіти, що сягнули неба, аби чорногузам було куди покласти дитину, так запахли з картини, та ще ж такі вони реальні, що не можна не насолоджуватись пахощами! Ні, не лише пахне хліб на тарелі чи молоко з кухля, глечика... Пахне саме повітря, напоєне казкою, пахне і отой часто вживаний блакитно-романтичний фон... Пахне земля!)

У кінці листа — прохання: «Я вас дуже прошу, щоб ви об тім нікому не говорили, особливо Павлу Григоровичу... щоб про мою невдалу роботу не знали».

Своєрідність образного бачення, обдарованість, оптимізм — усе це відбилось і в цій картині, в якій знавці помітили вади.

— І все ж, Лідіє Петрівно, скажіть, чи знав Павло Григорович про переживання художниці в зв'язку з цією картиною?

— Мене так захопила щирість листа, його тон, навіть нотки гумору, що я не виконала волі художниці — показала Павлу Григоровичу листа. А як він був зворушений її переживаннями! Потім кілька разів повторив: «Та треба вже коня чи вола впрягти, щоб його повезти». І сміявся.

Ну, звісно ж, так не говорили мистецтвознавці! Я переконаний — сама з себе кепкувала Катерина Василівна! От хоч би й такі слова: «Що це ви, Катерино Василівно, встругнули! Та погляньте, та подивіться!» Це її власна мова, її гумор. «Коня чи вола впрягти...» А що вже говорити про оте: «Якби сплигнуло з полотна, то вже до ставу й гуси відігнало б» — теж її, з погляду селянки, з конкретним розумінням життя сільського...

...А листи такі безпосередні та щирі. Один з них, уже після смерті Павла Григоровича, Лідія Петрівна опублікувала в журналі «Народна творчість та етнографія».

І, нарешті, ще один лист, написаний далеко раніше — 5 листопада 1954 року. Вгорі чітко виведено: «Нехай буде мир в усім світі!» Далі кілька порад з народної медицини — для Павла Григоровича, з піклуванням про його здоров'я. Та й знову після «Бувайте здорові» — «низький уклін і щира подяка вам, добрі люди, що ви мене так радо зустріли, привітали і так гарно і легко вели з того негарного стану, в якому я опинилась.

З пошаною до Вас К. Білокур».

І дописала: «Та ще як гляне на такий лист Павло Григорович, то що ж вони тоді скажуть: «Еге-ге, Катерино! Кепський з тебе писар, на весь лист і однієї коми не поставила...»

— Павло Григорович якось казав: «Поглянеш на її картини і зрадієш: хіба ж не розцвіла сила народу?» Йому imponували такі особливо картини, як «Буйна». Ви ж знаєте його «Я єсть народ»: «Яка біда мене, яка чума косила, а сила знову розцвіла...» Її квіти — то ж вся земля наша. А хто на землі робить? Люди... — задумливо мовить Лідія Петрівна.

Як не згадати, що Катерина Василівна якось не погодилася з котримсь із своїх критиків. Знала, відчувала свою правоту, своє правильне розуміння праці, «труда, що переростає у красу».

Характерний з цього погляду її лист до працівників Центрального будинку народної творчості від 20 січня 1952 року (його опублікував мистецтвознавець Василь Нагай у журналі «Народна творчість та етнографія» в березневому номері 1973 року).

Катерині Василівні, певне, зауважили, що трактор у картині «Колгоспне поле» не на місці.

«Я хочу по мірі моєї спроможності виправити мою картину. Мені здається, що картина... намальована з натури... вулиця села, двори, обгороджені тинами, а за тинами квітів, квітів, і вулицею їде трактор.

...А край села живуть Сашка Сашчиха, Яків Гнатович, дід Савка, дядько Демид, що над озерами живе. І які в цих колгоспників чудові дворики з зеленими садочками, огороджені тинами... І часто так буває, що трактор як доїде край села, то й остановиться біля одного з дворів: то тракторист води нап'ється, то в тракторі що-небудь підстроїть. І знов вам трактор біля тину і квітів стоїть. Рушив трактор, та й поїхав у поле орати. І як сісти на низенькому ослінчику або просто на землі під тими

тинами і високими квітами та й дивитися далеко у поле, де орють трактори, то й виходить, нібито в вінку те широке поле колгоспне. А як у нас на Полтавщині в Кременчуцькому районі в селі Пісках по двадцять чотири і двадцять п'ять гектарів сіють і садять квітів, то такий великий лан землі, може ж, коли і трактор обробляє? От вам між квітами і трактор. Те саме і з виноградом».

Далі художниця торкається історії мистецтва, класової його суті. «Хто орав чи копав, поливав ґрунт під виноград, тих тоді не малювали. У стародавнім живописі на картинах більшість малювали, оббивали виноградними лозами вакханок, вакханів, амурів і всяку таку всячину в тому роді. Так це ж було давно! Життя не стоїть на одній нозі, а мчить і мчить вперед. Ізмінилось, та й дуже лице землі. Загурчали-загули великі і сильні машини на суші, в воді і повітрі, загурчали та розпужали всіх вакханок, вакханів, амурів. І прийшло зовсім інше життя, і стали в повазі люди-трудівники. І про всіх, хто оре, обробляє ґрунт під жито, пшеницю, дерева, квіти, виноград і всякі злаки, — про їх, їхні діла стали складати пісні, писати книги і малювати картини».

А щоб уже зовсім «перемогти» свого опонента, Катерина Василівна додає: «І не тільки про тих людей-героїв співають, пишуть, малюють, а про те знаряддя, з допомогою якого працівники полегшують і окрашують свою працю... Оспівують тракториста, то і трактор, а як комбайнера, то з комбайном. І мені здається, шановні товариші, що на моїй картині нема нічого фотографічного. Раз трактор обробляє поле під жито, пшеницю, квіти і виноград, так він же має право бути серед усього цього і намальований».

Колгоспне широке поле, даюче нам усім багаті свої дари, я обвила багатим вінком із квітів і винограду. Я намальовала те, що є в житті».

Яке глибоке розуміння нової естетики в новому світі!

У селі Пісках на Кременчуччині, згаданому в листі, мені довелося побувати в 1949 році, коли там саме перебувала делегація польських селян. Як на сьогодні, то й не така вже велика площа була відведена там під квіти. В наші дні набрало велетенських розмірів квітництво, але й тоді велике почуття гордості, подібне до почуття художниці, пройняло й мене, коли я побачив квітникарство в колгоспі. Адже квіти — то краса. І справді, «не хлібом єдиним»! Як дивувалися польські селяни, що наші хлібороби не пошкодували землі-годувальниці для квітів... Квіти в житті людини... Естетичні вимоги часу? Так! Ось у газеті читаю замість передової статті на першій сторінці матеріал про Стефанію Петрівну Васильєву, делегата XXV з'їзду КПРС, ланкову льонарів з Рожищенського району Волинської області. Стефанія Петрівна не лише робить свою, сказати б, вузьку справу. Вона живе інтересами всього колективу, тому-то до неї за порадою, на добру розмову ідуть і молодші за неї, і ровесники.

«Село що рік, то й кращає. Жінки радяться: треба, щоб багато квітів було не лише біля осель, а й у тракторному таборі, біля ферм. Як це краще зробити, де придбати насіння?» Можливо, що й з Пісок полтавських до них, на Волинь, надходило бажане насіння квітів!

З заможністю межує культура. Змінюється техніка, полегшується фізична праця. З'являється естетика праці. Праця з квітами! Кожна квітка неповторна своїми барвами. Людина — душею. Але кожна людина любить не лише корисне, а й красиве, так натхненно оспіване Максимом Рильським та Павлом Тичиною. Їхні вислови стали тепер загальновідомими афоризмами: «Троянди й виноград — красиве і корисне», «Труд переростає у красу», «Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла»...

Переможцям у соціалістичному змаганні в селі Петрашівці Тульчинського району Вінницької області

дарують троянди, вирощені в своєму ж колгоспі. Троянди найкращих сортів: «прелюд», «огні Ялти», «опера», «клементина»...

Катерина Білокур знала, певне, і пісні про Героїв Праці, що тоді були популярними: «Пісня семисотенниць» Григорія Верьовки та Сергія Воскрекасенка, «Про Миколу Лукичова» того ж композитора на слова Павла Тичини. Художниця згадувала в листі пісні, щоб підтвердити свої думки.

А квіти в житті людини з самого дитинства поруч: у них купала мати своїх малих дітей — у м'яті чи любистку... Може, саме так і прищеплювалася любов до краси змалечку... Як і до праці. Бо без неї і краси немає.

Коли я з друзями відвідав яготинський музей, де експонується частина творів Катерини Білокур, усіх нас привабили незвичайна ніжність, спокій, глибока любов, передані в картині «Сон». Отут на місці було б слово «побожність»... Спить дитина в колисці. З-під покривала тільки видно рученята і ніжки. І на сторожі того сну дитячого блакитна завороженість ночі (на такому тлі картина). В змальованому спокої, в незвичайній колисці так і видиться тобі, як підростає — на очах! — дитя.

І виросте, і стане десь поруч отих дівчаток, що поливають квіти... («Портрет племінниць»). Або стане поруч славної колгоспниці-трудівниці Тетяни Бахмач.

Може, хтось скаже:

— А, власне, де ж Герої Праці Катерини Білокур?

Їх неважко уявити, бо хто ж викохав оті квіти і дивні плоди? А вдивіться в натюрморт, виставлений у куточку яготинського музею: яка гармонія кольорів цих помідорів, огірків, винограду і яблук, цибулі і кавуна! Яке буяння, яка сила «красивого і корисного»... І за всіма цими плодами та овочами хіба ж не уявимо собі отам, біля розмаїтих золотих барв, золоті руки гордих своїм здобутком трудівників...

Високий поетичний дар. Звідки він, як не з щоденного, з дитинства, зачудування всім, що бачила навколо. На самоті з могутньою красою природи. Розпізнати її та передати потім людям при допомозі саморобного пензлика... Кажуть, що для пензлика служили галузка вишні та платівка жерсті з консервної бляшанки. А ще — трішки шерсті. А мала ж справжні пензлі, як і в художників-академіків, — дарували. Користувалася ж своїми.

Знала праці багатьох, а особливо зворушив її серце пейзажист, невтомний співець природи Матвій Олексійович Донцов, твори якого експонувалися на багатьох художніх виставках — республіканських та обласних, а також неодноразово влаштовувалися його персональні виставки.

Кілька виставок відвідала Катерина Василівна і відтоді вже ніколи не могла говорити про своєрідного майстра без захоплення.

Понад двадцять останніх літ, десь з 1952 року, Донцов жив у Ірпені. І хоч дуже часто доводилось мені бувати в Ірпені, відвідати художника випало лише в грудні 1971 року. Йому тоді виповнилось дев'яносто чотири роки... За рік перед цим в журналі «Україна» Олександр Стрижевський надрукував свого нариса про дружбу Катерини Білокур і Матвія Донцова і вперше подав кілька листів Білокур до свого улюбленого художника. Мені дуже хотілось поговорити з Матвієм Олексійовичем про Катерину Білокур (її вже не було на світі десять літ). В Ірпені ж випадково зустрівся мені Олександр Стрижевський, з котрим і пішли ми до художника в гості.

Переступаємо поріг будинку в сосновому лісі.

Матвій Олексійович відпочивав на дивані. Зір дев'яносточотирьохрічного юнака... І пам'ять.

— Ви були на виставці моїх картин у Спілці письменників. Я вас упізнав. Скажу вам, я теж займався писанням... У театрі Соловцова в 1914 році мали ставити

мою п'єсу «Чужий хліб». Після третьої репетиції зняли. Забрав і знищив. Порвав. Забував довго, але забулось! А ще писав ліричні вірші. З дитинства. Теж спалив. А кілька запам'ятав.

Художник вчасно зрозумів, що його поезія в пензлі криється... Але справжню поезію, як видно, любить усією душою. «Розохотився» старий — читає один за одним вірші Франка, Рильського.

Скутість моя вже минула — її розвіяли і голос декламатора, і не менше десяти свіжих картин з свіжими квітами. В грудні запахло бузком, весняним зіллям, блакиттю неба...

Вже мені стало відомо, кого він знає і шанує з письменників. Названі прізвища переважно майстрів старшого покоління. Ну, звичайно, Рильський, Тичина, Сосяра — то давнє захоплення... Давнє, що не проходить з часом...

— Можна писати картини на вірші, без натури...

Художник аж ніби вибачається, що багато наговорив, і каже:

— Підіть у другу кімнатку, там теж свіжа картина.

Великого розміру. «Бузок». Важкі квіткові грона, ніби в чистій росі викупані. Не криюсь, висловлюю подяку за таке радісне світосприймання. (Думаю собі: «В такому віці...») Дивлюся, дивуюся, забуваю про все і про перші хвилини збентеження, коли переступив поріг...

І ніби чую в лісовому будиночку тиху бесіду. Ведуть її двоє — він і вона... Хтось нашіптує слова з листів Катерини Білокур... І відповідь старого майстра...

«Це наївно, але мені здається, що жити в лісі — так це рай, бо в усі чотири пори року можна його малювати, а як весною та літом — скільки в ньому різних чудових квітів цвіте, що якби змалювати букет, то дивився б та й не надивився...»

— Це так. Але саме цей лісок, де я живу, переважно із сосен. Квітів тут обмаль — буває сон, медунка. А щоб букет справжній та пахучий вийшов, то ходжу в ліс мішаний, десь кілометрів за три-чотири звідси, за річку Ірпінь... Отам-то знайдеться і берізка — цілий табунець берізок — як плесо дивне біло-зелене... А тут — сосни. Хоч і вони ж не тільки зелені: глянеш на них, раптом бачиш — блакитні! Буває і сумно від них. Знаєте? «Ой не шуми, сосно, і так мені тоскно...»

«Була я в Ботанічному саду. Ой, які там є чудові квіти. А бегонії та їх листя як змалювати, то і квітів не треба... Орхідеї... Ой батечку, ой, які ж там на цій квітці тони і півтони...»

— То так. Квіти — екзоти яскраві. А от і в неясковій — у білій жоржині, наприклад, скільки невловимих відтінків... Яка погордливість і ніби холод, але й чистота теплих півтонів... А скільки тепло, ніби відчутного й на відстані, в півонії... А в легеньких порухах пелюсток маку — палають, горять, хоч руки грій біля них... Правда, руки не зігрієш, а от серце...

«Аж хочеться почати листа до вас піснею... «Ой піду я ярмом...» Та, бува, і не співається, бо й недуга ж пригортається...»

— То треба ж і полікуватись. Хоч би до П'ятигорська поїхати...

«Щоб лікуватись їхати у П'ятигорськ?! Боже мене сохрани, щоб я в той П'ятигорськ поїхала... Нізащо я так далеко не поїду...»

(І влітається в цю незвичайну бесіду голос Довженка: «Не було у вас дорогих черевиків, не душилися ви паризькими духами, а душились полином та коноплями. Не мандрували ви по світу, по закордонах. Вам було ніколи. Ви, як та пчілка, були зайняті і од роси до роси носили все мед до радянського вулика...»)

«А й вам треба ж думати про себе. Ой, помагають... компреси з чистої тепленької водиці. Це люди так лікують, коли сильні головні болі або серце болить... А ще ж і зілля спробувати... — (А її тепле слово — як цілюще зілля).— Недуга, хвороба. Та поглянеш навколо, легше стане — краса яка!..»

«...Поплакала я, читаючи ваш лист. І пишу. Знову плачу. Якби всі так шанували і поклонялись красоті... А надворі... вітер, по небу пливуть великі купчасті хмари, і он одна така гарна, що, якби так не плакала я, її одразу ж би намалювала».

— Велика втіха — в роботі, в прагненні хоч рисочку свіжу якусь відбити на полотні.

«Весна воду розлила. Посеред води стоїть кущ торішнього очерету, і восени такі звичайні собі кущі очерету, лози, а навесні, — як воно оповите синім весняним туманом. Ой, яке ж воно все й гарне. А вдалині сіро-синя хмарка, але така легесенька, — то кущик дощу опустився...»

— Біля дуба недавно був. Старий-престарий. І яке ж молоде листя! То де ж тоді старість? Малюю... Як радісно, коли є можливість працювати біля мольберта, не відчувається ні старість, ні самотність...

...І як важко і тяжко, як стоїть самотній мольберт з незакінченою, хтозна-коли розпочатою картиною, лежать пензлі засохлі...

«Все згадую картину вашу одну. Ой, як же на тій картині чудово виконано освітлення сонця!»— знову дивується Катерина Білокур.

— Та кажуть, що я вивчав рідну природу, її світлий колорит... Я просто любив її, в любові моя наука. Треба, звісно, мати поетичний настрій, відчувати колорит... Моє прагнення — оспівати красу Батьківщини, передати її найглибше, як правду... Живопис не залишу до кінця днів своїх, у ньому — вся любов моя і відрода...

...І не залишив.

Я попросився з господарем, вже нічого не розпитувавши про добрі обопільні стосунки між ним і Катериною Василівною. Дивлячись на картини на стінах і пригадуючи листи Катерини Білокур (вони й використані в уявній бесіді), переді мною постало подвижницьке життя митців. Ніяких подробиць мені вже не було потрібно.

Після великої, розміщеної в кількох залах персональної виставки в Києві на дев'яносто шостому році життя художника не стало. Вона ж, та, що славила квіти, раніше від нього на тринадцять літ замовкла. І сама — наче квітка. Дні її співу, як пелюстки, обірвались.

* * *

— Десь восени 1957 року, — розповідає лікар Микола Демидович Фененко, мій земляк, — зателефонував до мене Павло Григорович Тичина. Він поцікавився, чи не зміг би я провідати вдома, в селі Богданівці, що поблизу Яготина, художницю Катерину Василівну Білокур. «Якби ваша згода, то й доброго напарника мали б — Дмитро Михайлович Косарик уже погодився. Лідія Петрівна отримала від неї листа. Пише, що нездужає», — додав Павло Григорович. Я погодився. І от десь по обіді вже й машина приїхала до мене. Дорога недалеко. Ще й не вечоріло, як ми були в хаті Катерини Василівни, в її «половині».

Господиня зустріла привітно, раділа подарункам Лідії Петрівни та все приказувала: «І нащо ж ото треба було витрататись...»

Оглянув я хвору, порадив, у чому розуміюсь, які ліки потрібні, виписав деякі рецепти, дещо було з собою — лишив їй — пригодяться. Та після того оглядання почала вже не про свої «болячки», як вона висловлювалася,

а розповідала про свої відвідини самого ж поета-академіка та його ласкавої дружини. «Як прийшла до них, то, їй-право, Павло Григорович не знав, де й посадити... І своєю ж таки картину помітила на стіні. Я й другу хотіла подарувати, та Павло Григорович мало не розгнівався. — «то треба віддати музею, щоб всі бачили, а не ми одні з Лідією Петрівною...»

...Дивлюсь, а на стіні такі ж гарні картини... Дуби — як принесені тільки що з гаю... То, сказали мені, Шовкуненко малював. Академік... А ще ж такий портрет Шевченка Тараса Григоровича — очей не відвести... То, сказав господар, робота самого Кричевського... Яка ж, думаю, випала мені честь, що й моя бідна квітка на стіні принишкла...»

— Була пізня осінь. Та я ніби опинився в розпалі весни чи навіть буйноцвітного літа: на мене дивились зі стін квіти! — згадує Микола Фененко. — І я завдячую, — продовжує він, — довірі, дорученню Павла Григоровича. Певне ж, що й не побачив би її, звичайної селянки і такого незвичайного майстра, коли б не згадав про мене як про лікаря наш видатний поет.

...Я й сам теж завдячую випадку, що єдиний раз побачив — то було весною 1949 року — Катерину Білокур. Катерина Петрівна Дорошенко, директор музею Т. Г. Шевченка, повідомила, що в них саме оглядає експозицію художниці Білокур.

Навіть по тому, як на щось дивиться людина, можна визначити ступінь любові, зацікавленості тим, що привернуло її увагу.

Катерину Василівну я побачив сам, ніхто нас не знайомив, що й не було обов'язковим. Я бачив людину у найвищому стані захоплення. Ні на що інше, ні на кого не звертала вона уваги — перед нею в кожній кімнаті, залі був один Шевченко. Надивившись на якийсь експонат, річ, книгу, картину, скульптуру, вона про щось

запитувала працівника музею. І знову вся увага до нього — поета, художника. Любов до вічно живого Кобзаря чи не відчутна і в її картинах? Мабуть, від великого, невимірного почуття ніжності, від шевченківського «неначе ляля в льолі білій» творила вона свій синій «Сон» — високоромантичний і реальний — дитя в ко-лосці...

Міру тієї любові видно і в її словах про відвідини Канева, Шевченкової могили: «А гори які! Мені, мешканці чистого рівного поля, вони здались такі високі, що нібито аж місяця дістають. Аж ось та висока крутая гора, що в собі схоронила навіки-віків Кобзаря!.. На другий день уже зійшло сонце. Я встала, пішла умитись дніпровою водою... та й пішла на могилу...»

Ловлю себе на думці, як би радів за всю чудову епістолярну спадщину художниці Павло Тичина. Ні наведеного вище пречудового зримого образу «кущика дощу», ні кущів очерету, оповитих синім світлом ранньої весни, вималюваних словами художниці, Павло Григорович не міг зустріти в пресі: тільки з 1970 року дещо з її листів було опубліковано.

Назавжди залишився в моїй пам'яті образ художниці, жінки-селянки, що пильно оглядала музей Кобзаря, — ось вона то нагнеться, то відійде трішки від стіни, щоб знайти вигіднішу точку для огляду, то, ідучи повільно, знову схилиться над маскою поета, то мовчки і довго дивляється в пензля...

В одному залі музею часто влаштовуються виставки творів народних майстрів. Після виставки Катерини Білокур тут відвідувачі захоплювались творами Марії Примаченко, Ганни Верес... А що криниця народної творчості невичерпна, то знову і знову дивимось ми на високопоетичні витвори народних майстрів. Ось ще ніби так недавно — а це ж у травні 1969 року! — чарували нас сестри Софія та Ярина Гоменюки, рідні сестри по

мистецтву Катерини Білокур... Ми знову були вражені їх дивосвітом, впивалися сонячними барвами... Багата фантазія і царство барв, легенда, казка, реальність... І все — повна гармонія, жодного дисонансу. А квіти-дзвонарі будуть довго дзвонити в наших душах. Грає палітра тих, що дарують свою безмежно талановиту душу людям.

І в працях сестер скільки радості... Одна з їхніх робіт називається «Весняна радість». Мабуть, зрозуміли і пережили вони нашу радість за їх подарунок... І кожен з відвідувачів міг підписатись у книзі вражень під словами: «Ваші твори — місто сонця». Я б назвав усе побачене сонячною землею, цвітом її. Самі написи під малюнками — як сонячні пастелі Павла Тичини: «Оркестр квітів грає, хор пташок співає». І єдине бажання відвідувачів виставки: грайте своєю дивною палітрою! І сніться нам ваші квіти-райдуги... Хіба ж можна забути, як від барв веселих танцюють дружно навіть вовк і лисиця, а кіт так задивився на цвіт, що далі не може лізти по дереву... Такий цвіт творчої фантазії заворує!

Ніби за всіх нас висловив своє враження Іван Петрович Кавалерідзе: «Спасибі тій землі, що породила Вас. Спасибі тому народові, що виховав Вас. Тисячоліття готували Вашу появу. Тисячоліття зберігатимуть багатство Вашої душі».

Це сказано про цілу плеяду народних майстрів. І про славну Катерину Білокур.

Знаю кілька портретів, на яких вона зображена.

Ось автопортрет. Замислена, з трохи різкуватими, навіть суворими, як мені здається, рисами обличчя. Пов'язана хусткою. Права рука на підборідді. Пильний погляд. Очі широко розкриті, смолянисті широкі брови. А під очима густі тіні, що підкреслюють і втому, і задуму.

. А ось її портрет роботи художника Степана Кириченка, написаний в ювілейний 1960 рік, — їй виповнилось тоді рівно шістдесят. Риси обличчя, порівняно з автопортретом, куди ніжніші. Прониклива, добра усмішка, спокій на обличчі, урівноваженість, задума. На негусто коричневому тлі контрастно — і м'яко! — виділяється хустка кольору передвечірньої сніжної сині... Застріяність і ще раз добрість ніби тихо випромінюється, зворушує вас...

Улітку 1975 року був я у майстерні художника Мар'яна Маловського. Тоді саме він працював над портретом-плакатом Катерини Білокур. У нього вона на фоні квітучих мальв і великого золоточолого соняшника, віком молодша, без хустки; з заплетеною косою, в українському вбранні, з разками доброго намиста. Усміхнена, довірливо дивиться, ніби чимось не нарадується...

Останній портрет — скульптурний — побачив я в грудні, в день 75-річчя художниці, в Державному музеї народного мистецтва УРСР на території Києво-Печерського заповідника. Портрет роботи Галини Кальченко. Одухотвореність. Ледве вловимий, сумовитий усміх. Саме це нелегко було відтворити. І тому безмежно вдячні відвідувачі скульптору. Образ митця викарбувано серцем...

...Портрети Катерини Білокур. Ще не один художник замислиться над майбутнім своїм твором. Певне, когось зворушить і ота безкорислива дружба жінок — художниці і дружини поета. Як озвалося серце до серця. Як жінки розкрили свої душі, тривоги, розуміння життя й мистецтва...

...А найвдаліший свій портрет художниці вимальовується в кожного, хто ще і ще раз огляне, зачудується її мистецтвом, зачитається її листами. У них вона вся — з ніжністю душі, з своїми сумнівами, тривогами, часом незадоволеністю, мистецькими інтересами. І з пильною

прискіпливістю до свого покликання, таланту. Але завжди — в творчому пориві, що не заводив у глухий, замкнутий кут... Простір без обмежень — то її велика майстерня. Вся земля з її цвітом.

* * *

...До вікна підступали рожеві мальви — все ближче, ближче... Розмаїті сестри-квіти тяглися, підступали до вікна. І чулось їх квіління: «Хто нас буде малювати, як ти нас покинеш...»

Вона чула їх, вона бачила, що навіть соняшник — завжди такий веселий, золоточолий — знітивсь, опустив голову, пригасив дарований йому землею полум'яний блиск.

Сплющилися королів цвіт, красоля, потьмарилося маленьке плесо блакиті барвінкової.

Дзвіночки, що прибігли з лісу, примовкли, заціпеніли.

Півоній кущ, мов після бурі,
Замислено примовк, зазмер.
Хоч квіти повні, та в зажурі:
— Хто намалює нас тепер?..

Прив'яли півники яскраві,
І сплющивсь кручений панич.
Лілеї зблідли. В'януть трави.
День обертається на ніч.

Та хоч безсила чарівниця,
А встигла наказати їм:
— Від ваших барв ясніють лиця,
Вам квітуват під бурю й грім;

Даруєте ви радість людям,
Іх ніжність — то ж від вас лишень.
Сердець припишкі струни збудим —
І знову день, яскравий день.

А ви, росою вранці вмиті,
Чи після дощику, цвітить,
Сіяйте барвами щомиті
І райдугу переясніть, —

В отому світлому змаганні
Іскрина зору і моя
Засяє, мов проміння раннє, —
Цвітить! І з вами буду я...

І стрепснулися лілеї,
І пружно кущ жоржини звівсь,
Висока ружа над землею,
І понад цвітом —
Сонця вись

Її скорилися велінню.
Цвіт серця не підвладний тлінню.

* , * *

У Богданівку прибув я пізньої осені 1977 року, і саме того дня, коли вдячні земляки відкривали музей само-бутньої художниці в її рідній хаті. Після густого туману сіявся дрібний дощ. День видався похмурий, сірий. І, незважаючи на погоду, зібралося багато людей — не лише богданівці, а й жителі сусідніх сіл, Яготина, працівники Музею народного мистецтва столиці, письменники.

Заходять до славної хати, щоб напитися душею квіту-чого буяння, знають-бо, що в хаті чимало ще не експонованих у жодному музеї картин.

Стою під височенним могутнім берестом. Двісті літ йому, не менше, кажуть старожили-богданівці. Він за два кроки від садиби, вже на вулиці, ніби непомітно переступив тин... Віриться, що нашумів не один мотив тій, котра ходила попід ним.

Переходжу вулицю села. Ген видно поле, куди ведуть стежки і рівна зволожена дорога. Саме тут являлася

вона людям, землякам, усім, хто спізнав силу її саморобного пензля.

Хочеться якнайпильніше оглянути все на подвір'ї. Іду в садок. Традиційні, старі вже, вишні, яблуні, горіхове дерево.

Встигаю на відкриття музею. Перерізати стрічку випала честь великому шанувальнику творчості Білокур — Олеся Гончару.

Хата. Покрита вона тепер пофарбованим у червоне листовим залізом. Звичайна, сільська, низенька...

З отаких маленьких хат вилітали у світ ті, котрим судилося примножити красу й велич цього світу. В далекі космічні дороги рушали сміливці-космонавти. І Роман Попович з Узина, що теж на Київщині.

З маленької хати у безмежний світ мистецтва злинула душа Катерини Білокур...

Переступаю поріг. Сіни. Чисто побілено. Квітчастими літерами любовно виписані слова шани художниці. То Ганна Самарська, учениця Катерини Василівни, вже нині сама відома художниця, так вимальовувала кожную літеру. Всю душу вкладала.

Найменша кімнатка в хаті служила Катерині Білокур за майстерню. Неймовірно мала. На столику лежать зібрані двісті вісімнадцять пензлів і зовсім мініатюрних пензликів.

В іншій кімнаті — скриня. Старовинна — такий позадриб би не один великий музей. Скриня теж розмальована квітами. Чи й їх малювала вона? На моє переконання — вона, бо ж така тут жага кольору, квітів, така непідробна гармонія життя в цвѣту!

Ясна річ, у скрині зберігалось, як і в кожній родині, все найдорожче — святковий одяг, нехитрі домашні скарби, які так важко діставалися.

Та в прискринку часом знаходили собі притулок особливі пензлі, якими користувалася художниця найуспіш-

ніше. Ними дивувалися безмірно, ніби то не їхня володарка, а вони самі явили незвичайний хист на полотні. Їм така шана і честь — аби не загубилися! Бо що ж було для неї найдорожчого? Одяг? Взуття? Ні! Речі найкоштовніші — саморобні пензлики, чарівники в її руках.

Ось на стінах рушники, вишиті нею червоною та чорною заплоччю. І як тут не пригадати дивне тичинівське:

Гаптує дівчина й ридає —
Чи ж то шиття!
Червоним, чорним вишиває
Мені життя.

Двома кольорами, а ще серцем і душею... Тому й не злиняли, тому й хвилюють нас над портретами їхнього творця.

В її картинах цвіте її душа у рідній хаті.

Ось дивиться на вас хлопчик. Набурмосений... Ображений вигляд. Малювала його олівцем. Ще б не образитися йому! Про це говорить напис на звороті, ніби продиктований самим школярем: «Не купили нового картуза, не піду до школи — і все».

...Надворі туман. А в хаті буяють квіти, вся душа цвіте, перелита в барви.

Ніби контрастом до сірої негоди — яскрава творчість.

Хата з низенькою стелею. А в ній — висота художньої мислі.

Виходжу з хати. Надворі дощ. А в моїх очах квіти. Оті, з якими вона прощалася шістнадцять літ тому. Ті, з якими прожила вік.

Просвічується на обличчях відвідувачів радість незабутнього листопадового дня.

Слава ж тобі, звичайна сільська хатино!

Й незвичайний майстре — Катерино Білокур!

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ В ГОСТЯХ
У ПАРАСКИ АМБРОСІЙ

У Буковині це було, зимою...

М. Рильський

Хто бував на Буковині, неодмінно згадав ім'я народної поетеси Параски Юхимівни Амбросій, а кому хоч раз випадала нагода гостювати в її хаті, той, безперечно, не мине отой співочий куточок і вдруге, втретє...

Дорогу в Задубрівку — село, в якому жила Параска Юхимівна, я пам'ятаю як єдину барвисту квітку. Далекого 1953 року, влітку, разом з Володимиром Миколайовичем Сосюрою та Анатолієм Косматенком, захопившись тією дорогою, ми хотіли написати привітальну пісню поетесі. Але дорога нам здалася короткою — не вистачило часу для складання пісні, і ми обмежились звичайним привітанням.

У кінці літа 1974 року в Чернівцях я довідався, що поетеса живе в новій хаті і вже не в Задубрівці, а в Садгорі — передмісті Чернівців. Бажання побувати ще раз в гостях у неї переборолو будь-які вагання.

— Це зовсім близько! — захочує мене працівник редакції обласної газети «Радянська Буковина», який постійно цікавиться творчістю поетеси.

І от ми в дорозі. Їхати довелося, щоправда, довше, ніж ми сподівалися: в кількох місцях

були зруйновані містки, треба було робити об'їзди — не одна, а кілька великих літніх злив залишили сліди по собі! Та ось ми вже в Садгорі з її рясними садами — багато горіхового дерева, вишні, яблуні.

На тихій, затишній вулиці в деревах і квітах нова хата. Від хвіртки аж до ганку «виноградний коридор»: витьвір жителів нової хати — чоловіка поетеси Георгія Дмитровича, її родички — місцевої вчительки.

— А вже квіти навколо хати — то моя особиста творчість! — після привітання, не без нотки гордості, каже Параска Юхимівна.

Квіти ще горіли яскравими барвами, і нелегко було помітити, як тихцем у їх володіння підкрадалася осінь...

Переступаємо порога, оглядаємо просторі дві кімнати. Не можна порівняти з хатою задубрівською — тут і вище стеля, і простору більше, але все, що було в тій, «старій», знайшло своє місце в новій оселі.

Ось відомий портрет поетеси роботи художника Л. Копельмана: у вишитій гуцульській сорочці, в киптарику сидить за столом замріяна ще молода жінка. Розкритий зошит перед нею, кілька книг на столі. Даленіє гірський пейзаж.

На стінах — її власноручні вишивки. Портрет Леніна. На блакитному тлі чотирикутна рамка — з квітів різних місцевостей нашої країни, де перебував у свій час Ілліч. У тій райдужній рамці образ Вождя.

— Не вистачає, — каже господиня, — барв. Хотілось би передати шовками різних кольорів повнішу гаму...

Цікавлюсь, коли вона почала займатися вишивкою.

— О, то дуже давнє захоплення... Саме про це питав мене й Максим Тадейович, коли гостював. У дитинстві схопив мене параліч. Відтоді й почалося... У тому вишиванні і розрада, і відпочинок, і натхнення... А скільки недоспаних ночей вилилось в золотий герб на червоному шовку прапора, коли ми чекали дня визволення...

Який то далекий тепер 1940-й... Не лише я, а й мої подруги потаємно тоді вишивали прапор... З ним зустрічали наші селяни Червону Армію.

Параска Юхимівна не договорює, що з тим прапором ішли люди і співали її пісню «Сьогодні свято велике у нас»... Вишивала і слова підбирала до пісні...

Дивлюсь на безліч її мистецьких виробів.

У книжковій шафі твори В. І. Леніна. Томи Шевченка, Франка, Лесі Українки, Старицького, Кобилянської. Сучасників — Рильського, Козланюка. Тут же Антологія української поезії: наша господиня — один з її авторів. Багато книг з автографами.

На етажерці — численні адреси, привітання в зв'язку з не таким уже давнім 60-річчям...

— Годя, як вода. Правдиві слова пісні: не встигнеш оглянутись, а вони вже спливали... Ніби вчора був гостем Максим Тадейович... А це ж минуло відтоді майже сімнадцять літ...

Вона шанобливо зберігає привітання багатьох людей. Ось знайомий почерк — рукою Максима Рильського в 1957 році введено: «Бажаємо Вам, дорога Параско Юхимівно, щастя і творчих успіхів». За підписом Рильського йдуть підписи Касіяна, Лаврова, Гуслистого...

Окремо на стіні куточок «Троянди й виноград», присвячений Максиму Тадейовичу. Тут книжки, подаровані поетом-академіком. Ось напис на збірці «Згряя веселиків»: «Дорогій Парасці Юхимівні Амбросій з проханням звернути увагу на 42 сторінку. М. Рильський. 4.XI 1960 р.»

— Розгорнула я тоді, одержавши книгу... І не вірилось, що там і про мене написано... Та й завчила напам'ять не тільки з сорок другої сторінки, а й з тридцять сьомої, на якій починається «Триптих про кобзарів». Перший вірш про сліпого кобзаря Вересая, що мав таке зряче та добре серце... А другий про кобзаря Кравченка,

якого приймав у своїй хаті, в Полтаві, російський письменник Короленко... А вже в третьому вірші — про Єгора Хомича Мовчана, кобзаря, що гостював у мене, в Задубрівці... А гостював же не тільки кобзар... Про себе Максим Тадейович ніби й не згадує... Та все ж відчувається в кожному рядочку золотому його серце...

Параска Юхимівна розповідає, а я слухаю та дивлюся одночасно на теплий кольоровий натюрморт на стіні — вишиті троянди й виноград, а під ними — книга Рильського... З якою шаною і любов'ю згадує вона і Рильського, і Мовчана — своїх дорогих гостей.

Розгорнімо ж книгу на сторінці сорок другій. Третій вірш із «Триптиха про кобзарів» — про гостювання Єгора Мовчана — Рильський розпочав писати, як у книзі зазначено, в Кракові 23 вересня, а закінчив 27 вересня в Києві 1959 року. Звернімось до поетичного слова:

Вона, Амбросій, наша господиня,
Долаючи свою лиху недугу,
Була така привітна і ясна,
Так відчувала на собі любов,
Яку в усіх навколо викликає,
Що ніби вся світилася. Вона
Читала вірші — прості, як земля,
І, як земля, на все хороше чуйні...

У вірші образ поетеси набуває надзвичайної душевної чистоти... Образ переростає з конкретного в гранично чіткий, збірний, що розкриває найвищі духовні якості співця, його призначення та силу.

У хаті чистій, як навколо сніг,
Ми круг стола гостинного сиділи —
Ми, київські і чернівецькі гості —
На бесіді поважній та веселій...

Бесіда «поважна та весела» відбувалася 1957 року пізньої осені — вже випав сніг, тому-то й пише Рильський: «У Буковині це було, зимою». В зв'язку з 40-ю

річницею встановлення Радянської влади на Україні, в кінці листопада, в Чернівцях у приміщенні університету відбулося виїзне засідання Вченої ради Інституту мистецтвознавства, етнографії та народної творчості, дирекцію якого очолював Максим Рильський.

Після основного засідання, в неділю, й вирішили відвідати Параску Амбросій.

— Я не знала, на яке й місце посадити Максима Тадеївовича! — згадує Амбросій. — А всі, хто приїхав, то були наче давні знайомі та рідні... І художник Василь Ілліч Касіян, і Федір Іванович Лавров... Що вже й говорити про кобзаря Єгора Хомича — обізвався до мене, то й не стримала сліз своїх... Незрячий... Скільки-то випало йому горя в житті... Як почав співати — всі слухали та переживали... А моїм гостям не один раз щастило ж його чути... І «Дума про Леніна», що починається із слів «Була зима...»

«Отож і зараз зима, — (хоч за календарем пізня осінь), — промовив Рильський після того, як закінчив співати кобзар. — Зима, та не люта, як тоді була. Звісно, всі ми й тепер ще — через багато літ! — відчуваємо тугу, що не стало Леніна. Тугу відтісняє радість, — адже ленінські ідеї живуть у повсякденних народних ділах. Отож і наша господиня сказала:

Полотно шовком покривається
В радісний час.
Ленін, як живий, усміхається
Щиро до нас.

— А Федір Іванович Лавров, — додає Параска Юхимівна, — згадав ще й оті мої давні рядки:

Хай цвітують дні Жовтневі,
Славні, ясні, Іллічеві...

І попросили мене читати вірші. Якось боязкість напала... Перед такими людьми я ще ж не читала. Тоді

Максим Тадейович узяв мою книжечку і прочитав сам, а я, вже осміліла, — за ним... Знову заграв та заспівав кобзар... Кожну мить запам'ятала отієї зустрічі... І як Максим Тадейович цікавився, де яка вишивка чи картина, — все обдивився...

...Я вдруге в хаті Параски Амбросій. У розмові з нею яскраво постала картина перебування в її хаті дорогих гостей. Тоді Максим Тадейович, за її свідченням, висловлював думки про нові буковинські пісні. Та ось і ми заговорили з нею і про нашу поезію, і про пісню.

— Багато гарних зараз пісень. І Максим Рильський порадив би не одній. Та то все для дорослих. А от для дітей-дошкільнят не можу й пригадати, що написано нового. Воно, може, й написано, та не співається. І тому хіба ж не кумедно чути з вуст малечі отаку, приміром, пісню, хоч вона й гарна, але ж не для дітей...

Як зустрілись ми з тобою у Яремчі,
Залишився жаль великий в моїм серці...
Якби була знала, знала б, — не кохала
І з тобою на подвір'ї не стояла...
Як прийшовся день розлуки, розставання,
Цілувались, обнімалися аж до рання...

Всі, хто був у хаті, засміялися.

— От і вчора за вікном співали діти! Саме цю пісню... Та ще і в піснях для дорослих не все на місці, — продовжує Параска Юхимівна. — Он така гарна пісня, але ж «ластівки звили гніздечко в стрісі». Ну, нащо ото приписувати ластівкам діло гороб'яче!.. Надіслала я книжечку для дітей видавництву «Веселка». Хочеться найменшим, дошкільнятам, розповісти і про красу природи, і про працю їх батьків, про боротьбу за хліб. Щоб виховувати любов і до краси, і до праці... Не знаю, як там воно в мене вийшло...

Саме тут хочеться згадати слова Максима Рильського, що стосуються творчості Параски Амбросій, у вступно-

му слові до колективної збірки поетес «Степові квіти»: «Уважний читач помітить у збірці і чималу строфічну різноманітність, і неабияку ритмічну винахідливість. А головне — він побачить у ній духовне багатство радянської людини, радянської жінки, побачить у простих і безпретензійних рядках наших поетес ясне віддзеркалення нашого життя, нашої творчої праці...»

Саме простота, безпретензійність, за визначенням Рильського, одне з багатьох свідчень «великої духовної сили українського народу, душевної краси нашого жіноцтва». Ці слова пригадувались мені, коли Параска Юхимівна читала свого вірша про дівчинку Зіну, хвалила її за квітник. Квіти вона сама посадила, щоб потім:

Букета з них зробити,
В день народження дарити
Рідній матері для втіх —
Сама ж виростила їх.

У привітанні школярям-випускникам від вихованців дитсадка (таку форму віршованого звертання обрала Параска Амбросій) говориться:

Хай шкільний останній дзвоник
Кличе вас на світлу путь.
Інженери, педагоги
З вас в майбутньому зростуть.
Та ще й славні хлібороби
Вийдуть, віримо, із вас:
Бублик, білий хліб, калачик
В хатах будуть повсякчас.
І на фермі приучайтесь,
Доглядайте корівок,
Щоб текли молочні ріки
Для маляток в дитсадок!

Предметності, конкретності поетичного мислення досягає народна поетеса глибоким розумінням дитячої психології.

Радісно бачити — за книжками, листами, — що вона користується великою увагою і любов'ю своїх читачів та друзів-письменників, що продовжується творча дружба, взірцем для якої служить дружба з поетом-академіком. Часті гості у неї люди різних областей України. А бувають і з далеких сторін, навіть з Канади.

— Ніби й важко знайти мою хату в густих садах, а знаходять...

Щирого, теплого листа надіслав Парасці Амбросій Юрій Збанацький: «Давно, — пише він, — Вас знаю, Параско Юхимівно, люблю щирим серцем Ваше просте народне схвильоване слово... Ви для мене давній і добрий друг. Спасибі Вам за Ваше добре серце, за Ваш світлий розум, за талант чарівний і такий світлий-світлий, як саме життя на лоні оновленої Буковини».

Важко перелічити всіх, хто побував у неї в гостях...

Микола Упеник після відвідин народної поетеси написав:

Така прозора й запашна
Стає новою казкою
Садгірська мила сторона,
Оспівана Параскою.

А я щасливий свідок того, що видатний лірик Володимир Миколайович Сосюра, цілуючи руку народній поетесі, говорив: «Те, що не вигадане, що вийшло з серця, знаходить місце в багатьох серцях. Така ваша пісня».

І мені оце тепер, як всім, хто гостює в неї, читає Параска Амбросій свої вірші. Прості, сердечні... За те вам велике спасибі, шановна наша співачко нового життя на Радянській Буковині... І за добру пам'ять, яку зберегли ви до поета-академіка, що побував у вашій хаті, в хаті, де все шанобливо зберігається, як було при ньому. Та ще й додалося кілька майстерних вишивок, які прикрасили куточок, присвячений співцю «красивого і корисного», троянд і винограду...

Увечері прощаємось з господинею, виходимо з хати...
Осінь лише ледь-ледь підкрадається до квітів... А мені
уявляється інший вечір, той, коли:

...ніжної зими,
В Задубрівці, гостюючи в Параски
Юхимівни, Єгор Хомич співав
З таким завзяттям, з силою такою
І давні думи, і пісні сучасні
Без наших просьб, на власне пожадання,
Такими жартами пересипав
Веселі з них, так згадував дитинство
І молодість безрадісну свою,
Що зрозуміли ми благоговійно:
Поет зустрів поета і для нього
Розкрив свою багатоцвітну душу,
Кобзар таке побачив невидючий,
Що нам, видючим, сниться тільки в снах!

Виходимо з хати, а мені уявлявся Максим Рильський,
зворушений до глибини душі співом кобзаря та великою
гостиною і шанобою народної поетеси...

Сердечна шана до незвичайного її гостя вилилась у
вірші, який надіслала мені пізніше Параска Юхимівна.
Ним я і закінчую свою невеличку розповідь.

Ви живете поміж нами,
Максим Рильський дорогий!
Пісня ваша понад нами,
Наче промінь весняний.

В любу днину дарували
Ви «Троянди й виноград»...
Радості багато мала —
Вивчила слова підряд.

З них училась викладати
Свої думи на папір,
Щоб змогли вони злітати
З мої хати на простір.

В САДУ І В ПОЕЗІЇ

Його маленького у Сквирі кабінета
Я без секатора не можу уявить,
Без Дарвінового над книгами портрета,
Листів Мічуріна, засушених суцвіть.

Так писав Максим Тадейович Рильський про свого давнього друга-селекціонера Йосипа Яковича Магомета. Праця ж обох — поета і садівника (садівника, певна річ, у широкому розумінні слова) — то безупинні пошуки прекрасного, пошуки, які увінчувалися щасливо знайденими барвистими пелюстками квітів і живих слів...

Отже, Сквирі. Сюди ми й прибули бригадою, побувавши перед тим у Тетіївському та Володарському районах у квітні 1972 року. Було холоднувато, хмарно... Дереві ледь погойдували чорними голими вітами.

І, може, тому уява викликала ясний день, погожий, такий, як у вірші Максима Рильського: «Привіт тобі, зеленокудра Сквіро!» Місто все ж, незважаючи на непривітний день, сподобалося. Чимало вже є великих будинків, прикрасою міста — молоді насадження. Мені ж хотілося побачити Сквіру минулого, бо невідступно зо мною були рядки:

Коли, читачу, будете у Сквирі
(Мабуть, нема брудніших городів),—
То знайте: може, місяців чотири
І я там жив, коли то зветься — жив;
Я рвався вдаль, як журавель у вирій,
І в садовому відділі сидів...
Так от, у Сквирі, в тихій книгозбірні,
Живе мій друг, старий казкар вечірній.

Неважко було знайти будинок, в якому колись містився згаданий в октаві з «Чумаків» садовий відділ Сквирської продовольчої управи, в котрому працював Рильський.

Проходячи вулицею Карла Маркса, помічаю однопверховий, продовгуватий, певне, з часом добудований дім. Свідками того часу є кілька старезних осокорів. Ось і меморіальна дошка: «У цьому будинку в 1918 році жив і працював видатний український письменник-академік Рильський М. Т.». Тепер тут розмістились дитячі ясла, названі «Сонечком».

Навпроти — двоповерховий новий будиночок, і далі, впродовж вулиці, такі ж, нещодавно зведені, з світлими вікнами будинки.

На мить перенесімось у далекий 1918-й... Звісно, Сквирі таки була «глухенькою», тож інколи молодому поетові ставало тоскно — душа прагнула простору. І навіть затишна, «зеленокудра Сквирі» могла раптово стати в очах найбруднішою... Настрій... Він, звісно, мінливий. Пізніше Рильський і так скаже про Сквиру:

Привіт тобі, зелений диме,
Привіт будинкам, що колись я знав!
Тут я ходив ногами молодими
І тут я серцем молодим кохав.

Вірші поета — велика частина його автобіографії...

«Серцем молодим кохав». У Сквирі пощастило мені знайти давнє фото, тих часів, коли Рильський «може, місяців чотири» там жив. Фото не досить виразне, але

неважко впізнати молодого поета. Він у зимовому пальті, в смушковій сивій шапці. В групі — працівники садового відділу, їхні друзі. Тут же і Йосип Магомет, і брат Рильського — Іван, який обіймав посаду голови земської управи.

Через якийсь час я показав Богданові, синові Максима Тадейовича, те фото, а він мені знайшов майже таке, але група розташувалася вже не під будинком, а під великим деревом. Це фото виразніше. «І тут я серцем молодим кохав...» На фото, як мені пояснили, й є та, кого стосується наведений рядок. Тетяна, чи просто — Таня. В зимовому пальті з білим теплим коміром, рукави оточені білим хутром. Лице вродливої дівчини дещо затінене капелюшком.

Що стало на перешкоді поєднанню двох сердець — невідомо, та, певне, що дівчина лишилася в спогадах поета на довгий час. І чи не можна різний настрій у деяких віршах про Сквиру пояснити тогочасним захопленням?..

Після оглядин міста знаходжу будинок дослідного поля, частину якого займає родина Магометів. Біля палісадника вісімдесятирічна Вікторія Василівна, дружина Йосипа Яковича, чистила лопату — щось мала робити на грядці. Запрошує до кімнати, знайомить із сином Левком Йосиповичем.

— Що ж, трохи можна поговорити з батьком, але він нездужає... — говорить син.

Розмова була зовсім короткою. Старого Магомета зраджувала пам'ять. Дізнавшись, що я з Києва, в його очах блиснула цікавість, він запитав:

— А як там живе Рильський?

Він не усвідомлює, що вже близько десяти літ немає на світі його друга, з яким далекого 1918 року вони якийсь час мешкали в одній кімнаті...

— То я з ним, — перекажіть, — ще й чарку вип'ю...
От сонечко пригріє...

У гнітючому настрої лишаю кімнату недужого господаря і продовжую розмову з сином Левком Йосиповичем, якому вже пішов шістдесят четвертий...

У цій кімнаті на стіні — портрет Миколи Шпака, поета, що загинув у битві з фашистами. Він теж, як і Левко Йосипович, у війну був партизаном. Микола Шпак — племінник Вікторії Василівни. Левко Йосипович показує збірку віршів Шпака з передмовою Максима Рильського, видання 1952 року. Читаю перші рядки: «Ми пам'ятаємо його — стрункого, вродливого юнака з золотим волоссям, з ясным поглядом і милою посмішкою — простого, скромного, закоханого в життя і в поезію... Нам було любо почувати в його віршах повів рідних ланів та садків, чистий подих народної пісні. Поетові була властива чиста, майже дівоча ніжність».

Загинув Микола Шпак тридцятидвохрічним...

На честь племінника-партизана великий селекціонер вивів сорт півоній «пам'яті поета Миколи Шпака».

Його також кілька «меморіальних» сортів півоній названі «пам'яті Максима Рильського», «пам'яті Меланії Рильської» — матері поета, а в 1967 році було закладено гібрид нової півонії на честь Павла Тичини.

— Та всі ці сорти треба закріплювати, бо вони можуть виродитись, — каже Левко Йосипович. — Один з них непокоїв батька — втратив свої чудові барви...

Розповідає син Магомета, а я під враженням зустрічі з його батьком, якого щойно навідав і який, лежачи в ліжку, проронив кілька слів. Як сумно було усвідомлювати руйнівну силу старості! І лише розуміння того, що не все вмирає з кончиною людини, полегшувало душевний біль. Залишаться не один сорт квітів, не одна квітка, виплекана мрією. Залишиться слово поета...

Тим часом на моє прохання Левко Йосипович шукає книги з дарчими написами Рильського, ось вони лежать переді мною.

«Дорогому Осипу Яковлевичу Магомету — магові й чародієві в царстві рослин. М. Рильський, 10.II 41».

«Дорогому О. Я. Магомету з щирою любов'ю. 5.V 40. Сквиря».

«Прекрасному майстрові садової й городньої справи, визначному практикові й теоретику, натхненному творцеві рослин Й. Я. Магомету з шаную й любов'ю. 26.VIII 1955».

«Й., Я. Магомету на знак незламної дружби. М. Рильський. 3.IX 1952 р.»

Так. Це була справжня дружба, незламна й безкорислива. Чи ж не девізом обох було: «Щоб земля — завжди квітуча, а душа людська — співуча».

Левко Йосипович обіцяє ще колись пошукати листи Максима Тадейовича до його батька. Помітивши, що я зацікавився одним настінним фото, пояснює:

— То група з партизанської бригади під Любліном. З бригадою пройшли ми Ровенську, Волинську області. Я був заступником командира по розвідці. А ото в центрі — командир нашого з'єднання. Багато можна було б розповісти про те, вже таке давнє, та незабутнє...

У центрі Сквири, біля райкому партії, розміщена галерея Слави. Тут портрети знатних людей району. Фото Йосипа Магомета вінчає гроно яблук на фоні блакиті чистого неба. Шанують свого «селекціонера дослідного поля» земляки.

У 1967 році було затверджено рішення виконкому Сквирської міської Ради депутатів трудящих. У ньому говориться: «Враховуючи великі заслуги народного селекціонера, наукового співробітника Сквирського дослідного поля, лауреата Державної премії в справі виведення нових сортів овочів, фруктів, ягід і квітів, що дістали широке поширення не тільки на Сквирщині, а й за межами республіки, прищеплення населенню любові до природи, виконком міської Ради депутатів трудящих

постановляє: присвоїти товаришу Магомету Йосипу Яковичу звання «Почесного громадянина міста Сквири».

Ці рішення було прийнято на 50-річчя Великого Жовтня. Воно — ніби відповідь славному селекціонеру, який на честь Жовтня вивів сорт півонії «Великий Жовтень». Тоді ж я задумав написати про це вірш.

Його побачив я на схилі довгих літ —
Творцю підрізала недуга крила:
Перелетіть порога не пустила,
Щоб свій побачив знову дивний цвіт.

Йому не віриться, що зникла сила...
Вона — в півонії. Найкращий звіт!
Вона вогнисто-червоно світила,
Його останнє щастя й заповіт.

Яка ж то несумісність — квола старість
І думки запальна, барвиста парость,
Звучить заклично знайдена краса.

То квіти пошуків його навколо,
«Великий Жовтень» звівсь багряночоло,
А він, митець, безмовно пригаса.

І віриться — Жовтневого декрета
Запальність перейшла і чистота
В півонію чарівну Магомета, —
Вона як мрія і життя мета.

Не впали в небуття ключі минулих днів,
Вони — у пелюстках, у сяйві кольорів.

Але не тільки в самій Сквірі шанують свого народного селекціонера. Побував я в селі Кривошиїнці, розмовляв з Героєм Соціалістичної Праці Теклею Олександрівною Швидкою. Вона вже була в літах — пішов шістдесят п'ятий...

— Не забуваються добрі діла земляків, — каже вона. — В мене на грядці полуниці Магомета ростуть. А скільки всяких овочевих культур — магометівських! — на нашому полі. Ідуть вони до нас просто з дослідного поля. І приживаються.

Я подумки згадую виведені Магометом сорти, бо ще під свіжим враженням від розповіді сина селекціонера та від працівників дослідного поля... В переліку сортів, виведених Йосипом Яковичем, які вписані в ювілейну книгу, видану до 50-річчя Сквирського дослідного поля в 1969 році, значаться цибуля і помідори, огірки, морква, редька, селера, горох цукровий і лушильний, салат «льодяна гора», кавун сквирський... А ось і опис кавуна: плід кулястий. Кора світло-салатно-зеленого кольору. Візерунок — тонкі смужки зеленого кольору, які утворюють суцільну сітку і меридіальні сітчасті вузькі смуги. М'якуш рожевий, солодкий. Насіння середнього розміру, світло-коричневе, без візерунка...

— Їй-богу ж, читаєш такі характеристики, а бачиш неабиякі варіанти натюрмортів! — якось вихопилось у Максима Рильського.

І я пригадую, коли це сказав поет.

Рильський приймав групу білоруських письменників у себе, в Голосієві. На десерт було подано полуниці. Коли Катерина Миколаївна, дружина Максима Тадейовича, сказала гостям, що то магометівські полуниці, господар на прохання «сябрів» коротенько розповів про життя народного селекціонера з дивним прізвищем.

...Доля «вчепила» йому химерне прізвище! Але він насправді не має ніякого відношення до магометанства! Знав його поет ще з дореволюційних часів. Коли побачив оранжерею, в якій узимку Йосип Якович чаклував над яблункою та грушею — робив щеплення (посаджені вони були у вазончики), «то мені здалось, — говорив Рильський, — що я опинився в якомусь кутку характерника з народних оповідей...»

Уже тоді він якимось не визнаним наукою способом садив дерева, викликав гнівний осуд садівників на одному із зібрань. Він докоряв їм, що вони заскорузли, відсталі діди, що скриплять, як чумацькі мажі...

Сам він не міг і не вмів ходити поволеньки. Розмірний крок — не в його характері. Поспішає, ніби завжди щось чи когось хоче наздогнати...

В одному своєму невеличкому нарисковій Рильський висловився про Магомета так: «Врешті, слова «похилий вік» зовсім не пасують до цієї людини, яка не вміє просто, розмірено ходити, а завжди кудись бурно мчить, завжди поспішає, завжди летить до людини, очі в якій горять, як свічки, коли мова йде про селекцію, про гібриди, про нові сорти овочів, городини, ягід, квітів...»

А скільки разів «летів» раптом до свого підопічного — нового сорту, за розвитком якого пильно спостерігав!

Рильський також зупинився на своєму «секретарюванні» у Магомета: після відновлення Радянської влади був співробітником сектора садівництва в повітовому земельному відділі чи як там його ще звали. -

Пам'ятаю великий сад у Кривому на Житомирщині, посаджений отим методом, проти якого виступали інші. Ще навіть після Вітчизняної війни він плодоносив, хоча й мав досить похилий вік.

У Сквирі, в давні літа, всіх, хто бував у гостях у Магомета, дивував город з полуницями сортів «Ленінка» та «доктор Юркевич». На грядках росли помідори, теж його сортів. Дружив Магомет з Мічуріним. Певне, десь лишилися й листи від нього.

Огненні кольори полуниці і троянди... Певне, той вогонь творчості викликав у Максима Тадейовича таке визначення праці невсипущих селекціонерів: «Творча робота Йосипа Яковича Магомета, як і інших його колег по роботі — і прославлених, і невідомих, — це вогонь, який світить і гріє, вогонь, від якого розіллється незабаром прекрасне саяво по всій нашій оновленій землі».

На Сквирщині наслідують його справу Устим Коренчук з Оріхівця, в іншому місці — Валерій Куліш.

— А в нашому селі, — говорила Текля Олександрівна Швидка, — такий же «магометанин» Андрій Пустовий подарував людям сорти яблук «крапчасте» і «кра-суня». Ще й «улюблене», яке виправдало свою назву...

Неодноразово висловлювався Максим Рильський про працю селекціонерів — творців нового — у своїх виступах перед людьми і в своїх статтях. А в скількох віршах він прославив цю зворушливу, поетичну професію! Ось і у циклі «Весняні води» виведено садівника, що приїжджав у справах навіть до директора столичного Київського ботанічного саду:

Ну й попомучився! Мічуріну писав...
Заледве не дійшло до сварки з Магометом...
Ну, словом, стільки сил на неї я поклав,
Що вже й постарівся...
Данило Якович, колгоспний садовод,
У Ботанічний сад приїхав нині в гості...

. . . . .

На щепі, що привіз колгоспний садівник,
Маленька дощечка, при самім окоренку:
Оповідає всім прив'язаний ярлик,
Що сливу названо — «Поліна Осипенко».

І Данило Якович, «колгоспний садовод», писаний — це не важко здогадатися — з Йосипа Яковича... А в поемі «Мандрівка в молодість», писаній у роки Великої Вітчизняної війни, поет відтворює образ свого щирого друга, давнього товариша, невсипущого садівника, під його власним прізвищем.

Одначе кілька слів скажу про полуниці.
Спіймавши схрещення й селекції секрет,
Іх вивів садовод, мій приятель із Сквири,
Дивак у звичаях, натурою поет,
В гібридизацію залюблений без міри,
Він має прізвище химерне — Магомет,
Хоч українець сам, в найкращім сенсі щирий...

З дитинства я свого моливсь на Магомета,
Магометанином не ставши ні на мить!
Його маленького у Сквирі кабінета
Я без секатора не можу уявити,
Без Дарвінового над книгами портрета,
Листів Мічуріна, засушених суцвіть,
Але найбільше з ним пов'язані у мене
Осініх яблук дух, троянд огонь черлений...

Магомет старший за Рильського на п'ятнадцять літ, і коли в 1918 році випало поетові жити в одній з ним кімнаті, то садівнику-селекціонеру було вже тридцять вісім... Зустрічався ж майбутній поет з ним справді ще в дитинстві, коли Йосип Якович був садівником у селі Кривому у лікаря Юркевича, приятеля батька Рильського. Тоді й «моливсь» юний Максим «на Магомета», адже доводилось бувати в саду лікаря і спостерігати «дійство» залюбленої в природу людини... А ще ж не було секретом для юного поета (кому невідомо, що Рильський писав вірші вже в ранньому дитячому віці) про те, як Йосип Якович підніс квіти самій Лесі Українці...

...Магомет саме був зайнятий якоюсь нагальною роботою в саду лікаря, коли йому подали записку від господаря, аби негайно приніс букета найкращих квітів до господи.

З букетом свіжих, ще з россою, троянд не загаявся прибути садівник просто до світлиці, і його познайомили з Оленою Пчілкою та її дочкою Лесею Українкою — худорлявою, хворобливою дівчиною. Букет він підніс дівчині — її привезено на лікування до відомого на той час «світла» медицини. Садівник пробачився, що в нього лише один букет, а Леся вивела його з стану ніяковості:

— Хіба ж не прийдете ще й завтра? Отоді квіти будуть для нені!..

Якось болісно посміхнулася і притисла квіти до обличчя...

Не один ранок Йосип Якович мав щастя приносити вранці квіти, особливо троянди, а Леся й сама навідувала садівника в його чудовому царстві...

Тільки збагнути, як було то давно... І як можна пошкодувати, що не було тоді фотографа, аби залишити для майбутнього безцінну мить — Леся і квіти Магомета...

...В одній з кімнат Магометів бачив я фото — старий Магомет в крислатому капелюсі стоїть, зачарований цвітом. Навколо троянди, гладіолуси, айстри... І півонія. Він посміхається до гарячого буйства квітів, ніби хоче обійняти всю цю незбагненну красу... Він, творець краси...

Заклопотаний, стурбований чарівник. Стурбований... Бо ж кольори не можуть змінити свої відтінки. Треба закріпити їх... Ой, скільки ще наполегливої праці попереду...

Він зупиняється перед кущем півонії, названої ім'ям великої поетеси. Півонія «пам'яті Лесі Українки»... Схиляється, ніби хоче щось сказати до півонії «пам'яті Рильського». І перед ним, ніби хмарка, світла і зажурлива, пропливає давнє... Вже й згадати важко, коли то було...

...Сквира. Висока огорожа дослідного поля... Явори і тополі вітрозахисних смуг. А за ними палахкочуть троянди і півонії, троянди, що, може, дали частку своїх барв, влилися в квітник поета... Сквира, де мріялось обом — поету і садівнику, — «щоб земля — завжди квітуча, а душа людська — співуча»... Сквира, де «я серцем молодим кохав»...

ЧОТИРИ ПЕЛЮСТКИ З ГОЛОСІЄВА

Осінь покликала нас до Голосієва. Якась органічна потреба — послухати шелест листя, перемовитися словом, вклонитися пам'яті поета. Брати Майбороди по-своєму слухають замріяний шум дубів, відшуковують особливі звукові «ходи». Один з них зупиняється і зауважує:

— Октавою звучить...

Хміль золотий дівча влітає в коси,
Метаморфозу творить чарівну:
Ми в голосіївську прямуєм осінь,
А потрапляєм в юність і весну.

Дівчинка, справді, як романтичний образ весни, наближається до нас...

Потім ідемо далі, у феофанівський ліс, про який розповідали свого часу нам Максим Тадейович і його давній товариш, академік-лісівник Петро Степанович Погребняк.

Могутній дубовий гай підходить колом до старовинного монастиря. На стінах древньої споруди безліч ластів'їних гнізд — ластівки вже відлетіли, а до нас ніби й справді долинає їх веселий щебет...

Мить глибокої тиші. Золото кленів, корали брусниці червоної. Потім мрійний шепіт

дубів — старезних вартових похмурої споруди... Ген блискавкою падає в кущі птах-хижак, певне, побачив здобич...

І тут, на дивному звуковому тлі — шумі дубів, Георгій Майборода почав декламувати:

Не яструб, не сокіл під хмарами мчить,
То рицар у бою за правду стоїть,
І меч, ніби сонце горить золоте...
Та сила ворожа росте і росте.
І час його смерті недобрий настав,
І рицар хитнувся, і рицар упав.
Та тільки лиш кров напоїла пісок, —
Там вирости зорі червоних квіток.

Ці слова ніби народились отут, в мить, коли звернули увагу ми і на політ птаха, і на яскравість жару брусниці, сережок барбарису, червоного глоду... Палахкотить вогнистий явір біля вже побурілої горобини...

— Чиї слова? — запитуємо у Георгія.

— Колись писав я музику до «Короля Ліра», що його готували франківці. Максима Тадейовича, як перекладача шекспірівської трагедії, попросили написати кілька вставних текстів пісень. Але вистава була трохи «стиснута», і прочитані рядки призабулись. Вони пригадалися мені під час писання опери «Ярослав Мудрий». Саме тоді, коли вносять мертвого Микиту, Ярослав Мудрий, в першій постановці артист О. Загребельний, в липні 1975-го і проспівав слова «Не яструб, не сокіл...» Вони ніби спеціально були написані для відтворення душевного стану Ярослава Мудрого... Тож глибокий поетичний образ не пропав, не загубився.

Ми вдячно потиснули руку композиторові. І взяли до душі цю першу, знайдену сьогодні, пелюстку з голосіївсько-феофанівського гаю. .

Машиною спустилися з узвишшя, на якому вгніздився сірий монастир. Нас ніби поглинула золтаво-багряна гущина гаю.

І тут на зупинці ми знову почули:

Славен Лір у гаях і в борах,
Наш король, знаменитий мисливець.
В нього вірна стріла,
В нього око орла,
Правдолюб наш король і щасливець!

Ми і в воду за ним, і в огонь,
І життя ми готові віддати,
Щоб король не тужив,
Веселився і пив,
І не треба нам жодної плати!

Славен Лір на полях і в містах,
Володар світосайної слави.
Він гроза ворогам,
Сонце вірним серцям!
Хай живе наш король величавий!

Ми здогадались, що то «пісня мисливців», написана для вистави «Король Лір». І взяли до душі другу пелюстку з цвіту поета.

А вже, повертаючись після прогулянки з феофанівського, заїхали на якусь часинку до Голосіївського лісу. Там з-поміж незчисленного листу вибрали кілька листків-красенів кленових, поклали до великого конверта, щоб передати їх академікові Погребняку як печатку ствердження нашого перебування в мальовничих куточках осені...

А ліс мелодійно шумів — ніжний шепіт листу раптом поглинала могутня хвиля звуків — озивалися дуби... Скільки тонів — звуків, барв, шуму...

І тоді обіззався Платон Майборода. Йому згадались рядки віршованого вітання Рильського:

З Новим роком вас, Платоне,
Хай лунають нові тони
В вашім співі чарівнім...

Слова, адресовані одному, стосувалися всіх... І ми взяли до серця третю пелюстку, закарбовану в пам'яті товариша.

А четвертою пелюсткою з квітки творчості Максима Рильського був його переклад 121-го сонета Шекспіра — він ще не бачив світу:

Вже краще гріх, ніж грішника ім'я,
Коритись ліпше серцю, ніж погрозам.
Зникає радість там, де судія
Не наша совість, а сторонній розум.

Як можуть погляди очей чужих
Спинити кров, що в грудях не холоде?
Хай грішний я, — не більший маю гріх,
Ніж ви, мої наклепники й шпіони.

Вимірюєте ви гріхи мої,
Щораз мене рівняючи з собою, —
Та що, як путь кривий у судії,
А я іду дорогою прямою?

Син брехуна, то й назву заслужив,
Хто в інших завжди бачить брехунів.

...Збираємо — листок до листка, слово до слова, пелюстку до пелюстки з нев'янучого поетичного цвіту...
Чотири пелюстки з Голосієва.

КУРС ВСКАДРИ ПРОЛЯГАЄ ДАЛІ

Тривалий час на моєму письмовому столі лежав лист від Григорія Донця — упорядника книги спогадів про Олександра Євдокимовича Корнійчука. Запрошення взяти участь у цьому збірнику було для мене якоюсь мірою несподіваним — я не був близьким другом видатного драматурга і громадського діяча. Звичайно, як і всі письменники, — члени однієї сім'ї, Спілки письменників, — мав з ним зустрічі, короточасні розмови. Подумалось — певне, упорядник має рацію: щоб читачі й шанувальники драматичного мистецтва нашого сучасника мали про нього повну уяву, щоб склався найвиразніший портрет його, потрібне зусилля кожного, хто бачив, розмовляв, зустрічався з ним. З окремих штрихів, вражень багатьох повинен скластися портрет.

Відомо, яке це складне завдання — розповісти про видатну людину. І — вдячне. Адже робиться це для звичайного доброго читача, що глибоко цікавиться життям письменника. Для вчителів, що ведуть уроки літератури і мови в школі. Для всіх, хто любить і шанує свою літературу. Тож поділимося тим, що ще зберігає пам'ять, поки воно зовсім не

забулось з часом, тим, що, безперечно, зацікавить читача. Поділимося, пам'ятаючи, однак, що мемуари, як сказав критик С. Шаховський, «жанр, мабуть, від природи полемічний, бо автор незмінно ставить себе в центр подій, не годеи подолати певного суб'єктивізму. Не може, крім усього іншого, згадуючи про минуле, геть забути всі колишні захоплення та симпатії чи прикраси». І то правда!

* * *

У квітні 1947 року відбувалось одне із засідань правління Спілки письменників в будинку на Великій Підвальній, 3 (тепер — Ярославів Вал).

Як голова Спілки письменників, Корнійчук цікавився, над чим працюють товариші, нещодавно прийняті до Спілки.

Уже в кінці засідання Олександр Євдокимович затримався і попросив мене детальніше розповісти про те, як було здійснено постановку «Богдана Хмельницького» по радіо в Саратові, адже я деякий час працював одним з редакторів радіостанції ім. Т. Г. Шевченка.

То було в 1943 році. Всіма любимий артист Юрій Васильович Шумський, як завжди, повний енергії та ідей, вирішив поставити «Богдана Хмельницького». А де ж узяти стільки артистів?! І от скликає він нас, працівників радіостанції. Довго вдивлявся в наші обличчя, розглядав «статуру» кожного, а потім сказав:

— Що ж, хлопці-молодці! Не скажу, що всі ви змогли б грати на сцені — може, хтось і не підійшов би — чи за зростом, чи з якоїсь іншої причини. А от по радіо ніхто не побачить, чи вдався ти статурою в Богуна або в Кривоноса! Тут у нас основне — голос, він повинен засвідчити, переконати слухачів, що ролі розподілено правильно. Отож — почнемо з... дикції!

І нам, працівникам пера, були не зайвими досить короткотермінові «курси» «без відриву від виробництва» — в бесідах та практичних «заняттях», які вів Юрій Васильович та почасти режисер Крижевський, ми таки дещо взяли для себе — не лише для радіопостановки, а й для читання власних віршів. Звичайно ж, на основних ролях були сам Шумський, Крижевський, диктор з Харкова — Дрозд, але дехто й з нас справився з ділом, наприклад, Іван Цюпа гарно прочитав роль Богуна. Найважчими здались для нас Адам Кисіль, князь Четвертинський, єзуїт Лентовський... Довго бився Юрій Васильович з нововиявленими «акторами», що мушили правдоподібно зіграти напружену сцену, коли послі різних країн чекали на Богдана в його ж резиденції.

— Ну, що ж ви, хлопці-молодці! Забудьте, що ви граєте, не робіть свої голоси такими дерев'яними... Розмова йде тиха між послом Польщі Кисілем та його ближніми. Гнучкішими, з різними інтонаціями мусять звучати голоси.

І, певне, вдесьте Юрій Васильович сам грає за всіх оцю сцену. Лентовський заспокоює князя Четвертинського, котрий не може спокійно чекати появи свого ворога — Богдана Хмельницького, але ситуація склалась не на його користь... Мусить чекати!

— Ось цю ситуацію ми повинні передати голосами — жестів по радіо не видно! Всі дійові особи — представники різних країн — Росії, Молдавії, Туреччини, — зрозуміло, говорять спокійно. Польська сторона особливо занепокоєна. Вона говорить тихо. Але навіть у такій ситуації добре підкреслити б зарозумілість, гонор представників Речі Посполитої. Спробуймо ще раз!

Князь Четвертинський просить сенатора мовчати, хоч сам признається, що не зна, «чи витримає моє серце й не блісне шабля в руках моїх, коли з'явиться схизмат на кріслі цьому...»

Шумський говорить словами Лентовського — підступного, хижого єзуїта: «На все воля божа, князю. Заклинаю богом (голос у Шумського ще тихне) — будьте обережні і тихше говоріть». Далі Юрій Васильович майже шепоче: «І стіни мають вуха... Он подивіться — послі від руського царя... за нами непомітно стежать».

Юрій Васильович поступово всіх нас «втягує» в ситуацію, і вже Микола Шаповал, котрий нещодавно повернувся з фронту після поранення, майже так, як і «вчитель», прошепотів чи просичав: «І стіни мають вуха...»

Декому з нас доводилось «грати» аж по дві ролі, якщо вони були невеличкі.

— От як «перевтілились»! — жартує Юрій Васильович. — А ще скромничали. Природні обдаровання!..

Не менше було труднощів і з постановкою «Фронту»...

Про все це я розповів Олександрові Євдокимовичу після засідання правління Спілки письменників. Він уважно мене вислухав, подякував за таку інформацію і за участь у постановці.

— Я знав від Юрія Васильовича, яких він мук набрався, але й гордився, що «дечого досягнув» з вами!

У грудні 1948 року відбувся 2-й з'їзд письменників України. Доповідь виголосив Олександр Корнійчук. Оглядаючи поезію останніх літ, доповідач зупинився на деяких її вадах. Можливо, якоюсь мірою ті вади були й перебільшені — так мені здавалось. Відомим поетам Т. Масенкові, С. Голованівському, С. Крижанівському було зауважено в надмірному захопленні сентименталізмом, псевдоромантизмом. А далі зауваження торкалося нас. «Цей псевдоромантизм починає проникати і в творчість декого з молодих поетів, як правило, ідучи в товаристві з сентиментальністю і споглядальністю. Є такі риси у творчості окремих молодих поетів, наприклад, у О. Ющенка, Я. Шпорти, Б. Степанюка».

Не буду кривити душею — Шпорта і я не погодились з такою оцінкою! Але й не образились: «Інших зовсім не згадано!..» Тим більше, що десь через півроку, в 1949-му, О. Корнійчук запросив нас виступити перед працівниками ЦК АКСМУ та комсортами підприємств міста.

Бригада була велика. Вона складалась з прозаїків, поетів, критиків.

Олександр Євдокимович, надаючи слово кожному з нас, характеризував нашу творчість. І вже про псевдоромантизм не було й згадки. Ярослав Шпорта читав фронтові балади. Мої вірші були присвячені Юрію Смирнову та комсомольцям громадянської війни («Балада про комсомольця»). Борислав Степанюк читав «Пісню про генерала Орленка», присвячену Олексію Федорову — двічі Героєві Радянського Союзу.

У ті роки, як і тепер, багато наголошувалося на зв'язкові літератури з життям. Молоді літератори часто бували в колгоспах, на виробництві. Хотілось знайти тепле слово про тих, що після важкої війни виборювали врожаї, добували вугілля, плавили сталь. З Платоном Майбородою ми виїздили в колгоспи, де працювали Олена Хобта, Марія Лисенко — Герої Соціалістичної Праці.

Після одного з концертів Українського народного хору під керівництвом Григорія Верьовки, на якому виконувались пісні про наших хліборобів, Олександр Євдокимович повів зі мною розмову. Йшлося про написання текстів пісень для п'єси «Калиновий гай».

— Був би радий, коли б вдалося вам написати кілька ліричних пісень, але зв'язаних з працею ланки Васи́лини... І одну — урочисту, піднесену. Одна чи й дві потрібні в кінці першої дії. Там чути слова тосту Верби: «За Калиновий гай» — він саме слухав пісню, що долинала з поля. Слухав разом з Батурою — письменником.

Отже, в тексті, може, треба вжити і «Калиновий гай» — тоді логічним буде тост Верби. А в кінці другої дії співають рибалки.

Про це згодом нагадав мені композитор Аркадій Філіпенко, з яким теж мав розмову О. Корнійчук.

Отож і було написано дві пісні ланки Василяни та одну пісню рибалок — «Пісня миру і дружби». «Пісня миру і дружби» друкувалась, а пісні ланки лише виконувались по ходу п'єси.

Ось слова другої пісні, в якій згадується «Калиновий гай»:

В калиновому гаю
Соловей співає...
Душу трепетну мою
В пісню виливає.

Ой співає, виклика
Сестру калинову...
Дівчину до юнака
Просить на розмову.

Я над річкою стою,
Тепла хвиля грає.
В калиновому гаю
Щастя дозріває...

О. Є. Корнійчук наголошував: «Слова до пісні якби вийшли не «заумними»... В народному плані. Прості, але поетичні».

Аркадій Філіпенко мені програвав мелодії. Пісні призначались для постановки «Калинового гаю» в Державному ордену Леніна академічному Малому театрі. В один з днів кінця червня 1950 року мене запросили до готелю «Театральний». Зустрів народний артист СРСР Михайло Іванович Царьов. Мені було приємно познайомитись з видатним артистом. Бачив я його в «Горе от ума» в ролі Чацького, захоплювався грою і в інших п'єсах. Я був здивований, що зустрів мене сам Царьов,

адже справа була зовсім житейська, звичайна, прозаїчна — одержати гонорар за слова до пісень... Він сам подав мені лист паперу, власне, бланк, на якому було надруковано текст «Счет Малому театру...» Він же мені запропонував і пропуск на кілька постановок театру.

— Це премія за пісні!

Звичайна річ, я не відмовився від такої премії і подякував видатному артисту за неї. За пісні дякував мені й Корнійчук.

Мені доводилось інколи бачити драматурга і на відпочинку. В Кисловодську, а санаторії імені Семашка, Олександр Євдокимович відпочивав з Вандою Львівною Василевською (це було десь у сорокових роках). Добре пам'ятаю лотерею, в котрій брали активну участь, були її організаторами Корнійчук, Василевська та артист Іван Сергійович Паторжинський. Стало відомо, що частина медичних працівників санаторію — колишні фронтовики, дехто ще й сам продовжував курс лікування, не полишаючи працю. От з метою допомогти їм матеріально і була організована лотерея. Наслідки були досить добрі. Самі організатори внесли помітну суму, та ще й виступили перед всім медичним персоналом. Паторжинському випала, певне, найважча роль — після прийнятих нарзанних ванн йому за багато виконаних пісень піднесли пляшку вина і зажадали, щоб обов'язково при всіх, за здоров'я всіх випив перший повний келих!

— Хоч і гріх змішувати нарзан з вином, та вже що поробиш — треба підкоритись! — жартував артист, піднявши келиха. — Зате завтра тільки нарзан вживатиму в необмеженій кількості! Будьмо! — урочисто закінчив він своє слово.

Добре пам'ятаю нашу письменницьку бригаду, що мала майже місяць виступати в західних областях України.

16 червня 1953 року від'їжджаючих було запрошено на прийом до заступника Голови Ради Міністрів УРСР

О. Є. Корнійчука. Остап Вишня, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Любомир Дмитерко, Федір Маківчук. Розмова була ділова, не довга. З кабінету було видно далечінь Задніпров'я, ваблячі простори України. Те, що не один з присутніх замилювався захоплюючим краєвидом, не пройшло повз увагу Корнійчука. Він усміхнувся і промовив:

— А скільки невиданих пейзажів побачите ви не з вікна... Та ще ж людей! Коли б ви знали, як мені кортить поїхати. Але ж служба — самі розумієте!

Сьомого липня ми були в дорозі. Замість М. Бажана — він лишався керувати Спілкою письменників — в бригаду ввійшов Дмитро Білоус.

Я завдячую Олександрові Євдокимовичу за незабутню подорож, за дні, подаровані мені долею, осяяні не тільки сонцем, а й усмішкою Вишні, озвучені не лише стрімкими ріками Прикарпаття та чарівними коломийками, а й проникливим, чарівним пісенним словом Сосюри... Те все закарбувалося в моїй пам'яті, як найдорогоцінніше в житті...

...Чотирнадцятого квітня 1965 року в Спілці письменників було вручено Державну премію імені Т. Г. Шевченка Ірині Дмитрівні Вільде. В конференц-залі зібралися ті, хто хотів привітати нового Шевченківського лауреата. Минає офіційна частина, вже й точиться жвава незапланована розмова. І тут Олександр Євдокимович звернувся до присутніх:

— Шановні друзі! Запрошую вас усіх до себе. Це зовсім близьенько. Ходімо.

І ми рушили за Олександром Євдокимовичем та Іриною Дмитрівною.

Не погіршу проти правди — крім вина, на столі з'явилася велика пляшка французького коньяку, і за нового лауреата, а потім за господаря була дружно піднято чарки.

Була якась особлива дружня атмосфера, не відчувались умовності «рангів» літературних. Ірина Дмитрівна проспівала жартівливу коломийку, що починалась словами: «Ой звідки ти, дівчино, чи не з Криворівні...» Звучали жарти, гуртом співали «Ой хмелю» та «Туман яром»... Співав і Корнійчук. Якась особлива довірливість, товариськість заповонила всіх. Олександр Євдокимович радів своїм давнім друзям — молодняківцям Івану Гончаренкові і Масенкові Тереню, а також Кондратенку Віктору, Зіновію Біленку, Вільховому Петру, найстаршій Ірині Іванівні Стешенко...

— Так воно, буває, складається, що в житті часом відходиш від давніх друзів. От я винен перед Гончаренком, — каже він до Ірини Дмитрівни. — Правда, я пам'ятаю, колись був несправедливим в оцінці його творчості... Нечасто ми зустрічаємось. Та буває, що й не винні в цьому. Скільки у кожного і своїх, і громадських справ...

Певне, не лише в мене збереглося фото, що засвідчує, передає дух незабутнього, дружнього вечора довірливості, ширості.

Десь через місяць — пам'ятна дата: 60 років з дня народження О. Є. Корнійчука.

А 2 червня 1965 року в театрі імені Івана Франка, на кону якого за багато літ пройшла жива галерея образів драматурга, відбувся вечір, присвячений його ювілею. Програма концерту складалась з улюблених пісень ювіляра. Я був радий, що жіночий склад Українського народного хору виконав пісню «Над широким Дніпром».

...Багато друзів було в Корнійчука. Вони й залишились, як добрі шанувальники його мистецької Ескадри. Залишились в усіх республіках нашого Союзу, бо та Ескадра пропливала всіма просторами нашої країни, степами і морями, ріками і міжгір'ями...

1973 року в Мінську відбувався симпозіум перекладачів з білоруської мови. З багатьох республік прибули майстри перекладу. З Латвії приїхав Юлій Ванаг. У щирій розмові з перекладачами України наш латиський друг висловив глибокий жаль з приводу смерті Корнійчука. І поділився невеличкою згадкою про нього.

«...У червні 1941 року в Ризі відбувся 1-й з'їзд радянських письменників Латвії. В цьому першому латиському форумі борців за нове мистецтво — мистецтво соціалістичного реалізму — брав участь Олександр Корнійчук, якого ми вже знали по творчості. І от мені випало з Олександром Євдокимовичем після одного з засідань увечері походити по місту. Ось ми на Бастіонному пагорбі. З далини виблискував парковий канал — ризька ніч була, як лєнінградська, біла... Корнійчук довго милувався сьєвом зір у каналі. Для мене це було вже звичайним, але навіть і я захопився баченням... Корнійчук промовив: «Я зворушений цією красою. В таких випадках говорять — якби не було Києва, хотів би вік прожити в Ризі! Я не буду оригінальним — повторюю ці слова!»

А потім мені довелося побути на 2-му з'їзді письменників України в 1948 році. І хоча ще ой скільки було руїн і Хрещатик розбитий лежав, та на запитання Корнійчука про столицю України я відповів його словами з Бастіонного пагорба: «Якби в світі не було Риги, я бажав би жити в Києві!»

Корнійчук, мабуть, згадав ту свою відповідь і зробив висновок: «А чи не поміняти́сь нам квартирами хоча тимчасово?» Я не заперечував...»

...Минає час. Хвилями бурхливого життя тримає курс Ескадра. Ескадра мистецтва прямує в людські душі. Не в забуття.

ПАХОЩІ СТЕПУ

На обкладинці, що волею художника являла собою чорну масну скибу землі («як ворона крило»), іде наймит з торбою за плечима. Внизу — білим по чорному — «Можу», а трохи вище перехрестились два колоски на стеблах. Одне з них зламане. А на останній сторінці обкладинки шляхом іде бідна жінка в білій хустині. Одна дитина на руках, а більшенька тримається за спідницю...

Поринаєш у степове шумовиння, тільки-но розгорнеш книгу. Ідеш поруч Прокопа, наймита, і повторюєш за ним: «Гех, степе мій буйний, люблю тебе!» І хоч не своїми волами і не свою ниву оре він, «пасинок степу», а далина зате хіба не його? Глибока-глибока, аж синя. І мерехтить, і веселкою переливається в ній щось і кличе».

Книга Андрія Головка видана в 1929 році. Мені, дванадцятирічному хлопчаку, пастухові, і дісталась вона не пізніше. Я розкошував — переді мною було безмежне поле: одне наше, хоружівське, а друге, що продовжувало його до безкінечності, малювало, оживляло розмовами своїх героїв, поле письменника.

Магічна сила художнього слова! Припадеш до нього — і вже еповивають тебе пахощі

степу, війне хвилька гіркуватого полину і солодкової материнки, вибігають волошки тобі назустріч, і ти вже зовсім збентежився: чи не очі то глянули на тебе? Очі землі?..

І вбираєш — глибоко, назавжди — в свою душу пахощі, картини, щоб не розлучатися з ними.

А десь невдовзі ти вже будеш безпомилково декламувати зі сцени свого сільського клубу як дивного вірша (і зовсім не намагаючись вивчити «напам'ять»!) такі-от рядки: «Розігнула спину і випросталась у високому житті молода й повногруда. Рукавом майнула по спітнілому чолі, серп у руці — блиснув на сонці гарячим блиском та й погас у колоссі... А долоню другу наставили над очі від сонця й стояла так нерухома — очима в далечінь.

Мати».

«А з долини — аж до сивих могил край Великого шляху ген на обрії — плинули хвилі полові з тихим шумом, і бились об груди їй, і бризкали колоссям у лице, — серце обмивали полиновим сумом».

Це вже в студентські літа читаєш, дивиєшся з отієї сили художнього слова, що заворює тебе...

І вже тоді, коли знаєш самого творця того дива, мав щастя навіть поговорити з ним, і вже коли й сам по trochu працюєш на ниві літературній, береш з полиці його книгу і поринаєш з таким же почуттям у степові хвилі, простуєш безмежжям, яке розгорнув перед тобою він.

У свідомість мого покоління входило багато нових слів, чарівних назв... Комуна «Спартак» (вона справді була в степу, виникла на місці колишнього хутора), «Червоний колос», то вже назва якогось товариства по спільному обробітку землі — тсозу, «Червоний плугатар» і «Червоний Аксай» — про нього, завод сільсько-господарських знарядь та машин, захоплено говорили перші комунари та тсозівці... Правомірно займали в

пам'яті місце «Червоний пісенник», «Червона купіль», хрестоматія української літератури «Червоні зорі», журнал «Червоні квіти»... і «Червона хустина» Андрія Головка.

Сяйво Жовтневої революції — багряно-червоне — перелилось у нові назви заводів, колгоспів, творів. І залишались вони такими ж яскравими, як їх було сприйнято тоді, в ранньому віці.

Пригадую курси молодих авторів України в 1940 році, на яких головою був Андрій Васильович Головка.

Нам аж не вірилось, що оце він перед нами. Звичайна людина!.. Займався ж тоді навіть питанням забезпечення курсантів гуртожитком.

Ознайомившись із сторінкою наших віршів та прози в «Літературній газеті», говорив з деякими молодими авторами. Не обминув своєю увагою і мене. Вірш мій починався так:

Удовина хата край села... —
Так в книжках писали споконвіку.

Погнили ворота й перелаз,
Вітер борса, нагина осику...

Я признався — та чи й не видно було! — що перший рядок просто вихопився з його роману... І не помилюсь, коли скажу, що всі ми, початкуючі поети і прозаїки, могли декламувати, як вірші, уривки з прози Головка, Яновського поряд з віршами Рильського, Тичини, Союри.

Ні, Андрій Васильович не гудив за те мого вірша. Він коротенько розповів нам про вивчення народної творчості, про використання, в разі потреби, в своєму творі і прислів'їв, і зразків пісенної творчості.

Вже далеко після війни я задумав викласти на письмі свої спостереження про розвиток української радянської пісні. Принагідно зустрівся з Андрієм Васильовичем,

щоб поговорити про його вірші двадцятих років, написані в ритмі народних пісень.

Перед тим, як зустрітись з Андрієм Васильовичем, я переглянув у бібліотеці пісенники двадцятих років. Особливе звідав почуття, коли потрапив мені до рук «Червоний пісенник», укладений Іваном Шевченком, автором надзвичайно популярної пісні «Гарно, гарно серед степу». Видання 1925 року... Я ніби зустрівся із своїм давнім другом — такий був пам'ятний мені той збірник, що потрапив на очі давно колись у нашому сільському клубі! В пісеннику була й пісня Головка «Ой по конях...»

Ой по конях сіли хлопці
Волю здобувати,
Посмутились сиві батьки
І любі дівчата.
Гримлять грози, гримлять громи
У степу журному...
Ой не всі ж ви повернетесь
Із бою додому.
Не журіться: ми поборем
Панство оте сите,
Повернемося додому,
Волею сповити.
А загинемо — вітри хай
Повіють степами,
Та й розкажуть, як ми славно
У борні вмирали.

Слова написані явно на мотив «Засвистали козаченьки».

Наслідкування народній пісні легко прослідкувати і в іншому ранньому творі:

Ой ти, дівчино, чом засмутилась,
Як квітка в'яла, та й похилилась?
— Ой як мені не бути сумною,
Не повернувся миленький з бою.

В якомусь пісеннику ще було надруковано слова до пісні «Ой у полі жито».

Андрій Васильович категорично заперечив своє авторство останньої пісні. Він без захоплення говорив про свою пісенну сторінку ранньої творчості. Навіть з неприхованим скептицизмом — так мені здалося.

Хоч, звісно, була потреба і в таких піснях, адже нове життя прагнуло нової пісні. Може, трохи і заповнили тодішні автори-пісенники відчутну прогалину. Гуртки — співочі, драматичні — скільки їх тоді виникло, були в кожному селі. Та й не один — і шкільний, і при клубі загальносільський. Тож вони — перші носії нової культури. Ніде правди діти, для них було написано чимало й легковажного.

Я знав і про збірку віршів Головка «Самоцвіти», видану в Кременчуці в 1919 році. Там були вірші часто сентиментальні і навіть з нальотом смутку.

Відомо, що Андрій Головка більше поезій не писав, але, думаю, захоплення поезією в нього залишилось назавжди. Воно відчутне в усій його високохудожній прозі.

Коли пригадуєш зустрічі й розмови з Андрієм Васильовичем, то не можеш навести багатьох яскравих деталей від них. На перешкоді була його замкнутість. Розмови майже всі короткочасні. За характером своїм він видався неговірким, тихим і навіть замкнутим у собі. Ніби завжди із напруженням про щось думав. Воно так і було — адже письменник завжди в полоні своїх героїв, але саме такою мірою нерозлучний з ними, може, був один Головка...

На ювілейному вечорі, коли виповнилось йому 70 років, він своїм виступом краще за літературознавців розкрив свою творчу лабораторію. Чергувались одне за другим плідні пошуки і гірке невдоволення...

Працював поволі. Інколи це викликало на його адресу гостру критику. Не обійшлося якось без шаржу в «Перці» — мати несе в бур'яни свого автора... Навіть

фронтовий друг з трибуни докоряв за довгу мовчанку Головку, якого ж по-справжньому і любив...

Андрій Васильович, може, у відповідь на згаданий виступ, теж принагідно піддав гострій критиці свого товариша-фронтовика...

— Але ж і швидкопис... кому він потрібний! — міг небагатослівно резюмувати Головка. І не лише в кулуарах, а й під час якихось великих зібрань.

В 1965 році, приміром, на пленумі Спілки письменників України він виступив з палким словом проти згаданого швидкопису...

То була для багатьох — старших і молодших — пам'ятна промова Андрія Васильовича. Він не міг тоді говорити спокійно про «завали сірих книжок, що рік у рік накопичуються по складах».

Не терпів Андрій Васильович і захвалювальних статей, рецензій, нищівно висміював «карусель» навколо якогось імені. А що, коли той автор сприймає таке вихваляння як належне?... -

Головка читав не лише прозу своїх товаришів «по цеху», але цікавився й поезією. І теж принагідно — хоч не часто — висловлював свою думку на загальних зборах письменників.

Одного разу я також попав у поле критичного зору улюбленого свого прозаїка! У «Вечірньому Києві» в 1957 році надрукували мого вірша «Літній дощ». Автор цього ліричного «опусу» — тобто я — гірко докоряв дівчині, що не вийшла на побачення: побоялась літнього дощу! А сама ж ще й не така собі «ніженка», бо мала навіть значок ГТО. Мораль вірша «знищувальна» — більше «ліричний герой» ніколи вже не призначить побачення отакій зрадливій особі!

Андрій Васильович цілком серйозно обурювався, говорив про автора вірша як про егоїста: «А припустимо, дівчина захворіла? Може, стався нещасний випадок?»

Отож говорити про шановного письменника як про геть «замкнутого» або такого, що зовсім не втручається в справи літературного процесу, було б невірним.

Від нього ж отримав я і слово подяки. Завжди цінуючи його образне слово (дехто на моє захоплення інколи зауважував: «Ніби ти й не бачиш в нього зайвої орнаментики, «кучерявості»), я присвятив вірша Андрію Васильовичу. Написав його цілком щиро. Взагалі, присвята — річ досить делікатна: чи ж не буває такого, що хтось комусь хоче «догодити», аби мати якусь підтримку... Ясна річ, що й Андрій Васильович був далекий від такого міркування — люди ми різного віку, працювали в різних жанрах, і, нарешті, ніхто не був у якійсь залежності.

При зустрічі Головка стримано подякував і додав:

— Я й отого вірша не забув, що починався «Удовина хата край села...»

Це вже було для мене справжньою несподіванкою...

Тоді я дозволив собі, як свідчення, що люблю слово Головка, прочитати по пам'яті кілька його рядків «Удовина хата — край села. Перша хата в ряду од греблі над яром — ото й удовина: похила, під зеленою від моху стріхою, наполовину рублена, з маленькими більмуватими віконечками — стара й ветха. Таких уже мало де є, хіба що по старих степових хуторах та на картинах із серії «Виды Малороссии»...»

Андрій Васильович якось розчулено, певне, від несподіванки, дивлячись на мене, мовчки потиснув руку...

Було це в 1962 році, коли Головку виповнилося шістьдесят шість. Від шістдесятип'ятиріччя до сімдесятип'ятиріччя — десять літ. Вони непомітно злинули... Невблаганний, швидкий час!

5 грудня 1972 року в газетах «Радянська Україна», «Літературна Україна» з'явилися теплі статті про ювіляра. Давній друг і сусід по дачі в Кончі-Заспі Павло

Усенко вітав Головка, бажав, щоб «завжди був при доброму здоров'ї багато-багато літ».

Газет уже він не бачив, не чув поздоровлень, бо на світанку 5 грудня його не стало.

7 грудня в клубі Ради Міністрів прощалися з великим майстром. Стоїмо востаннє біля нього. Всі похмурі. Настирлива думка причепилась, ніяк не віджену її: чи бачив я колись письменника усміхненим? Напружую пам'ять. Ні, не бачив.

День видався теж похмурим. Напливи туману за будинком....

...А якесь тепле чуття поворухнулось у душі... Раптово, хвилькою омріяного степу... І долинуло: «Мати хлипнула грудьми й застигла так, принишкла в тривозі біля порога. Потім перехрестилася і тихо проказала самими устами:

— Щастя тобі, сину, на твоїй путі».

Такі слова не забуваються, як не забудеться до останньої миті мати. Хіба ж не вона проводила кожного з нас, коли не в степу, в селі, то в місті, побажавши щастя?

Важко знайти за своєю могутньою емоційною силою подібні слова... Хіба, може, пісня про материн рушник Малишка — Майбороди годна зрівнятися — глибиною, сердечністю, почуттям...

І в хвилини прощання з письменником ніби підійшла до мене моя мати. Скільки разів проводила мене в поле, аж до вітряка, що стояв біля межі, — там починалось інше село, а дорога лягала одна, та, якою ішла зо мною Мати...

ШИРОКА РУЧКА

...І починаю свою розповідь про незабутнього Івана Юхимовича Сенченка з «ручки» — широкого сліду косаря на лузі чи в полі...

Кожна людина лишає слід на землі. І символічний і реальний, як рівний покіс у полі, в лузі... У кого ширша та ручка, в кого вужча. Один навчився рівномірно «натискувати» на п'ятку — рівна ручка в нього і стерня рівна в полі, не залишилось «гривок»-драбинок, як на голові «клієнта» після ножиць поганого перукаря...

Перша, що запам'яталась, наша розмова відбулася саме про... майстерність звичайного сільського трударя — косаря. Це було в 1944 році, в редакції журналу «Україна», що містилася тоді в тихенькому Тимофіївському провулку в Києві, в маленькій кімнатці на першому поверсі. В цю кімнатку часто завертали журналісти, письменники, тут можна було чимало почути порад і дізнатися про долю свого, залишеного раніше, твору.

В маленькій кімнатці завжди був на місці, також за маленьким столиком, Іван Юхимович. Він не був членом редколегії журналу, але виконував, певне, більшу частину роботи,

ніж випадала вона на тих, чії прізвища зазначалися на останній сторінці часопису. Він, як здавалось мені, був і за секретаря, і за стиліста; в усякому разі, багато матеріалів — нарисів, статей, віршів — проходило через його руки.

Так от, саме того разу Іван Юхимович щойно вичитав невеличкого нариса Петра Сліпчука про косарів-жінок з Житомирщини. «На сіні пройшли курс косовиці, а незабаром жито коситимуть». Адже косарями тоді, в 1944-му, були самі жінки...

Я знайшов номер журналу, в якому було потім надруковано той нарис. З великою цікавістю читаю його, впізнаю «руку» стиліста.

Розповідалося про бригаду, яку очолював чоловік, а всі його члени бригади — жінки. Попросили діда Явтуха Веремієнка консультантом у бригаду. «Треба було навчити й кісся в руках тримати, й коси мантачити».

Читаю цей рядок, а думаю, скільки сам Іван Юхимович навчав молодих прозаїків, як «тримати» літературні знаряддя праці...

«Добре налягав на косу старий, та Дунька не відставала, от-от косою п'яти відітне». «Дівчата йшли твердо й упевнено, забираючи широку ручку».

Пам'ятаю розмову про літературну працю. Звісно, не передам її дослівно, але приблизно це було в такому дусі:

— Косарю треба рівномірно натискувати на п'ятку, щоб був рівний покіс, без «вистрижин», а поету — на думку, не лише на форму! Тоді буде рядок повноцінний, звучний та повноголосий. Звичайно ж, дотримуватися точного ритму. Бо, якщо збивається косар з потрібного ритму, буде змушений вийти з ручки, випустити когось іншого на своє місце! Логіка із звучанням повинні гармоніювати.

У плугатаря бувають огріхи. В косаря — «гривки»-драбинки. В письменника недосвідченого те ж саме — і огріхи, і все інше...

Я про це говорю не одному «в'юноші» (часом він казав і «в'юнаку» — коли йшлося про досить спритного автора, що міг в'юном пролізти до когось із старших у душу!), бо це, думаю, дохідливий приклад, особливо для першого разу!

...Так, так! Розмова з Іваном Юхимовичем — як з дбайливим господарем поля. Недосвідченому ой як багато можна повчитися!

Ще раз перечитую з «Кінчався вересень 1941-го» місце: «Дід оглянув мою косу — споряджав її я сам. Бажаючи взяти справжню ручку, косу я випростав. Мені було п'ятнадцять літ, і я без страху дивився на світ. Дід взяв молоток і постукав по кісцю біля п'ятки. Коса стала під гострий кут.

Я милувався з своєї ручки і не міг намилуватися: вона була така ж широка, як у батька, як у діда Олександра, як у дядька Івана, мого найближчого сусіди.

Старанно, з потроєною пильністю я виносив грабки так, щоб покіс лягав рівно, ніби по шнуру, стебло до стеблини на всю довжину гін».

Першу свою ручку на жнивах Іван Юхимович буде згадувати все життя, дбаючи про широку ручку на літературній ниві... Ось знову знаходжу — вже в посмертній публікації, в оповіданні «Верхарн» — мистецьки відтворену широку ручку... «Дідусь Олександр Терентійович зібрав і спорядив мене на жнива. Навчав, як косу клепати, як мантачити її, як «попускати» косу, тобто як ставити її під більшим кутом, і, навпаки, — як кут цей зменшити». Йдеться про жниварські справи, а мені вчувається оте ж тичинівське «діези в ключі!», бо як не згадати — асоціація! — Його після наставлення коси під більшим кутом...

«Є роботи набридливі, одноманітні, задушливі, наприклад, копання або молотьба ціпом. Ці роботи людину не підносять, навпаки, пригнічують її. Але коса, але косіння в степу!.. Ти йдеш, і навколо тебе хвилюється зелений світ, біжить аж до обрію! І над ним пташки в небі, над ним табунці білих химерних літніх хмарок, над ним саме сонце — цей генерал-генералісимум над усіма небесними зорями! Жарко — не сказати як! Піт виступає на обличчі, малює на спині «орлів», часом здається, що аж сили забракне...

Та то лише на момент... ноги зробили новий ривок. І зашуміла коса, підтинаючи під корінь зелено-золотисту стіну пшениці...»

Поетизація праці сільського трудівника, побут, картини села — це одне крило творчості Сенченка. Друге крило — місто, робітник у його переконливих, виражених образах. Два крила, що піднесли ім'я письменника на заслужену висоту...

Проза Сенченка надзвичайно поетична. У тканину прозового твору органічно входять прислів'я і пісня. Інколи та пісня виброджувала в його душі. У повісті «Кінчався вересень...» наведена одна така пісня:

Зірву я гілочку із винограду,
Що її вітер ізломив.
Я не забуду того словечка,
Що мені Ваня говорив.

Можливо, трохи наївно, але широко передано бентежне почуття закоханих, що потрапили під пересуду недругів. Тільки людина, що розуміє природу пісні, могла передати тривожні почуття. І тоді згадалися роздуми Сенченка про пісню: «Пісня ця (йшлося про «Ой у полі жито») завжди тривожить мене. У серці щось наростає, в ньому пробігають хвилі смутку й неспокою; з-під вій виступають сльози, але сльози не за козаком і дівчиною, що ридає над ним, а від того, що світ такий великий, а я

такий маленький. І чого вабить мене ця пісня? Ця далина? Ці шляхи...»

Запитую Івана Юхимовича:

— Чи справді «Зірву я гілочку» написав один з героїв повісті, що працював на окопах? Чи то десь записано? Від кого?

Він хитро посміхається і майже признається, що то «віріб» автора повісті. Для мене те не було відкриттям, бо вірші Сенченко писав ще в молоді літа.

...Дитяча пам'ять, мабуть, найміцніша. В ній зафіксовані перші книги, прочитані тобою, малюнки в них, різноманітні обкладинки... Та не лише малюнки, а й назви творів, наприклад, з товстєнної хрестоматії української літератури.

Ось підряд — «Село» Андрія Паніва, прозовий твір, і вірш «В селі» Івана Сенченка. І його ж оповідання «На селі». «Оце я вже й дома. Ішов степами, йшов долинами, спочивав перелісками».

Проза ритмізована, така, що нагадувала вірші. А вірш Сенченка «Село»?..

Шелести, шелести, шелести,
в шелестах тонуть сади...
Сонце ховається в гори —
гори чорніють, синіють,
тануть туманами в млі.

Це заспокійливе осіннє шелестіння листя раптом в іншому вірші крає, розриває «Електричний плуг»!

Це не антихрист,
що
закував світ
в крицевий ланцюг —
повільно вийшов і вривавсь в землю
електричний плуг...
Слава тобі, перший комунаре,
електричний плуже!

В ті давні роки, на зорі літератури епохи Жовтня, бути поруч з Тичиною, Рильським, Сосюрою та ще й з творами різними — поетичними і прозовими в одному збірнику — то вже говорило багато чого на користь автора.

До віршів своїх Іван Юхимович у нашій розмові ставився скептично. І з подивом: «Де ото ви їх відкопали?...»

Все ж поетичні шукання відходили. Владно вабила проза, що й стала панівною в нього.

Певне, тому, що ми були дітьми села, вабили нас картини сільські, образи дітей, школярів. Щось зворушувало було в них від Степана Васильченка, від його «Школяра». І від Головкової «Червоної хустини». Вичитані інші оповідання з часопису для дітей «Червоні квіти». Так поповнювалася галерея сільських хлопчаків. Сенченків Миколка зайняв поміж ними своє законне місце. Оповідання «Микола», десь вичитане в колективному збірнику для дітей, особливо зачарувало. Така безпосередня манера оповіді, опис лісу... Все це мене вразило так глибоко, що я подумав: «Може, цей автор приїздив до нашого села, був у нашому лісі Шамраї?...»

«Тут гущина: лоза, крушина і молоденькі осички.

Хлопці бігають і наввипередки зривають білі квітки.

— А знаєш, як по-українському ландиш?

— Ні, не знаю. А як?

— Конвалії... У школі читали «Очі розкрила конвалія біла».

— А я на ту осінь піду.

Босі ноги вдавляються у сиру землю, а в руках повно квіток.

— Дурні пани, купують, гроші тратять, а в лісі його он скільки!

— А навіщо вони купують?

— Нюхають, он на що!

— Гроші платять за те, щоб понюхати?
— А ти думав як? У панів, брат, грошей і у воза не вбереш.

Далі Миколка нагинається ближче до Стьопки і пошепки:

— Ну, нічого, тепера їм амінь.
— Чого?
— Тепер революція — капут усім панам.
— І нашій барині?
— А ти думав як?

...А над головою шелестить ліс спогадами, а листочки шовкові...»

Це читалось у віці семи-восьмирічному і особливо хвилювало. Адже і в нашому селі, розповідали люди, була якась «бариня». І ми, школярі, гірко переживали, що народилися так пізно!.. А то б і ми... І нашій дитячій фантазії не було кінця!

Іван Юхимович не забував про юного читача і в свій поважний вік. Він залюбки писав для газети «Зірка», в якій мені довелося трохи працювати, а також запропонував свої «Мисливські пригоди», що друкувалися з продовженням.

Хоч я почав оповідь із зустрічі з Іваном Юхимовичем у Києві, але перша зустріч відбулася набагато раніше. Це сталося в лютому 1943 року в Алма-Аті, де протягом кількох днів тривав пленум Спілки письменників Казахстану, на який було запрошено і мене. Сенченко поцікавився, звідки саме я прибув.

Для нього назва міста Чимкент була знайомою. Цікавився, чи не доводилось побувати ще й в Арисі. Я розповів йому про них — це в Південно-Казахстанській області. Він навіть поцікавився, як там ростуть тополі! Їх бачив Іван Юхимович під час своєї мандрівки у 1930 році, про що були написані його подорожні нотатки «Гіганти пустинь». У них знаходимо описи степу, відтво-

рене тодішнє місто Алма-Ата. Нотатки багаті на подробиці життя казахського народу. Зір його вабили менші та більші міста, в Чимкенті «вечір весняний як на Україні. Синє оксамитове небо, безліч ясних зірок і... так само хрущів».

У Києві не так уже й часто ми бачились, проте, коли зустрічались, виникала ніби нами вже запланована, давно очікувана розмова.

Хоч давно вже він не писав віршів (гай-гай! Коли то було!...), та саме про вірші точились наші бесіди.

Зовсім випадково зустрілись десь у 1972 році на катері, що швиденько долав блакитну дорогу від Русанівських садів до парку Примакова. Неквапну розмову продовжували в парку, під розлогими вербами. Розмову про поезію.

— Не в одного з молодих сучасних поетів спостерігаю якесь легкописання... Про них і добрі статті пишуться критиками, але то, здається мені, самообман. Насторожує таке легкописання. І віршів. І критичних статей, в яких... ніякісінької критики! Ви знаєте, що критикою я не займаюсь та й не займався, але принагідно перекинутися словом про неї ніхто ж не забороняє!

— Ой ні, Іване Юхимовичу! Займались. Я добре пам'ятаю вашу рецензію, досить гостру, в харківському «Літературному журналі» ще... в 1939 році! Правда, вона підписана була іншим прізвищем...

Іван Юхимович не здивувався, що я знав про його критичний виступ. Але зауважив, що все-таки для нього то заняття прохідне, хоча інколи потрібно висловити свою саме критичну думку.

— Річ не так стосувалась поета, якого я, може, й надмірно суворо судив. Річ у тому, що молодші та й зовсім початківці, беручи вірші талановитого поета, але вірші деякі й недовершені, під впливом їх писали майже такі... копії. І писались навдивовижу легко. Те швидкопи-

сання дратувало. В ньому було мало спостережливості, зате багато неохайностей. А деякі неохайності вірша, якого я аналізував тоді, були характерними для багатьох. Наплив віршованих відписок тривожив — в редакціях не вистачало консультантів, аби кось впоратися з перепродукцією... літературної сировини, дати відповіді, хоча коротенькі, їх «продуцентам»...

— У вірші «Джерело», котрий я тоді аналізував, була відчутна ота легкість, небезпечна для поета...

Потім після розмови з Іваном Юхимовичем, я прочитав його давню статтю. Ось і цитата з вірша:

І я кажу: ходімо вище й вище,
До крайніх зір, до глибочизни рік,
Де світ лежить, як грізне бойовище,
Пізнай його й переможи навік.

«Смішно, — писав Сенченко, — прикладати один масштаб міри і до явищ космічного порядку, і до явищ на дні... Ворскли, Сули, ба навіть Дніпра... «Глибочизна» рік (максимум 2—3 сажні) й інші афоризми на зразок: «Вона (джерельна вода) лисніла й шепотіла: щасливий той, хто глиб її кохав». Ну, яка там справді глибина лугового джерела (автор точно зазначає, що джерело лугове: «До джерела ми припадали в лузі»). Це з одного боку, а з другого — що можна сказати про обсяг щастя, глибину якого можна виміряти глибиною лугового джерела?»

Десь при іншій зустрічі кажу:

— І все ж, Іване Юхимовичу, хіба ж можна вимірювати... сажнями поетичні образи?

— Сажнями? Та буває, що міліметра забагато!

Сенченко зробив також зауваження не лише про похапливість написаного, а й про непоодинокі гріхи проти мовних норм, про погане відчуття живої мови, про зайву патетику: «Може, автор гадає, що дружню розмову конче слід провадити за допомогою ієрихонських труб?..»

(Поезія ж — це довірлива розмова автора з читачем, щира, задушевна...)

Отож, аби не піддавались молодші спокусі легкого писання, як застереження, писалась та давня, різкувата стаття...

Іван Сенченко — людина широких інтересів. Його світ — багатий, розмаїтий, повен героїки і краси. Як легко переходить він від розуміння землі, від любові до того села, до всього, що його оточувало з дитинства, до розуміння поезії Верхарна! Того Верхарна, що «розсунув мої горизонти, переніс за далекі моря й океани, на бурхливі площі міст; розповів про бунти на тих площах, про трибунів народних...»

— Динаміка Верхарна хіба ж не допомогла і нашій поезії? Тичині? А Павло Тичина — уособлення нашої поезії. Ось Верхарнів «На славу вітру»:

Люблю я воздух, ветер, пространство...

. . . . .

Где ветер, озлобленный и дикий, наяву
Вонзает зубы в степь; летит с полей Украины
В Германию и рвет кустарники, крича...

. . . . .

Откуда б ветер не пришел,
Он, возвращаясь из блужданий
По степи, лесу иль поляне,
Весь — блеск, здоровье, произвол.
Он землю целовал губами золотыми
Везде,
Над радостями был людскими
И был с людьми в беде.
О ветер! Тебя люблю, дивлюсь тебе, с волненьем
Тебя пою,
И твой текущий хмель, живучий, с умиленьем
До дна я пью.

(Переклад В. Брюсова)

— І це зовсім не применшує Тичини, напоєного великим повієм вітру Верхарна... Коли б часу більше —

ій-богу, хочеться написати ґрунтовну розвідку про могуття поезії! Люблю її!

...Якось згадали лірики Івана Виргана.

— Добре, що нива поетична така розмаїта. Від Верхарна до Виргана... Це — полюси різні, але правомірно поставити їх поруч, як контрасти, чи що. Звісно, це ризиковано. А більші знавці поезії можуть сказати: ну, до чого? Я ж не боюсь сказати, що в нашій поезії є-таки творці світового масштабу. Вони різні за системою образів, за тематикою, за багатьма ознаками, але єдині своїм світовідчуттям, своєю силою великого чару!..

Іван Юхимович ділився своїми спостереженнями над розвитком, буянням Шевченкового генія. У праці «Із записок читача про Шевченкову прозу» як один з пильних дослідників і поцінувачів ще в 1937 році досигь глибоко зумів висвітлити такі проблеми як Шевченко і природознавство, Шевченко і подорожницька література або Шевченкова проза як особливий жанр «подорожей». Одна з таких основних «подорожей» визначена Сенченком як «Подорож до імперії «Неудобозабываемого Тормоза».

«Подорожуючи з Шевченком, тобто читаючи його прозові твори, от хоч би і «Прогулянку із задоволенням і не без моралі», ви багато визнаєте про його погляди на багатьох діячів, письменників, учених світу, «зазирнете в його творчу лабораторію», дізнаєтесь про значення музики в житті і творчості Шевченка, переконаєтесь у «величезній пам'яті його на витвори образотворчого мистецтва». Так, це справді — надлюдська пам'ять! Згадуються сотні імен, представників різних видів мистецтва, науки, літератури... Глибоке розуміння того чи іншого предмета незаперечне...

Ось, наприклад, про музику: «Музика для Шевченка була не чимось привхідним, стороннім, вона його зачіпала органічно і глибоко. Він багато чув, багато слухав

і, що слухав, — ніколи не забував». Тому-то: «Ще мить — і гримнула «Буря» Мендельсона», «І після кількох акордів... наче з неба розтялася одна з божественних сонат божественного Бетховена». Давали ораторію «Створення світу» Гайдна. Це справді створення світу.

Своєю працею «Із записок читача про Шевченкову прозу» Сенченко один з перших ставить питання про серйозне вивчення прози Шевченка, про насущні завдання літературознавців, істориків літератури, поставити в центр уваги прозу великого Кобзаря, прозу, якій судилася багатостраждальна доля... Згадана праця в шевченкознавстві, здається, більше не була друкована. Отож пильних дослідників і просто читачів Шевченка я відсилаю до «Літературного журналу» № 2 за 1937 рік. Небезіntересно їм також довідатись, що ця стаття Сенченка написана ще в 1933 році...

* * *

Часом відчуваєш непереборну потребу поговорити з людиною, яку шануєш, якій вдячний завжди, і стає для тебе святом почуте слово з її вуст...

Таке саме почуття заволоділо мною, коли я перебував у Дубултах, неподалік від Риги. Ось тоді, 12 серпня 1973 року, я написав листа до Івана Юхимовича.

«...Пишу Вам цього листа із зеленої та янтарної Латвії. Тут я вже з добрий тиждень, надивляюсь на море, яке спершу мені не сподобалося — здалося і «недосоле-ним» і мілким: треба йти, певне, з кілометр, щоб звідати ласку балтійської хвилі... А кілька днів воно, було, заграло більш-менш морськими кольорами, навіть блакиті трохи десь позичило!

Велетенські сосни під вікнами нашої великої «хати» — дев'ятиповерхового будинку, що гостинно прийняв по-

сланців багатьох республік. Говорячи науково, я вже «акліматизувався», а простіше — звук до навколишнього, для мене нового. Та й чайки вже звикли до мене — деякі не бояться з цікавості підходити досить близько.

Отже — все ніби гаразд... Але... хочеться поговорити не лише з чайками, хвилями та своїми сусідами. Сьогодні забажалося обізватися до Вас.

Тут все є. Сьогодні, приміром, є і сонце, і вітер, і гребінці білясті на хвилях. На березі в якійсь пічці хтось із приїжджих ворожить (краще — «чаклує») над шашликом чи юшкою — тонкий аромат від спецій далеченько чути! І димок «сизий, інтригуючий». Еге ж! Отут (це, кажуть, по асоціації!) і прийшла на пам'ять *п'ч вариста*, ота, в якій «горів вогник, то спалахне, то пригасне, бо піч топили соломою, віхтик за віхтиком посували в її глибину. В хаті пахло солом'яним димком і пшоняно-картопляною юшкою, ще інакше — кулешиком...»

Ви це так добре примітили, що не знаю, в кого б ще можна знайти подібний опис зі знанням справи! Хоч ми з Вами трохи різного віку (для вічності — це ніщо) — мені ж всього на п'ятдесят сьомий недавно перевалило, і Ви, знаю, посміхнетеся, читаючи це визнання, й скажете: «В'юноша!...»

Звісно, проти Вас, як у моїй Хоружівці кажуть, я ще з «необсохлим молоком на губах» чи там «зелене ще», але і я в цьому неабиякий спеціаліст — в юшкознавстві, може, навіть маю переваги, бо ж самі знаєте, від якого (чи з якого) кореня пішов мій родовід, моя «фамілія», а значить, і я!

...Отож — піч вариста раптом виросла перед моїми очима на самій Балтиці! І поплив я не хвилями «мор'юкіяна», а Вашою чудовою рікою пам'яті. Ви, певне, здогадались відразу, що йдеться про Савку з «Червон-

градських повістей». Я ще з давніх літ пам'ятаю «Червоноградські портрети» з лукавою усмішкою автора — Івана Сенченка, з невичерпним колоритом художника. І тому радісно було мені зустрічатися з Савкою, котрий відкрив «Вітчизну» 1973 року.

Прочитав я «Савку» тоді ж, десь в кінці січня, але свіже почуття не зникло, не втратилось. І саме тут, далеченько від Вас, ще контрастніше вирізьбилися в пам'яті картини, щедро виписані рукою майстра.

Не дивуйтеся, якщо деякі рядки процитую. В мене вже така звичка — робити найкоротші виписки з того, що мене схвилювало, зацікавило.

Ну, от хоч би й про пісню. Я трішки знаю пісні, кохаюся в них з дитячих літ. Та визнає кожен, хто читав «Савку», що Ви сказали про пісню так, як ніхто, про пісню, яку співають оті стомлені, «з порепаними ногами», обвітрені, закурені, що шість днів «не вилазили з роботи», а ба! — «йдуть і співають. Голоси сильні, виспівані, пісня дружна, бо зспівалися. Линуть ті пісні за п'ять-шість кілометрів, і не можна собі уявити старої України без заробітчан — хлопців, дівчат, без їхніх пісень, що, не стихаючи, котяться від села до села. Гуртові пісні не хапливі».

Це спостереження Ваше одне з пильних зо всіх попередніх спостерігачів, тих, що висловились з приводу чарів нашої пісні, а між них і Гоголь, і Лисенко, і Рильський з Тичиною, і Малишко...

«Слів у пісні, — кажете далі Ви, — може бути й небагато, бо часто тут важать не так слова, як мелодія, як її варіації. Раз у раз трапляється, що на двох-трьох фразах нагромаджується стільки закруток і накруток, що пісня обертається на якийсь фантастичний жмут музичного шумовиння».

Я трохи в цьому твердженні з Вами дозволю собі не погодитись! Певне, умови життя заробітчан, хлопців та

дівчат, впливали й на те, що пісні творились не лише короткі, стислі (за рядками), а й досить довгі! А що оті хлопці й дівчата «з порепаними ногами», але з ніжними душами були й творці пісень, котрі залишилися в нашому пісенному скарбі (чи скарбниці), — то безумовно! Нема пісень, створених богами, є пісні, створені людьми, на жаль, часто-густо невідомими... Отож, тільки в цьому я дозволив собі заперечити Вам.

Довга, далеко дорога вимагала і не короткої пісні — органічно й випливала вона з душі людської, з душі того, хто йшов кудись на заробітки. Звичайно, були й короткі пісні. Розгорнімо перший-ліпший збірник і пере-свідчимося в цьому.

Мені радісно було побачити також у Вашій повісті «Кінчався вересень 1941-го» записану Вами пісню (чи написану!), зворушливу, безпосередню, хоч таку ніби наївну щодо тексту: «Зірву я гілочку із винограду...» Оте зворушливо-ніжне «Я не забуду того словечка, що мені Ваня говорив» і зараз мені вчувається: ту пісню я ніби й сам чув з дівочих вуст десь, може, за рік-два до війни. І пісня та доторкалась до мого серця, як і пісня «мов стріла... до Савчиного серця...»

Радісно мені читати Ваші описи побуту, міркування (з щирою лукавинкою!) відносно прізвищ. І в моєму районі є такі ж Бардаки, тобто Глеки, як тлумачить подібне прізвище сам Білецький-Носенко, господар зовсім не зайвого Лексикона!

Спасибі за опис степового воронця, що спалахує «червоно-вороним факелом». Тут згадався мені Васильківський — могутній співець-характерник Слобожанщини (та хіба тільки її?!), тут згадався і Яків Щоголів, і явилась недалеко від місця мого народження Михайлівська цілина — за Лебедином, в якому осів давно Кость Гордієнко і яку любовно оспівав Максим Рильський, побувавши там з великим знавцем лісу, землі, та

взагалі природи, академіком Петром Степановичем Погребняком.

Читав я повість «Савка», написану Вами про іншу місцевість, ніж моя, але все таким здається мені близьким і рідним.

Ну, от: «Треба пройти Крисову, далі Могилу, ще далі Перехресне». І в нас є Перехресне (та де його немає!). І багато-багато типового Вашого, що його я називаю своїм! І навіть подібні діди до Восьмушечки Вашого були в моїй Хоружівці, як у Шахівці. «Амінь пирогам! — казав Шендриків Іван» — такий був у нас дід, що «приказував» майже віршами (після чарки, або кухля води, чи пирога, якими його частували).

От тільки пива такого, як у Червонограді, у нас не було. Проте з Ромен привозили часом — хоч воно і не «пільзенське», як прозване Ваше, але слави доброї зажило! Може, й чули про нього — «роменське»...

Багато можна сказати добрих слів про Вашого «Савку». І при зустрічі з Вами — а давненько вже я Вас не бачив — я ще скажу. При кінці свого «послання» хочу подякувати Вам за велику радість, подаровану не лише мені! Хочеться взяти до рук «Вітчизну», щоб читати продовження Вашої пречудесної, неквапливої оповіді. Вірю, що після слів: «Млин закрито. На воротях замок», невдовзі відкриється мені барвистий світ, світ Івана Юхимовича Сенченка, якого давно люблю і шаную. Ще тоді, коли прочитав оповідання «В лісі», чи «Миколка», де двоє хлопчаків збирали конвалії і говорили між собою, що в місті гроші за них платять... Оповідання те повне чару природи. І я, пишучи ці слова біля Балтики, власне, біля Ризької затоки, ніби й зараз чую дивний аромат лісової конвалії...

Багато вже Вам наговорив, що й читати не захочете! А тому буду вже «закруглятись», як говорять штатні доповідачі, вихиливши добрячий графин води.

...Запах куліш — потягло димком з берега... Сьогодні День будівельника. Пишу в славному домі, котрий три роки тому воздвигли наші будівельники — слава і шана їм! З вікна бачу море, а зовсім близько — під балконом — велетенські соснища поволі гойдають-ворушать своїми гілками і заспокійливо шумлять...

День сонячний. І в мене на душі сонячно. І радісно, що я знаю доброго оповідача, автора «Савки», який був причиною цього листа!..»

Відповідь надійшла у перші дні Вересня вже на київську мою адресу.

«Не можу й сказати, — писав Іван Юхимович, — як порадував мене Ваш лист, присланий з Прибалтики. Одержав я його своєчасно, а от відповісти своєчасно не зміг через свої хвороби і викликаний ними циганський спосіб життя між Києвом і Русанівськими садами, де в мене, як Ви знаєте, хатинка є. Хатинка є, а друкарської звичайної машинки там нема! А я так розсобачився, що писати без машинки не можу. Рука болить, перо чіпляється за нерівності паперу, рядки лізуть з непереборною силою знизу вгору, літери виписуються несусвітні. Записку ще сьак-так написати від руки можу, а лист — де вже! Ото й чекав, поки з Русанівки додому переїду. Тепер оце сів за стіл, здобув Вашого листа, ще раз перечитав. Багатий лист! Тут і спогади про варисту піч, і міркування про заробітчанську пісню, і відступи... і згадки про різновиди діда Восьмушечки... Я дуже радий, що моя повість викликала у Вас стільки спогадів і роздумувань.

Скажу Вам, що писав я повість оту з повним серцем, бо і місцевість, і люди, і вся обстановка — знайомі, а то й рідні, зогріті серцем. Я дуже радий, що все це Вам сподобалося, викликало рій своїх спогадів, дум і роздумів. Дуже добра річ для письменника контакт з читачем, та ще з таким читачем!..

Дуже радий, Олексю, Ваш голос почути. Дякую, обнімаю від щирого серця. Ваш Іван Сенченко, вересень, 6 дня, 1973».

...Швидко лине час... Приносить він і радість, і горе... Горе звідала наша письменницька сім'я — 10 листопада 1975 року не стало Івана Юхимовича. У лютому наступного року йому виповнилося 6 сімдесят п'ять літ

Журюся. Бачу глибоку зажуру своїх друзів. Ось Анастолій Шидян, Василь Земляк, Віталій Петльований... Нам випало разом стояти в почесній варті, тому певне, й запам'яталися згадані друзі найбільше.

Після важкого прощання довго ходили по місту з Шияном. І все не вірилось, що провели в далеку дорогу таку людину.

З пам'яті один по одному зринали епізоди зустрічей, уривки розмов. Жартівливе: «в'юноша», чи «в'юнак» і серйозно-повчальні слова: «Та мову ніби він і вивчив — механічно, але... не вистачає живої народної інтонації... Буває така вода — ніби й чиста, а п'ється без смаку...»

Йдемо Хрещатиком, а мені здається — лине шум з пахучого луку... І видиться щасливий косар, що прокладає широку, рівну ручку...

На літературній ниві він брав широку ручку. Щасливий його укіс.

І вчив цьому багатьох-багатьох, даруючи своє знання і серце...

І СЬОГОДНІ ВЕСНА...

Кінець листопада 1975 року. Густий туман, мряка... І настрої відповідає погоді — якийсь пригнічений...

Раптом приходить листоноша. Переглядаю пошту. Між газетами знаходжу листівку: гарним дівочим почерком виведено «шановний», а далі йдуть слова, які блискавично змінюють мій настрій, — студенти Ніжинського педагогічного інституту імені Гоголя запрошують мене на свято філологічного факультету — йому виповнилось 100 років!

Збиратися недовго, беру кілька книг поезій — і вже через «академічну годину», тобто за сорок п'ять хвилин (я ніби став почувати себе студентом, тому й вимір часу починаю «академічною годиною»), гуркітлива електричка лишає за собою міст через Дніпро... Збудження моє легко пояснити, адже я, за чудовим висловом Максима Рильського, «мандрую в молодість»... Вже й молоді, весняні рядки приходять на пам'ять: «І сьогодні весна, як учора...» Ці рядки я вперше почув з уст викладача української літератури інституту Миколи Пилиповича Сайка. На черговій лекції він прочитав усього вірша і запитав, хто знає,

кому належить він. Ми, студенти, не могли сказати твердо, хто ж автор тієї «весни»...

Один невпевнено мовить: «Ніби Сосюра». Тоді почули відповідь: «Це вірш Павла Усенка». В аудиторії пошвавлення:

— Та я ж знаю «Дівчино-секретарю» напам'ять!

— А я «Лави ідуть КаєСеМові»...

Всіх заспокоює наш педагог, продовжує оповідь про поезію після перемоги Великого Жовтня. Лекція, про яку оце згадую, відбувалась тридцять сім років тому... А в серпні цього, 1975, року співець молодості, весни Павло Усенко ще говорив з друзями.

— Оце й пройшов мій травень, і червень, і липень...

Кілька днів серпня забрали його останні сили — він не зміг перебороти смертельної недуги...

Іду в Ніжин, думаю про старшого друга і поета, до того ще й мого редактора: 1954 року у видавництві «Радянський письменник» вийшла моя книга лірики та пісень «Цвіт дружби» за редакцією Павла Матвійовича Усенка.

Добре запам'ятались мені кілька днів та вечорів, коли приходив я до поета-редактора і в його кімнаті закінчували роботу над рукописом.

Процес редагування був досить своєрідним — я читав вірш за віршем, Павло Матвійович уважно слухав і час від часу просив зупинитись на якомусь рядку.

— Я не хочу нав'язувати свої думки. Вірші ж ваші. А от чи не відчутні отут небажані збіги звуків?

Читає тепер він, редактор.

— Чи не задовгий передостанній вірш? Може, краще кінчити ось тут! — І він читає вірша без двох останніх строф. — Правда, чіткіше тепер?

Я не можу заперечити. І після останньої читки — по черзі — редактор говорить:

— Справі, як мовили, кінець.

Ще через кілька днів запросив до себе на вулицю Леніна. Викликає сумнів вжитє в одному місці прислів'я. Доречно чи ні?

— І сам, буває, використовую фольклорні мотиви. А от, виявляється, може то прозвучати непереконливо або й неточно.

Тут Павло Матвійович наводить приклад, коли і йому, і Андрієві Малишку зробив зауваження Максим Тадейович Рильський. Та ще й де — на першому пленумі Спілки письменників після війни, в 1944 році. Про свого батька Малишко написав: «Ти пив із шевцями. А звичка — не мичка, і з неї ні нитки, ні чорту спокуси». Зауваживши Малишкові, Максим Тадейович тоді ж запитав і мене:

— Що це значить і для чого написано:

Ой німчики та не молотники,
Молотити не стануть,
А змолотимо та сколотимо,
Довіку не встануть.

Зміст загалом зрозумілий, але, як зазначив тоді Рильський, поети виявляють обмаль «взыскательности». Він так і сказав «взыскательности», певне, щоб надати слову трохи іронічного звучання, бо ж, звісно, відповідне «вимогливості» добре знав! Що ж, то була наука! Треба вдало використовувати народні звороти і взагалі все те, що звемо народною мудрістю. Вищезгадані рядки ввійшли до збірки «З вогнищ боротьби», виданої в Москві 1943 року, а редактором був Андрій Малишко. І, не дивлячись на те, в який важкий час видана збірка, а обом дісталось — автору й редактору! Але за слушні зауваження — чи старшого, чи й молодшого товариша по праці — мусимо лише дякувати.

...До Ніжина недалеко дорога, та пригадалось мені, як разом з Павлом Усенком — ще тоді не було електрички — ми їздили на зустріч із студентами ніжинського

інституту. Тоді я йому розповідав про поета-викладача, автора збірки «Жайворонок степу» Миколу Сайка. Він уперше читав вірші Усенка студентам і розповідав про його творчість.

Усенко в моїй уяві завжди юний. То — магічна сила його віршів: від них відчуваєш приплив енергії. І його вік — більше семи десятків літ — теж здається віком юності. Саме ім'я поета не в'яжеться із словом «старість». Довгий час Павло Матвійович був редактором молодіжного журналу і керівником письменницької організації «Молодняк». І творчість зворушливо молода. Енергійна, новаторська.

Чи не першим оцінив творчість Усенка ще в 1925 році Іван Юхимович Сенченко — тонкий знавець народної пісні, фольклору, мови і стилю. В журналі «Плужанин» він писав: «Усенко має своє особисте, ні з ким із сучасних поетів не схоже поетичне обличчя. В нього свої образи, звороти, ритміка й темп, свій смак до свого матеріалу — слова. Він виріс із мотивів нашої народної пісні. З цього боку він близько підходить до культурного й суворого Тичини. Він зумів... будні взяти в золото поезії. Красиві в нього будні, красива в нього поезія, радісна, чутлива й жива. Створити цілком нові образи, дати свою власну мистецьку трактовку питанням, вихопленим із шпальт газети, — це велика робота, що під силу тільки справжньому поетові...» Такої оцінки майстра прози — хоча в давні роки Сенченко виступав і як поет — ніхто не заперечуватиме. Він розумів закони поетичного мистецтва.

...Іду до Ніжина, а раптом пригадується дорога на Ровенщину та Волинь. То було в лютому 1950 року. В бригаду входили Усенко, Олександр Іванович Копиленко, Олексій Іванович Полторацький. У Ровно — зустрічі з студентами двох технікумів та педагогічного інституту. Я спостерігав, як підносився настрій, особ-

ливо в Усенка, при зустрічах з молоддю. В нього лишилась та ж нерозхлюпана молодеча допитливість, давня невиситима жага знати, чим живе, чим захоплюється юне покоління Вітчизни.

В райцентрі Гощі Усенко після розмов з колгоспниками до свого записника вніс чимало цікавих епізодів з життя трудівників села. Перегортаю свого блокнота того часу. Ось і в мене запис про ланкову Секлету Сливу. «Знають її в Дубно і Костополі. Була на виставці в Москві — ланкова добилась високого врожаю — і там познайомилась із грузином, теж передовиком сільсько-го господарства. Познайомились та й не розлучились — любов привела грузина на Ровенщину. Працює конюхом в колгоспі, а дружина Секлета — на полі». І далі запис: «Усенко читав вірша — нібито для грузина — про коня «Колгоспний огир».

Зима, зима... Метілі бродять
В густих завоях долини.
З конюшні теплої виводять
Коня колгоспного.

— Спиши

Баского біса, — каже старший
Навчений конюх юнаку, —
Походить хай з годину в марші,
По тому звіриш на скаку.

...А кінь — чи, може, весну чує,
Чи сила дужо в ньому гра, —
Він в поле рветься, він гарцює
Назустріч хмарам і вітрам.

Були зустрічі і з колективами редакцій обласних газет. І в Ровно, і в Луцьку Усенко цікавився молодими літературними силами. І в редакціях перед читанням віршів він наголошував на оспівуванні Героїв Праці.

— Люблю конкретні образи, не вигадані. І щоб не відірватись від землі — саме й треба вивчати життя людей землі.

При зустрічах з Павлом Усенком згадували ми Гощу і Волинь і перебування в тому ж 1950 році в грудні в Донецьку на пленумі Спілки письменників. Навіть в індустріальному інституті Усенко, крім «Дівчино-секретарю», читав також свого «Колгоспного огира».

— Індустрії ще кінь не заважає!..

...Якось, кілька років тому, в якійсь справі заходжу до редакції журналу «Дніпро», що містилася тоді на Хрещатику. І зустрічаю там Усенка — він прийшов на засідання редколегії. Усенко — то вже не просто прізвище поета, а образ давнього працівника преси, вихователя, чи, як зараз говорять, наставника молодого автора. Оце відчуття обов'язку вихователя, порадирика органічне для Павла Матвійовича. Іти, не відставати від часу, його вимог. І не тільки не відставати, а ще й випереджати.

— Дехто зауважує мені про неуважність у римуванні. Інколи мало співзвуччя... Що ж, можливо. Але хочеться більшого співзвуччя з епохою...

...Ідучи до Ніжина, я згадував зустрічі з Павлом Усенком. Хіба ж давно подорожували разом? І приходили на пам'ять рядки поета, написані влітку 1975-го, в останнє його літо:

Останній червень на порі
Мені дорогу ревно стеле.
Чи поспішать — не поспішать, —
Ні, не од мене це залежить,
Схиляє голову мій сад,
А мудрий птах он з дуба стежить.
Я з ним уже презирнувся,
Ми розуміємо обое,
В яку дорогу перевзувся,
Куди несуть солдата з бою.

Вірш глибоко оптимістичний, хоч і звучить у ньому прощання з усім найдорожчим на землі: з її ріками — могутнім Дніпром і маленькою Оріллю, з її квітами,

рослинами, птаством. У вірші світле розуміння гідно пройденої дороги життя.

...Майже тридцять літ минуло з того часу, коли в одній бригаді були на Волині. Як видно, ту зустріч дехто ще пам'ятає. Ось зовсім недавно одержую листа від подружжя — Світлани та Зіновія Лавренюків, вихователів дитячого будинку на Житомирщині. «Може, Ви й забули, бо давненько це було, у 1949 році. Тоді Ви, Павло Усенко, Олександр Копиленко та Олексій Полторацький відвідали нашу устилузьку школу на Волині. Школа на самому кордоні стоїть...» Вчителі запам'ятали подробиці нашого перебування в школі, навіть пригадують, що читали ми тоді. Просять надіслати нові книги.

При зустрічі з нині вже покійним Полторацьким показав йому листа.

— Я надішлю нове видання своєї повісті про Гоголя і щось із посмертних видань Копиленка, — каже Олексій Іванович.

У свою чергу надсилаю свою книгу поезій і книгу молодого поета Марка Кожушного, яку упорядкував Федір Кириченко, а Павло Матвійович незадовго до своєї смерті написав передмову до неї. Він хотів побачити книгу свого друга по комсомолу, вирвати з забуття ім'я співця — земляка з Полтавщини.

Передмова Павла Усенка — це ще одна пісня, яка славить комсомолію, тих ентузіастів, що мріяли про нове село.

«Я добре знав Лубенщину, працюючи весну й літо 1923 року завполітосвітвідділом окружному комсомолу, полюбив цю прекрасну частину Полтавщини, край пісень, край богатиря Піддубного, край нашої комсомолії. І хоч часто доводилося мені тоді бувати на її дорогах, але я ніде не стрічав, не бачив живого трактора... Посмужене поле, плужок, дерев'яна борона, прапраді-

дівський коток — осб і вся «машинізація» на той час.

Як же Марко міг так заспівати про трактор, про машинових героїв (прообраз сучасних механізаторів), про те нове, що «на машині, на моторі» мало змінити світ?

Павло Усенко захоплено пише про молодого поета Кожушного. Він зовсім не згадує про себе, хоч, звичайно, кожен любитель поезії, навіть не історик, знає, що пріоритет оспівування нового села належить саме... Павлові Усенку.

Захоплено цитує Усенко пісню Кожушного «Наша спілка молода».

Наша спілка молода,
Наче маківка на полі,
Мов дитя мале...
Гей, до нас,
Брати по волі!
Кличе трактор нас у поле,
Комунарів-молодців!
Ми, машинові герої,
На машині, на моторі
Волю несемо!

«...Хотілося б, щоб справжнім пам'ятником талановитому поету, одному з перших комсомольських заспівувачів стало видання хай невеличкої, але першої книжки поезій, його книги пісень».

Павло Усенко, вже безнадійно хворий, цікавився долею тієї книги-пам'ятника... Книга-пам'ятник обом — автору пісень і автору передмови...

...Нещодавно з Ніжина надіслав мені давній фотолітописець інституту Іван Якович Довгоброд — його я прозвав «фото-Нестором» — близько десятка фотографій. На знімках — Павло Усенко в колі радісних студентів. 1958 рік, вересень. Одне фото відображає момент прощання. Молодь запрошує на майбутню зустріч до свого інституту поета. Він обіцяє — про це

ствердно свідчить жест його руки: «Обов'язково приїдемо!»

Хочеться подякувати ентузіасту — викладачеві інституту Івану Яковичу, що за багато літ, ще навіть перед війною почавши, зібрав великий фотоархів. Студенти вітають Рильського і Сосюру, багатьох з тих, що вже тепер на незбагненно далекому шляху, якому немає кінця... І немає кінця нашій пам'яті про них.

...Знову березень. Як тут не скажеш: «І сьогодні весна, як учора...» І разом з весною впливає образ її співця.

В СЛОВО ПЕРЕЙШОВ...

*Солов'я стривожив трепет яблуневих віт.
Як же йому вищебетать на деревах цвіт!*

І в а н В и р г а н

Одного січневого ранку 1975 року, після тижневої недуги, набридлого кімнатного «режиму», я сховався до вокзалу, навідався до кіоска «Союздруку», прихопив з десяток свіжих газет, журналів — вистачить і собі й сусідам (вони теж робили мені таку послугу: то вже неписаний закон, якого дотримуються всі, хто потрапляє на місяць-другий до Будинку творчості) — та поїхав у Ірпінь.

Один з моїх рецензентів колись докоряв перед тим, як написати «внутрішню» рецензію для видавництва.

— Ну нащо тобі обов'язково «приірпенювати» той чи інший факт, життєву подію?

— Але ж це відбувалося тут, в Ірпені. Чому ж би я мусив переносити те, що відбувалося в ньому, в інше місце? Ірпінь — це ж не якесь місце розваги, безділля, не курорт, на решті, а наше місце праці. Ірпінь — то наш і відпочинок, і робочий кабінет. Не порахувати, скільки відбулося тут дорогих для кожного зустрічей, скільки звідано хай невеличких, але творчих радощів, знайомств з пи-

сьменниками братніх республік, які теж охоче приїжджають сюди. Отож, залишаю за собою право навіть назвати майбутню книгу «Ірпінські зустрічі».

Ці рядки теж пишу в Ірпені. Повернувся з вокзалу, переглядаю газети. Ось і наша «Літературна Україна». Четверта сторінка кинулась у вічі своєю чорною рамкою в кутку... Не стало Івана Виргана.

Миттю з'явилось гарячкове бажання зібратись і їхати до Харкова — попроситись із старшим товаришем.

Новина всіх приголомшила. Не працювалось. І до пізньої ночі не спалось. Увімкнув радіо. В якомусь концерті звучала пісня «Бережіть друзів»...

Я не буду розповідати про його скромність — кому це не відомо? Та, думаю, ще розкажуть про це ті, хто більше знав Івана Оникійовича.

Вирган — поет, про якого казали «не голосний». Але він мав такий свій голос, що не потребує особливої рекомендації. Він належно поцінований за виразність, оригінальність інтонації, — його ні з чим уже не сплутаєш.

Про силу й оригінальність творчості Виргана, мені здається, ніхто так не сказав, як Максим Рильський у своєму «Листі до Івана Виргана», написаному після прочитання збірки «В розповні літа». Лист видатного поета — то, може, найяскравіший приклад висловленої радості з приводу успіху молодшого, але теж визнаного майстра. І приклад глибокого проникнення в творчість, у душевний неспокій шукача краси — поезії. Окрім усього, це ще й взірць епістолярного мистецтва, яке за останні десятки літ зовсім зникло або майже зникло... В листі Рильський не лише висловлює свою радість і захоплення від прочитаної книги, а й ділиться багатьма думками про народну пісню, фольклор взагалі, про поетичні засоби, про багатство мови самого ж адресата. Листа написано в 1959 році, а звучить він так, ніби написаний сьогодні.

«Ви любите людську дружбу, уподібнюючи її до са-
ду, і найбільше любите в людях нове, що виявляється
передовсім у натхненній праці. З цієї любові народи-
лись завзяті ваші, роботящі, веселі і співучі «Орільські
дівчата» — героїні, які й не знають, що вони героїні».

Показати людську душу, душу будівника комунізму —
хіба ж не завдання нашого сьогодення? Рильський у листі
багато наводить цитат з віршів Івана Виргана, щоб
ще раз пережити свою радість зустрічі з поезією, щоб
підкреслити свій же вислів: «Поет — це той, хто бачить
видимий світ і вміє його малювати своїми фарбами. Ви
це вмієте».

І вірші Виргана, і згаданий лист Рильського вийшли
з одного джерела — з радості творчості. Вони — вели-
кої, наснажуючої сили любові до життя і слова.

...В Ірпені багатьом із нас випало щастя зустрічатись
і розмовляти — і теж частенько — з Максимом Риль-
ським, Юрієм Яновським. То незабутня школа людя-
ності, то першопоштовх натхнення і розуміння творчої
праці.

Саме тут, в Ірпені, довелося мені кілька разів працю-
вати одночасно з Іваном Вирганом. Він не приховував,
що тут було звідане ним справжнє творче щастя. Жив
у своєму улюбленому будиночку біля колодязя, який
неодмінно називав криницею. Будиночок той мав дві
кімнати з двома окремими ходами — отже, поселялось
у нім двоє. Офіційно звався він «корпус четвертий»,
і його мешканці робили відповідний наголос на отому
«корпус» — для якогось нового жарту це завжди було
нагодою. Приміром: чи не холодно в «корпусі»? Будин-
очок опалювався однією грубкою. Кімната з грубкою
дісталась харківському гостю.

— Оця грубка мені особливо дорога. Коли горять
в ній дрова, тепло потріскуючи, я переносуюсь у давнє.
І вже чую ніби мову матері... Пахне затишком.

Справді — як добре помріяти при теплі, при воркітливому полум'ї...

Вирган був широко вдячний «корпусній» — немолодій вже Полі, яка уміла створити необхідний затишок — грубка нагріта, чисто прибрано, підметено, пил витерто. На стіні, перед невеликим письмовим столом, тепло світився пучечок калини...

— Кращого кабінету для праці не знайти! — захоплено говорив тимчасовий господар половини «корпусу».

І він поринав у працю, забуваючи про все. І дбайлива Поля, безкорислива, сповнена теплого чуття, як старша добра сестра, бувало, обережно постукавши в двері, нагадувала: «Іване Оникійовичу! Вже час обідати!»

Були й години відпочинку. Господар закликав кількох друзів, якимось там вмошувались у кімнатці: «в тісноті — не в обиді!», і, на їхнє прохання, спершу відмовляючись, а потім погоджуючись, читав одне-двоє з своїх оповідань. Його «Даринка з братиком» хвилювала всіх, а «корпусна» Поля не стидалася сліз, врешті, прошепотівши «списано, як з нашого села», покидала кімнату. Автор був розчулений реакцією такого вдячного слухача, а коли всі присутні висловлювали теж подібну свою єдину думку, він тихо і якимось аж недовірливо показував, збентежений до краю:

— Чи й правда, що торкає душу? Це ви так, що я господар!..

І ніяково посміхався...

Роботою ж захоплювався так, що навіть одного свого приїзду до Ірпеня, дізнавшись про можливість придбати в письменницькій книгарні томик Єсеніна, якого любив, доручив мені взяти омріяну книгу. Це було ще задовго до того, коли він почав писати прозові твори. Записка, яку адресував він книгарні Укрлітфонду, нещодавно знайшлася в давніх моїх паперах. Вона

датована 1957 роком, 20 січня... Глянувши на той шматочок паперу, я ніби відчув себе гостем у кімнатці «четвертого корпусу», сповнений тепла від розпашілої, не досить рівно викладеної грубки...

Знаючи його любов до слова, тонке розуміння багатства мови, не один гість користувався його дорогою послугою. Знайти якийсь не заяложений синонім чи потрібне слово, аби воно стало на місце, для Виргана було радісною подією: той, хто заглиблювався в найбільшу скарбницю — словник, для нього був і добрим другом, і серйозною людиною взагалі.

— Письменник, що не шанує, не вивчає словників, то — як жінка без щастя материнства... Засохне, змарніє.

Інколи виникали бесіди «цілеспрямовані» — хто скільки згадає назв сіл, які походять від різних частин сільськогосподарського реманенту!

— Черга твоя! — до мене.

Я таки спромігся назвати трое-четверо таких сіл — пам'ятаю зараз поміж них Сошники (це в Бориспільському районі на Київщині) і Лемеші (Козелецький район на Чернігівщині).

Дехто був зовсім «посрамлений», а Іван Вирган лишився переможцем: в його «арсеналі» знайшлося до десятка таких назв.

Нас усіх заворожував він своїми знаннями синонімів. Як чудовий художній твір, читав сторінки з свого фразеологічного словника.

За натурою своєю, за характером Іван Оникійович — зосереджена, заглиблена в працю, серйозна людина. Але полюбляв і жарти, сам жартував і приймав жарти на свою адресу.

Тут же, біля річки Ірпінь, заходила розмова між нами про ще ближчу для нас обох Сулу. Іван Вирган навіть виніс її в назви своїх книг: «Матвіївка над Сулою» — ще в 1949 році, «Над Сулою шумлять явори» в 1960 році.

Від мого рідного села Хоружівки Сула протікає за якихось п'ять-шість кілометрів. Звичайно, мені вона найближча. Вивчив її добре з роками — в різних місцях — і в своєму районі, і в сусідніх, полтавських. Мандрівка берегами Сули — то не лише чудовий відпочинок, а й знайомство з людьми, історією свого краю.

...Чи може бути могутній Дніпро своїм повноводдям без малих рік? Без Ворскли чи Сули, ще меншої Оржиці чи найскромнішого струмочка безіменного?

Ворскла, і особливо Сула, сповнена справжньої Вирганової любові, яка виходить із своїх звичайних берегів... І любові, і замилювання... Здається, без тої любові чи й не стала б вона мілкою, чи не втратила б своєї небесної чистоти...

Іван Вирган надав Сулі незвичайних рис — вона стала живою істотою, заговорила до нас... Може, тому, що біля неї виростили сестри в розмовах, в праці, в пісні...

За далеким синім бором,
За високим косогором,
В березі Сули —
У роботі, в батька в ласці,
Як у пісні, як у казці,
Дві сестри зросли...

Може, тому, що «Над Сулою виклюнувся тонко молодик» і теж повів свою мову-розмову про дівочу любов...

Може, тому, що «Над Сулою, на пологім схилі» було висаджено цілу машину саджанців, і вони, оті деревця, «немов зелені птиці» обсіли схил, а садівниця-дівчина після пройдених курсів уже наслухає веселий гімн працьовитих бджіл у хуртовині яблуневій над рікою...

Сула стала поетовим живим образом, одухотворенням краси природи. Вона знайде місце в багатьох віршах і в поетичній прозі Виргана. Для Даринки ріка незамінний дороговказ: треба йти «прямо понад Сулою на

північ», «за Ромнами Сула хай лишається по праву руч, а йти просто на Путивль». Пам'ятаєте, як Даринка, сама ще дитя, хоче врятувати свого братика Лаврика, втекти з ним у ліси партизанські до батька, бо ж «мати лежать на стежці застрелені, хата горить...»

І тут приходять на пам'ять слова Шевченка теж про Сулу, що «зашарілась матовим рум'янцем, мов засмагла на сонці молода жниця при зустрічі з милим косарем своїм» («Наймичка»).

Ріка — мов засмагла на сонці молода жниця... Звісно, Вирган знав цей чарівний образ Кобзаря.

У 1968 році написав я вірша «На березі Сули» і присвятив його Івану Виргану. Дуже шкодую, що не можу навести тут листа від нього, в якому він так тепло написав про одну свою мандрівку берегами Сули в моєму краю — від Недригайлова до Ромен... Десь загубився той лист, в якому Вирган «вклонявся красі і твоєї, і моєї Сули...»

На книжковій моїй полиці одна біля другої «Квітучі береги», «Матвіївка над Сулою», «Поезії», «Вибране» з теплими дарчими написами рукою друга...

Вирган був спокійною людиною, врівноваженою, лагідною за характером. Та коли потрібно було, де й зникала ота м'якість, надзвичайна делікатність — він міг бути глибоко принциповою людиною, твердим своїм переконанням не поступався. Свідченням цього може бути його відкритий лист одному колишньому редакторові журналу «Україна», опублікований в «Літературній газеті» десь в середині 1958 року. Йшлося про випадок самовільного втручання літературного редактора чи стиліста в тканину твору. Без дозволу автора в багатьох місцях оповідання «Василина» було зроблено такі «редакційні правки», що вони навіть перекрутили зміст писаного. Іван Вирган навів заявлені слова, цілі речення, якими було замінено його живу, образну мову.

Анекдотично звучали наведені в листі факти: глей перейменовано на клей, а юпка (верхній одяг, на зразок сучасного пальта) перетворена в спідницю!

Покалічене таким чином оповідання тільки пізніше вдалося автору видрукувати таким, яким воно було до жахливої операції.

При зустрічі з ним після цього випадку він знову переживав хвилювання, яке відчував при написанні листа. В колі друзів говорив тоді і про справжніх редакторів-стилістів, і про їх велику роль в літературному процесі. Певне, готувався до якогось свого виступу з приводу редакторської практики, бо дістав з бокової кишені кілька густо списаних, складених удвоє аркушів паперу. Певна річ, тепер я не зміг би ні процитувати ним прочитані сторінки, ні переказати більш-менш точно, про що там ішлося, але запам'ятались прізвища, на які посилався для прикладу про значення редагування. Йшлося про Івана Франка як редактора.

Якось Іван Вирган прибув до Києва в піднесеному, хорошому настроєві.

Було закінчено довгорічну велику працю над фразеологічним словником.

— Тепер, може, й за вірші знову візьмуся!— сказав, посміхнувшись так, ніби в чомусь був винен.— От би тільки видати словника...

Палко мріяв про окреме видання словника. (Матеріали з нього друкувалися протягом кількох літ на сторінках журналу «Прапор»).

Зустрічі з Іваном Вирганом, де б вони не відбувались — чи в цьому ж затишному Ірпені, чи на пароплаві по дорозі до Канева, чи в Полтаві в ювілейні свята 200-річчя з дня народження Котляревського, чи в Києві на письменницьких з'їздах, — то обмін думками, щирі бесіди, не лише відзначення того чи іншого свята, події, а й уболівання про наші щоденні будні.

Бачу його замисленого на пароплаві — про щось саме йде в нього розмова з Максимом Тадейовичем. Деякі фото переносять у незабутні дні ювілею Котляревського в Полтаві. Ось він, усміхнений і якийсь урочистий, стоїть з Платоном Майбородою, казахом Касимом Кайсеновим біля пам'ятника тому, хто, «доки сонце в небі сяє», залишиться в пам'яті народній. Наш казахський друг Касим не міг не помітити притаманних Іванові рис — шанобливого ставлення до людини (воно ж у нього не показне, а природне), глибокого розуміння дружби між людьми.

— Глибока людина! — сказав він про Виргана.

Максим Рильський про нього: «Я залічив Виргана до здорових поетів, і він справді такий. Його поезії «здорові, як вода в криниці». Це не значить, що в поета не буває хвилини смутку. Але й смуток його «здоровий, як вода в криниці». І свою вступну статтю до однієї з книжок поезій Виргана, видану в Харкові, Максим Рильський закінчує такими словами: «Квіти й плоди, які несе людям Іван Вирган, — свіжі, запахуючі, вкриті ранковою росою, «здорові, як вода в криниці».

Мені ж хочеться закінчити свою невеличку оповідь рядком з вірша «Соловей» Івана Виргана: «Солов'я ж не стало — весь він перелився у цвіт».

Не стало Івана Виргана... Весь він перейшов у слово, у той живий цвіт, що входить у найдорожчу людську скарбницю.

ЧЕРВОНА ХВИЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

...Вчорашні батраки, ще недавно знедолені, з шкарубкими, мозолистими руками... Вчорашні наймити, що всі свої сили переливали в срібло-золото панам та глителям. Одні з тих наймитів ішли за плугом, інші шукали кращого в містах. Та їх мовчанню і покорі настав кінець! Вони, як маленькі струмки, вливалися в неспокійну, бурхливу хвилю Жовтневої революції. Вони заговорили, розбуджені Жовтнем!

Бачу їх, синів землі... Бачу, як розправляють вони спини, витирають солоний піт з чола, радісно вітаються з новим днем, з вільною працею — на себе! Ось вони вже в колективі, а що ж то перед ними?

Спереду трактор — як старшина,
Веде червоних орачів...
Клекоче кована машина,
Веде в історію творців.

Так. Вони вже ставали творцями — від першого сількорівського листа до першого вірша... Нелегко було долати творчий, ще майже не помітний шлях... І перший вірш отой — не просто римовані рядки для забави, він — вистражданий, виношений глибоко в душі.

Ось один автор від імені своїх друзів-батраків проголошує:

Ми пісню складаєм
Одну на весь світ.
Ми кров'ю співаєм
Новий «Заповіт».

Автор глибоко усвідомлює те, що несе Великий Жовтень:

Хвилюються царі,
Бо золото їм бог.
Ми ж — полум'я зорі.
Ми — пісня перемог!

Цитовані рядки належать Павлу Семеновичу Марченкові, що потім прибрав собі літературне ім'я «Лучанський» — від села Лучки, де він народився в 1882 році. Батько — сільський наймит. Син попробував наймитського гіркого хліба, а далі покинув село, опанував спеціальність електромонтера. Спершу свої вірші друкував у лохвицькій газеті. Про цей період (1922 — 1929 роки) згадує в листі до мене колишній редактор роменської газети Федір Миколайович Ястреба. Переїжджає до Ромен і Павло Лучанський, працює там, друкує в газеті свої вірші.

1924 року роменська філія Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг» у видавництві «Влада праці» видала збірку П. Лучанського «Спів землі». Цю книжечку показали мені працівники Роменського краєзнавчого музею. Ось вона переді мною — на блазенькому папері, але мені здається, що той папір найкоштовніший. І пахне він якось незвичайно. Ні, не музейним пилом, а сонячним роздоллям, широким привідлям романтики... Читаю присвяту: «Для тих, хто змів грудьми препони, неможликам України присвячую. Автор».

Перегортаю сторінки. Натрапляю на вірш «Червоний плугатар», присвячений Г. І. Петровському. Вірш хвилюючий, простий, дохідливий. У ньому яскрава думка, бадьорий настрій:

Червоний плугар — ниву орю,
Червоним повстанням горів і горю...
...Посіяв я жито,
Пшеницю, ячмінь...
І панство розбито,
І злидням — амінь!

Перечитую всі 38 віршів. Звичайно, є слабші й сильніші. Але серед них немає таких, які б не хвилювали, не торкалися серця, не тривожили його...

Основна тема — радість вільної праці, оспівування селянського трудового колективу. Автор розповідає про себе:

Думу без суму
Провіяв, посіяв
До зернятка я,
Щоб перли не вмерли,
Бо мрія — надія — пшениця моя!

На рідній, вибореній землі, осяяній променями Великого весняного Жовтня, де:

свято почато,
Там дзвони червоні —
Великдень новий...

Це написано в 1921 році...

Зворушлива, романтична його балада «Кобза» — про дівчину Галину, що віддала своє життя в боротьбі за Жовтень, за владу Рад.

Ой спасибі ж, мамо,
Що таку зростила
І на бій з панами
Як у шлюб пустила!

Лучанському притаманне знання народної творчості. Збірка віршів, за свідченням Ф. Ястреби, була видана за допомогою Роменського окрвиконкому, головою якого був тоді Степан Кузьмич Луценко, шанувальник молодих авторів. А вони тяглися, неначе до сонця, до освіти... Дехто з них, як Лучанський, самотужки навчився грамоти. А в Ромнах відвідував разом з іншими лекції з історії та теорії літератури, на які сам голова окрвиконкому запрошував найкращих педагогів, яких у той час нерясно було...

Цікаво, що вірші молодих поетів не сльозливі, не сентиментальні, а динамічні, рвйні, як Жовтневі вітри. В них почуття радості, бадьорого оптимізму.

З роменської газети довідався і про свого сусіду Петра Мельника — він родом з хутора Маршалів, близько мого села Хоружівки. Свої вірші надсилав до роменської газети. В 1925 році його твори все частіше з'являються на літературних сторінках «Радянського життя». Ось кілька уривків з віршів П. Мельника:

На спраглі ниви думка комунара
Червоним падала дощем
(«Червоний дощ»).

Пісень заграє
Наш міжпланетний Праці Плуг!
(«Плугове»).

У вірші «Тло для портрета», присвяченому Т. Г. Шевченкові, читаю:

Укрившись колосками,
Могила спить.
Бує степ жовтогарячими хвилями,
Торкає струни...

Тема плуга, що переорює старі межі, зустрічається в багатьох поетів. Певно, всі вони вже знали могутній «Плуг» П. Г. Тичини. І плідно вчилися в нього.

Не дивіться, що в нього незграбні граділі.
Чепіги не естетні зовсім.
Але у поличці! Ви гляньте! В поличці
Блискучі свічада усмішки усім!
...Красу з-під низів — на сонце комуни! —
Лемешем, череслами... (Скорботи — внизу!)

Так. Скорботи зникали, люди славили свою вільну працю, своє Жовтневе визволення.

Найактивніших молодих співців об'єднувала роменська філія «Плуга». В журналі «Плужанин», в №№ 1 та 5 за 1925 рік, читаємо інформації, що висвітлюють корисну роботу роменської організації. Тут же натрапляємо на вірші П. Лучанського.

Ось про роменську філію. Заснувалася вона в кінці 1928 р. Прилюдні вечірки проходили з успіхом і сприяли заснуванню на периферії літгуртків — у Лохвиці, Веприку, Глинську... Переважно гуртківці складалися з учнів профшкіл, членів комсомолу.

З інформації дізнаємось, що філія мала тісний контакт з сількорами. В місцевій газеті твори плужан вміщуються на літсторінках. Актив складається з 10—15 чоловік. Згадується в харківському «Плужанину» і вихід книги Лучанського, який був секретарем роменської місцевої філії. Ось ще читаємо: «Сількори... цілими табунами прибували з далеких сіл спеціально на вечірки «Плуга». Значним досягненням в роботі філії є утворення музсектора. Капела ім. Леонтовича в Ромнах у складі 46 осіб у своїй роботі була зближена з філією і після декількох виступів та вечірок з «Плугом» увійшла до філії як музсектор. Увесь репертуар капела мала революційний та народно-побутовий. У серпні 1925 р. капела зробила подорож по Україні. Прибуток від платних виступів пішов на збудування пам'ятника Леніну в Ромнах». Павло Лучанський на початку 1930 р. переїжджає до Харкова. Та хвороба перешкодила здійснити багато поетичних задумів...

...Перегортаю пожовклі сторінки газет. Бринить юна пісня на тих сторінках. Скільки надій, бажань, енергії в них! І скільки вдячного матеріалу для дослідників початку радянської жовтневої літератури, для уважного вивчення молодого поезії 20-х років!

Перегортаю газети і ніби чую бадьорий гімн, шум неспокійного вітру, пісню натхнених Жовтнем юнаків... І бачу неугасиме полум'я сонця, народженого в Жовтні...

Хочу й закінчити це слово про молодих співців рядками Лучанського:

І зійшла нова зірниця,
Щоб на Ради подивиться, —
П'ятикутна, світова.
— Здрастуй, пісне трудова!
— Ростить, квіти, зорі-діти,
Комунари!

ДОРОГА НА ПІВДЕНЬ

Був серпень 1962 року.

Максим Тадейович Рильський сидів у виплетеному з лози кріслі під тінистою вербою. Згадувались розповіді Остапа Вишні про Кринки на Херсонщині. «То такий куточок природи, що здивує навіть тебе, Максиме».

Легенький димок від сигарети хмаркою линув над головою, ледве шелестіли від нечасного подиху теплого вітру вербові гнучкі віти.

«І, отже, ніби й знаю трохи південь України, Херсонщину — адже був навіть в Асканії-Новій, а Кринки так і лишились як нерозкрита таємниця...»

Вітерець остуджував обличчя.

— Певне, там, на Херсонщині, зараз ще тепліше, навіть спекотно... Але ж Кринки на річці, то й не згоримо! Чому б нарешті оце тепер не поїхати на південь?

Рішення визріло швидко, несподівано.

— Все. Їду. Яка рація відкладати мандрівку? Знову переб'є нагальна робота! «Перевірю» смаки незабутнього Павла Михайловича. Та й відчуття ніби якоїсь провини перед ним непокоїть... Адже як він радив поїхати туди, вихваляв річку й лимани. Як там їх звати? Ага! Круглик, Короткий та Раковий.

Рука потяглася до томика Вишні. Ось уже й знайдена «Щука» — з насолодою прочитав.

— Там ще й Дідів лиман... Багатувато їх. Може, трішки Вишня «догіперболізував», щоб заохотити мене... А «гіпербола» все може! (Тут пригадався йому жарт: один оповідач розхвалював корівку свого сусіда — вона з'їдала майже півкопички сіна за день... Хтось із слухачів не повірив, а ще хтось кинув учене слово: «То гіпербола!..» Тоді вже недовірливий слухач глибокодумно зробив висновок: «Гіпербола зможе...»)

Поет усміхнувся — не перевелися ще дотепні люди!

...Отже — рішення визріло. Тепер — за швидше його здійснення.

Водій машини Микола Петрович Глебов вже й «рапортує: «Машина готова!»

Микола Петрович не просто водій машини. Він — незамінний у дорозі кулінар, винахідливий і неперевершений!

У 1953 році, в подорожі по Білорусії, поет ще раз пересвідчився в цьому, що й вилилось потім у рядках циклу «Щедрість».

Наш «екіпаж» — я, син мій та шофер,
Товариш Глебов Миколай Петрович —
Собі самому обіцянку склав,
Рушаючи у білоруську землю, —
Обідати не в чайних, не в їдальнях,
А в лісі, в полі, в затінку верби,
В сусідстві з вереском та полином,
Як то французи кажуть — «на траві».

Микола Петрович уже й речі необхідні приніс до машини, і захопив деяких припасів.

Невдовзі помчала машина дорогою на південь...

І згадалась поетові давня-давня мандрівка по Дніпру. Про неї охоче розповідав він своїм гостям у Голосієві, а ще й на сторінках молодіжного журналу поділився

враженнями з «плем'ям молодим», але знайомим — часто зустрічався з багатьма представниками «надійної, талановитої зміни».

Оповідь — повільна, захоплююча — лишилася і в моїй пам'яті.

«Ніколи не забуду подорожі пароплавом з Києва до Одеси.

Це було влітку, не пам'ятаю вже якого літа. Тоді ще існували знамениті дніпрові пороги, отже, довелося обминати їх суходолом і пересісти на другий пароплав, уже не річковий, а морський, чи, як говорили пасажери, «океанський». «Океанський» — це справді лунало гордо.

Пороги справили на мене велике враження. Скелі й ревуча сизо-біла вода, чайки над нею... І тією кипучою водою, між тими скелями, спеціальними, від прадідів ще відомими проходами спускались вниз по Дніпру байдаки з пасажирами, якими керували майстри свого діла, славетні дніпровські лоцмани. Я бачив одного такого лоцмана, який плів у невеликім човні, а перед ним на дні човна сидів його син, маленький хлопчик, якого батько «привчав» змалку до порогів...»

У цьому місці Максим Тадейович не без гордості повідомляв, що вже старий артист Микола Карпович Садовський не боявся зніматись у фільмі в ролі лоцмана, який перепливав пороги.

Та захоплення оповідача зростало, коли він малював нам Дніпрогес, який побачив уперше. «Пороги — то було чудо природи, Дніпрогес — чудо людських рук». Скільки отих маленьких хлопчаків, синів хоробрих лоцманів, стали будівниками нових чудових споруд... Тоді ж поет побував у степовому заповіднику Асканія-Нова, або, як раніше говорили, Чаплі. «Особливо вразило мене таке видовище: антилопи і страуси, що паслись на волі серед українського степу під наглядом пастуха на коні...»

В Чаплях почув я цікаву розповідь — шкода, що самому не довелося побачити, почути і пережити незвичайне дійство...

У заповідному степу перед відльотом зібралася незліченна сила журавлів: ніби увесь степ — суцільне крило журавлине. Зібрались як на велику раду і прощання. То рада була особлива — всі зводили крила, били ними, і та дивовижна овація крил звучала могутньо, як у легенді. Журавлі підстрибували, ніби в якомусь ритуальному танці. А другого дня почалися короткі польоти над степом, ніби справжнє випробування — птах пильно, прискіпливо дивився на свого сусіда, чи не помітить якоїсь фальші, неправильних помахів крил, зайвого уповільнення чи, навпаки, непотрібного набування швидкості... Так випробовують майстри аеросправи нові літаки — спершу пробіг по землі, другого разу — зліт на метр висоти, потім важчі випробування.

Отож почались спроби літальні. А після того найтяжчий акт видовища: птахів, у котрих спеціальна журавлина «комісія» виявила якісь недоліки — невірності в рухах, фізичні вади, пошкоджене крило тощо, — відганяли геть. Це супроводжувалось гучним трубним криком. Відганяли не тільки слабих, а й старих за віком — нездатних подолати далеку дорогу в небі аж до Африки...

Коли вже відбувся остаточний відбір і відігнані та відтиснуті з основної зграї не сміли вже наблизитись до здорових птахів, настала незвичайна тиша... Тривожна, хвилююча...

Люди, що спостерігали готування птахів до польоту, мимоволі плакали. Нарешті журавлі примовкли. Це вже було мовчазне прощання з рідним краєм. Тривала така тиша недовго. І вже знімається в небо журавель, за ним інший, і вже хмара журавлина над степом... Ще якась хвилина, і за владним покликом інстинкту птахи вирів-

нювались, уже ясно визначалися журавлині ключі, які ми всі знаємо з дитинства. Сумне курликання довго долиняло до слабих, залишених напризволяще журавлів, роздираючи серце.

...Яке ж те почуття гірке — від землі, що тебе милувала, годувала, відірватися, покинути її. Тільки бринить десь одне інстинктивне — як іскрина радості і надії: «повернемось»... Хотілось би, щоб «над землею, критою туманом, «веселиками» линули журавлі...»

Птахи... Чи їм легше, ніж людям, покидати землю? Хто скаже...

Машина мчала далі. Навколо, в широких полях, уже почалися жнива. Комбайни пливли в золотому безкінечному морі, ігноруючи трафаретні порівняння з степовим кораблем...

Машина мчала, а поет перенісся в минуле. І вже видиться не рівна, широка дорога, а вужча, в куряві, по якій ішли заробітчани в далеку Таврію. Довга дорога, а ще й якою вона може стати, коли вкрадеться недуга — неждана, негадана... Скільки забрала вона заробітчанських душ, скількох дітей зробила голодними сиротами...

Максим Тадейович закурив, щоб відігнати настійливе почуття зажури, яке раптово, владно налягло на душу. Та це йому не вдається — постають нові картини, уява малює їх мимоволі.

Як ті люди прощалися з сім'ями? Певне ж, не танцювали, наче журавлі в степу перед відльотом... Але йшли не лише витривалі, фізично міцні — «комісії» по відбору, як перед відльотом журавлів, не було...

Поету відомо, що його батько в пору студентства, в час університетських канікул, протягом трьох літ, переважно пішки, обійшов Київську, Волинську, Подільську і значну частину Херсонської та Катеринославської губерній, щоб знати життя людей, найбідніших верств народу — заробітчани.

У 1902 році батька не стало. В сім літ став сиротою...
..Машина мчить. Десь по дорозі, під справжнім затінком від густої груші-дички або під вербою, що тут нечасто зустрінеться, зупинялись, відпочивали.

Максим Тадейович, побачивши кумедного ховрашка, який від несподіванки свиснув та й сховався в нірку, згадав байбаків з асканійського степу. Ті звірята будують свої хатки не як-небудь, а зі спальнею, ідальнею та коморою! А для зручності — до кожної свій хід. Їм легше — зроблять заготовівлю на зиму, лягають з осені і до весни. Весною, коли зацвітуть тюльпани, розповідали наукові працівники, байбачки вилізали на дахи своїх будиночків. З тих горбочків вітають великий страхітливий світ своїм посвистом... Тоді степ, здається, весь озивається свистом. Що ж — добре звіряткам...

— А людям не до сну, та ще й без хліба в ті далекі часи було, — озвався до шофера поет.

...І брели вони в найми — на сезон. Старі, молоді, дівчата, молодіці... І всяк було в житті. Не всі й повертались додому.

Червоная калинонька
На яр-море схилилася.
На яр-море схилилася...
Чого дівка ой да журилася?
Та що й од роду одбилася,
Що й од роду зо три годи,
А од милого — за чотири,
Та живе дівка на чужині...

Чи помічали вони оте сріблясте пір'я ковили або полум'я карагану скіфського? .

Білі кулі татарського катрану, рожеві гвоздики, волюшки східної жовті корзинки... Кремові суцвіття гадючника... Не до того їм було... Може, й чули, може, й дивувались назві «гадючник», що краще б підійшла не квітці, а хазяїну-глитаєві! Може...

Микола Петрович часом зупиняв машину, аби всі трохи перепочили від швидкої їзди, а то ще й для того, аби пройтися між густим цвітом обіч дороги, — шофер ніби відчував бажання своїх пасажирів.

Цього разу неподалік від дороги підобідували жнивальники. А через якусь хвилину вже й мелодійна пісня — так, ніби для проби — тихенько злинула.

Пісня! То вже, сказати б, сторінка з родинної біографії Рильських. Скільки записано ним пісень і передано композитору Миколі Лисенку! Пригадалися рядки про батька з «Мандрівки в молодість»:

~ То ж батько мій... з студентами шоліта
Мандрують, як коли — то кіньми, то пішком;
Земля, зеленими шовками оповита,
Укрита золотом, хвилюється кругом.
В тих мандрах батько мій чимало і пісень
Усяких похопив... О всемогуче пісне!
Твоєму чарові лише глухий, як пень,
Не підкоряється...

(Не відомо, чи знав Максим Рильський ще про один зошит пісень, записаних батьком у Романівці. Певне, й не знав, бо тільки в ці роки — сімдесяті — Олексій Дей виявив того зошита. Серед купальських, веснянкових, родинно-побутових є й соціально-побутові. Одна з них, про «Соцького», — сатирична; гостро картає верховодів села — соцьких та старшин. Серед них і «Червона ої да калиночка», в котрій «живе дівка на чужині...»)

Ні, зовсім не таку, записану батьком, «Не жур мене, стара нене», співали в час перепочинку колгоспники...
...Знову мчить машина на південь.

І чим глибше поринали в степову далеч, тим виразніше, контрастніше напливали картини, давно пережиті. Їх поет уже виспівав давно, а в дорозі згадував по пам'яті. Це вже октави з «Сіна»:

Колись у Таврії мій батько мандрував.
Удвох з підводчиком в безлюдді степовому
Заночувать прийшлося: борозний кінь пристав,
Ніде ж ні хутора, ні хатки, ані дому.
Вкосив старий трави, оброку коням дав,
Зварили кулешу на огнику малому,
Та й полягали спать. Горів небесний Віз,
І зорі капали промінням чистих сліз.
Уранці батько мій схопився, як умитий,
А дід у головах похнюплений сидів.
«Гей, хлопче! — мовив він. — Ще молодий, небитий!
Чи знаєш? Вчора ти у корчмі налічив
Чимало грошенят. Мені б на них пожити!
Ім би в хазяйствечко!.. От я тебе й хотів
Убити: бачиш, он сокира при драбині...
Я цілу ніч не спав... А тут же як пустиня...»
Шуліки тріпались уже в височині,
В траві гарячої шукаючи поживи..

Заговорило сумління у діда-підводчика, який відмовився від свого замаху на «поживу».

...Пахучим струмком вливався степ у напіввідхилене скло, степ, так щедро оспіваний нашим письменством. Із тим струмком ніби й Головки бентежні слова вривалися: «Ех, степе буйний, люблю тебе», і розважливо-епічне: «Ніщо мені так не пахне, як наш степ» Гончара. Щось снувалося в пам'яті з давно читаного і вже призабутого. А поет цих місць — його й поховано в Херсоні — Микола Чернявський які розгорнуті намалював степові картини:

Степ і степ один без краю,
Аж до моря берегів,
Без озер, річок, без гаю,
Тільки з купами стогів.
Ні гайочка, ні лісочка, —
Всюди спалена земля...
Не шепоче в холодочку
Срібновода течія.
А коли, бува, з громами
З моря хмари налетять,

Степ охрестять блискавками,
Над ланами прогрімлять.
Мертвий степ. Його громами
Тільки й можна розбудить.
Так нехай же над ланами
Грім бажаний заgrimить!

Це ж, либонь, написано в останні роки минулого віку...

Любов до широчіні степу та неба, наче блакитного безмежного океану, виніс із цих просторів не один майстер слова і пензля.

«У всякого своя доля...» Зацікавлення долею тягло батька в таврійські степи. Він вивчав людську долю...

А батько Олександра Довженка тут-таки, в степах, шукав її...

У «Щоденнику» згадує Довженко, як його батько молодим наймитував у Фальцфейнів у Таврійській губернії. «І ось ідуть додому троє по степу, серед них мій батько. Босі, торби і свити на плечах.

Співають:

Ой бурлака молоденький
Вийшов рано з дому.
Гей, і простяглася довга стежка
Йому молодому».

Це ж він писав з Нової Каховки в 1952 році до сестри в Київ, працюючи над «Поемою про море»: «Я зараз тут щасливий людським щастям, їхня доля людська приносить мені радість, і я тим ще радий, що серед них живу. Колись тут батько наш батракував... Тоді було йому ще дев'ятнадцять років, і часом бачу ніби я його на березі Дніпра, красивого і молодого, сам уже сивий до краю».

І чи не був той факт наймитування батька Довженкового якимось внутрішнім поштовхом для написання

твору? Твору, в якому б розкрилася вільна праця людини на тих же землях та в іншу епоху. Навіть без найдрібнішої тіні Фальцфейнів та інших степових магнатів-шулік...

...Рік тому, в 1961 році, поетові довелося побувати на Чернігівщині, і десь в райцентрі в кіоску «Союздруку», крім газет, потрапив до рук кольоровий плакат «Запрошує Херсонщина». Саме про земляка Довженкового розповідалось в плакаті, як він переселився до Новокаховського району в село Райське.

«Ну, це вже чи й не занадто! — подумалось. — Нащо така штучність в назві? Правда, міняють за останні роки назви сіл — пригадується, на Ровенщині село Печальне тепер офіційно зветься Веселе. Але можна було б назвати якось і не так прямолінійно...»

Так от — Райське. «Які ж там ознаки раю?» — вже посміхається Максим Тадейович.

Завітаймо ж до садиби переселенця з Чернігівщини, земляка Довженка. Куточок, згідно з описом, дійсно мальовничий. Виноградна арка, кучерява та широка, веде з вулиці до ганку гарного будиночка. Біля будинку — сад. Загородка «пильнує» за птаством — розгулюють гуси та кури. Степ добре прийняв людей і не лише вплинув на достаток, а вже й дороги до науки показав — дочка переселенця вчиться на інженера в Одеському політехнічному інституті. Інші діти в школі, син проходить садівничу практику. І не «райськими» дрібненькими яблучками славиться село Райське, а медовими важеними плодами...

...Південь кличе людей з густозаселених місць на працю в радгосп «Кам'янський» Бериславського району. Там більше 800 гектарів під виноградниками, 700 гектарів під садом. Троє сіл, що входять до радгоспу, біля самої річки Козак, а відома Кам'янка — то і є центр радгоспу. До послуг переселенців 450 будиночків...

— Що ж — не піддається сумніву все оте, що написано і намальовано. Плакат реальний! — мовить поет до шофера. — Я тільки побоююсь, чи не кинете, Миколо Петровичу, тепер мене з машиною та й переселитесь у новий будинок біля виноградника!

(А думка: «Які ж «будинки» мали колись заробітчани наймати? Глухі закути в клунях, хлівах, повітках... Солома під бік, свита за ковдру, остюк... за душу...»)

Микола Петрович:

— І переселився б! За вашим прикладом — адже у вас любов «к перемене мест». Чи не так? Ота хвороба перейшла на мене! Та... занадто багато сонця! Що вже його всі поети і ви, шановний Максиме Тадейовичу, оспівуєте, а мені якраз воно «протипоказане». Коли б не це, то чом би й не пожити на кавунах, винограді га степовому повітрі. Кажуть, тут степовики і в дев'яносто літ міцні-здорові...

...У Херсоні заночували в невеличкому готелі, а раненько Максим Тадейович попросив шофера з'їздити в порт.

На ранковому сонці сяяли красені теплоходи, погойдувались біля берега невеличкі водні трамвайчики, а за ними довжелезні вантажні судна. Серед них широченне з іменем білоруського поета Янки Купали... Далі ледь похитувались «Тельман», «Сергій Лазо», «Тойво Антикайнен»... Ще далі — якийсь велетень з далеких чужих морів.

Зір ще зупинився на чітко виведеному «Я. Купала».

Смуток і щем пройняли поета.

«Працює друг наш Купала... Трудиться», — подумалось.

На другому боці виднілися праворуч старезні верби і, здається, осоки, а перед ними густенні очерети.

Ліворуч, над самою водою, легко, граційно звівся і тішив око чепурний будиночок. То, кажуть, був колись яхт-клуб.

А потім забажалося відвідати краєзнавчий музей. Ранній відвідувач зупинився біля деяких експонатів. Увагу привернули пожовтілі сторінки газет.

В «Искре» від 1 вересня 1903 року повідомлялось про безсоромно жорстоку експлуатацію батраків у селі Козацькому в маєтку князя Трубецького. Наймалися до нього сезонно — від трійці до покрови, а то й на цілий рік. Робочих годин на добу — 21, півгодини перерва на сніданок та година на обід. Хліб житній з висівками. Гаряча їжа — гідка мішанина, повідомляв кореспондент.

В «Искре» повідомлялось також про те, як під час збору винограду робітникам прилаштовували «намордники» із рідкої парусини... Тканина прикріплена до дерев'яної платівки, котра «пригнана» по викоту потилиці... Як захоче пити робітник, мусить підійти до «прикажчика», який і розв'яже зав'язку... Нап'ється — зав'яже знову... Виноград буде цілісінький...

«А управляючий Шмідт знущується як захоче. Приїжджі не витримують строку — кидають. Зароблене ними пропадає... Коли ж хто наслідиться просити своє, — лякає тюрмою, погрожує...»

Поет скидається ніби від важкого сну-марення.

— Яка бридота! Безприкладний цинізм, приниження... «Намордники» — як на псів... Коли це було, а й зараз здригнешся від безмірної сваволі...

...І вже не затримуючись більше ні на мить, покидає приміщення музею — швидше на свіже повітря! Запалює ароматну сигарету «Друг», смачно, глибоко затягнувся...

...Після невеликого перепочинку біля будинку музею вирішено:

— Тепер на Цюрупинськ, по дорозі поглянемо на Козачі Лагері і, не зупиняючись, — до Кринок, де вже й відпочинемо більше, — мовив до Миколи Петровича.

Проте ще зупинялись, проїжджаючи територію радгоспу імені Мічуріна. Близько, з невеличких садочків, виглядали на дорогу нові будиночки. Такі ж, як на отому плакаті...

Поет поцікавився в зустрічного, хто живе в них.

— А то ж переселенці. Є з Волинської області і з Чернігівської. Вони вже тепер — херсонці, прижилися на сонці!..

* * *

— Ну, тут не треба ні вимислу, ні домислу! Тут за кілька днів я всі «відкриті» Остапом Вишнею місця освоїв! Тепер сам можу бути гідом!.. Знають мешканці афоризм Остапа Вишні: «Хто в Крим, а я — в Кринки!» Він тут прописаний у кожній хаті! «З'єднався, як риба з водою». Це — сказано давно. А ніби — про Вишню, що вподобав Кринки.

(Я вже чув тут: «Вишня та Рильський — то ж нерозлийвода...»)

...Сидячи в човні біля причалу в Кринках, слухає поет розповідь Гаврила Івановича Косарева. Той незмінно приїжджає сюди щоліта з дружиною.

— Більше п'ятнадцяти літ проводжу в наметі біля Конки! Риба тут добре ловиться. Хто їде з рибалок без улову — неодмінно до мене завертає! В гості! На справжню юшку! — не без гордості каже завзятий рибалка.

— Вже я чув, — відповідає поет, — що біля протоки до лиману Круглик місцину зовуть вашим іменем — Косарево! Чи не так? Мені вже, приміром, тут нічого й відкривати — все відкрили Робінзони нового часу! Глядіть, щоб не заспівали про вас нову думу:

Що з вами
Та всі лимани,
Всі намети на луках ваші,
Є тут риби і паші,

А нам, бідним рибалкам, що тільки приблудились,
Ніде вже й куреня постави́ги. Гей!..

— Що ви, Максиме Тадейовичу! Таких місць, як моє, тут видимо-невидимо!

— Я читаю «Щуку» Остапа Вишні вже, може, двадцять, — продовжує Рильський. — І безпомилково вгадую, сам трохи пробуючи ловити щук, усі оті лимани. І ваше угіддя «Косарево» теж знаю!

Та як тут заблукати при такому детальному описові!

«Від Підстепного лиману до самісінької розкаряченої верби-велетня прослалася протока з прозорої води, до цієї протоки пригорнувся безкрайї херсонський степ, приліг і цілі століття з тої протоки, гарячий, воду дудлить і ніяк напиться не може.

Протока ця за розчакнутою вербою повертає вліво і поміж вербовими берегами йде ліворуч у Фролів лиман, а праворуч — у Казначейський». (Вишня далі розшифровує назви лиманів: «Тут монастир був... І всі ті неосяжні угіддя, луки, лимани, озера — все це було монастирське, і був чернець Фрол... монастирський казначей залишив назву для свого лиману».

«Єриками лимани сполучаються з річкою Конкою, що від Дніпра тече поруч річки Кринки під селом Кринки аж туди, до села Козачі Лагері, а там уже з'єднується з Дніпром. За селом Кринки з Конки праворуч витікає невелика, густо-прегусто вербами закурчавлена річечка Басанка, яка шанобливо пригортається до могутнього Дніпра, а з Басанки невеличкий єрик іде у Дідів лиман».

— А про вас Павло Михайлович для сучасних і майбутніх рибалок-мандрівників цілісіньку біографічно-рибальську довідку подав: «Побило всі того літа щучачі рекорди одно симпатичне подружжя спортсменів, немолодих уже людей, Валентини Василівни та Гаврила Івановича. Скільки ж вони щук перетягали! Та

яких! Щоправда, на три пуди з фунтом не було, а так до десятка кілограмів бували.

Гаврило Іванович сідав на весла, а Валентина Василівна з доріжкою. Виїздили вони двічі на день: уранці й увечері... Що дивно: коли веслує Валентина Василівна, а веде доріжку Гаврило Іванович — дуже рідко бра-лася щука! А як тільки доріжка у Валентини Василівни — тягне одну за одною! Особлива якась симпатія у щук до Валентини Василівни. Чи, може, самі щупаки бралися?...»

З жарту Вишні сміється приїжджий «новачок» риба-лка і досвідчений, постійний — «власник» свого місця!

...Таки справді є на Україні місця, від яких на все життя залишиться незабутній спогад. І вже не лише Остап Вишня про них написав, а своє захоплення ви-словили багато любителів природи. «Подивився на кра-су — самого до пера тягне!..» Вони зачудовані не лише навколишньою красою, а навіть назвами — влучними, милозвучними. Лиман круглий — справді, як блюдце, — названо Кругликом. Лиман невеликий, короткий — Шия. А той, що заріс усяким буйним зіллям, дістав на-зву Лопухи, хоч самі широколисті, як парасолі, лопухи там і не ростуть! У Раковому — багато раків. А про Дідів лиман існує довгенька легенда... Тож і відсилаю читача до Вишневої «Щуки» — там і про Дідів лиман чима-ленько...

Наче сестри, дві річки — Кринка і Конка. Шлях їх до лиману — поряд. Але, як і люди, різні вони по характе-ру: Кринка спокійна, затишна якась, вузенька, неглибо-ка. А Конка ширша в кілька разів і глибша. Всього за кі-лометр від Будинку відпочинку імені Остапа Вишні — Басанка. То вже не річка, а — казка! Ширина її до п'яти метрів. Човном за півгодини по Басанці, і вже — Дніпро.

Вас причарують піснями солов'ї — тільки ж вчасно приїдьте весною та мерщій на Басанку! Поверніть човна

та пройдіть вузькою протокою, що в'ється під густими деревами: вони сплітаються вітами, і вам уявиться казковий зелено-пісенний коридор, нічим не відмінний від екзотичних коридорів далеких екзотичних країв!

А білі чаплі на берегах Конки...

Навіть на самій території Будинку імені Вишні ви зможете побачити довірливих малих косульок — вони там часом вільно походжають, а колись подружилися з внучкою Остапа Вишні — Мар'янкою... Буває, що й гроза відіб'є від матері або й саме десь загуляється, заворожене красою...

* * *

...Минають літа... Давно вже не бачимо ми обох чарівників слова, не чуємо їх голосу. Та як ота незвичайна свіжа краса природи Кринок, так і творчість їх по-весняному хвилює нас.

Улітку 1975 року я вирішив неодмінно побувати в Кринках.

Пароплавом «Гоголь» по Дніпру аж до Херсона — кращої мандрівки важко придумати...

Подорожуючи, бачиш багато того, що бачили вони. З вами їх книги. І супроводжують вас пісня з берегів, сонце та місяць, — неважко відчутися ранки, вечори, дні, як відчували їх незабутні майстри, словотворці.

...Біля Канева, десь під вечір, пароплав порівнявся з могилою Кобзаря, і саме тут «Гоголь» зустрівся з швидкою ракетою «Микола Куліш». Ніби побажав нам доброї дороги сам автор «Комуни в степах», провів туди, в шумливий степ, де починалась його діяльність, — ще не драматурга, а комісара в громадянську війну...

Ледь із-за кущів та густих дерев вплив величний Кобзар, капітан «Гоголя» Анатолій Москаленко, син

старого арсенальця Івана Тимофійовича, дав довгий, протяжний гудок. Схвильовані пасажирки дивились на священну гору, яка повільно віддалялась.

Літери на річковій ракеті «Микола Куліш» здалися мені ламаними блискавками — вони блискавично й зникли за водяним темно-синім вихором. Зустріч чи ж не символічна — адже пливе «Гоголь» до землі Миколи Куліша..

В дорозі ви пригадуєте висловлені враження Рильським про його мандрівку по Дніпру з Києва до Одеси. А ще трішки фантазії — ви ніби й зараз подорожуєте разом з Максимом Рильським та Остапом Вишнею, бо неодноразово ж і до Канева мандрували з ними...

* * *

Ночував я в херсонському готелі, а рано-вранці з річкового вокзалу маленьким катером поїхав до Козачих Лагерів. Звідти автобусом до Кринок.

В автобусі зразу ж і зустрівся... з Остапом Вишнею!

Розмовляли пасажирки. Один з них, вже старенький, — я в сусіда свого дізнався, що то Петро Тихонович Воропай, — розповідав тим, що сиділи ближче до нього, мисливсько-рибальську усмішку з своїми коментарями.

— Ой, напереживаєшся на тій рибі, коли не клює... То таке ж почуття, як ото Остап писав — 250 патронів вистріляв, а й півзайця не встрілив... (Чи писав саме так Вишня? Треба переглянути мисливську його сюїту!)

Назустріч, піднімаючи хмару пилу, мчала машина.

— І хто воно так гонить? Чи не можна б тихіше — дихать нічим...

— Е, то шофер жене з «вольного козачества» (тобто з виноградарського радгоспу ім. Мічуріна, з Козачих Лагерів — села).

— Жене-то він добре.. А з виноградом щось не дуже в них... Мо', з мішок на плечі!— не вгаває дорожній гурмист.

— Старий виноградник корчують. А треба спершу молодий садить, а тоді корчувати.

— І молодий посадили — до діла не довели...— хтось скаржиться.

— Бо й Вишні немає в отому кринківському домі, по сусідству. Він би трохи навчив...

— Вони вже більше тепер огірками займаються, а не виноградом...

Не знаю, наскільки та «автобусна» критика була справедливою, а що ім'я Вишні згадане в розмові, то більш ніж приємно... Та й від інших людей чув я, що виноградники складали раніше 2000 гектарів, а тепер лише 900 гектарів — багато молодого не прижилося. То, певне ж, щось там у мічурінців не ладиться...

Петро Тихонович працював раніше в «Червоному маяку» Бериславського району.

Ось він просить шофера зупинитись.

— Нема за розписом зупинки.

— Як нема? Це ж моя, Воропаєва, автостанція! Пенсіонерська!

Шофер на жарт зупиняє машину.

...У Кринках найбільше мені розповіли про перебування Остапа Вишні та Максима Рильського Ніла Германівна Сахно та Іван Олександрович Пруцький. Але й вони, й інші говорили вже «не з вимислом», а з «домислом», як сказав би Максим Тадейович.

Вишня з Рильським одночасно не бували в Кринках.

Вишня всього тут був двічі — в 1955 та 1956 році востаннє.

А Рильський відвідав Кринки аж в 1962 році, згадуючи захоплені розповіді свого друга про це село.

Всі ж розповіді кринчан твердять — були разом!

Тільки жили окремо! Ніла Германівна тоді працювала поваром. Запросила мене до своєї нової хати.

— Пам'ятаю, як був з Вишнею Рильський.— (Пробачимо їй зміщення часу і дослухаємо розповідь!).— Наша сім'я жила в старій хаті — під очеретом... У хаті мого батька, Германа Олександровича, жив Рильський. А Вишня — в кімнатці четвертого корпусу будинку відпочинку.

Вишня приходив часто до батька, щоб полагодити деякі рибальські знаряддя. А чи не бачили ви фільму «Остапові усмішки»? — запитує мене.— Там знятий мій батько, розказує про зустрічі з Вишнею. Батько помер минулого року...

Жив ще тут генерал Синченко Олександр Васильович. З ним теж дружив Вишня, ходив разом на Конку. Вишня приносив часто коропи, а генерал — щуки. І то вже була нам, на кухні, додаткова робота, яку ми залюбки виконували, — чи юшку зварити, чи засмажити рибу.

А то й сюди, додому, приносили свій улов. Оце, де ви сидите, біля цього абрикоса стояв стіл. На нього покладуть, було, рибу та й кажуть: «Робіть що хочете!»

А я вже випитувала, що ж вони хочуть, та те й робила.

Як будували оцю ось кухню — зійшлося багато людей — толоку знаєте? Прийшов і Вишня, став у заміс, топтався кирзовими чобітьми, аж ватні брюки вимазав глиною... А тоді взяв вальок глини і трохи помазав стіну. «Хай і моя доля буде!» — каже.

Доля хоч і невелика, та на довгу пам'ять...

Малій доні Оленці принесе, було, цукерок... А одного не забуду ніколи. Сіно везли човном восени. І дитина ж на сіні зверху. Човен розсохся, набралось води багато — тонемо! В човні були мій чоловік Євген і Вітя — син. Тонемо! Зі сміхом вибралися на берег — мілко було. Павло Михайлович що вже насміявся з нашого потопу...

...А був не гордий. Ото попросять виступити в школі, то й читає. І в Козачі Лагері їздив. І до Цюрупинська. І в Кринках виступав...

Євген Павлович Сахно, чоловік Ніли Германівни (до речі, п'єдестал для бюста Вишні на подвір'ї — то його робота), ніби між іншим запитує, чи я чув про степових волів, які потрапили до Києва.

— Це ж про яких волів йдеться? — перепитую.

І Євген Павлович розповів.

— Воно, може, й вигадано. От ви кажете, що Вишня з Рильським одночасно не були в Кринках, а нам здається — були. А дехто навіть стверджує це! Я особисто такого не можу засвідчити.

Так от про волів. Ніби поїхали на полювання разом Вишня і Рильський. Полювали довго, а більше сиділи під копицею сіна та щось писали. А тут приїхав волами по те сіно дідок.

— Вставайте лишень, люди добрі, бо сіно забиралиму. Бригадир наказав.

Воли добрячі, старої сірої української породи, степового заводу. Вже таких мало де й побачиш. А на сіні так було затишно гостям, що не хотілось кидати насидженого місця. Може, думали й заночувати там.

Павло Михайлович тим часом запрошує дідка до «сінного столу» — швиденько на сіні розклав закуску, а Максим Рильський розкупорив пузату пляшечку. Дідусь не відмовився — ще встигне привезти сіно! — пустив волів пасти.

За чаркою-другою виникла люба розмова, дідок уже забув про наказ бригадира, розповів про життя своєї «фамілії» до десятого коліна, — довго розказував, що й заснув. А київські гості пишуть собі під сіном, і — нічого!

Під вечір дідок проснувся, згадав що до чого, та й давай сіно складати. Ще півкопиці лишилось. А де ж то

воли? Тут уже й кияни стурбовані — справді, де ж ті воли поділися?

Дідок наляканий:

— Це без волів і не появляйся додому!

І тут у пригоді стали кияни. Зібрали гроші, які знайшли по кишнях, дали дідові — так розказують, — і подався він в неблизьке село та в останнього одноосібника (і знайшов же!), що лаштувався їхати до сина на Донбас, купив воли. Ну, і пригнав їх у бригаду. А бригадир:

— Що за воли? Таких у нас не було! Невже ви, діду, нечисті на руку?

Дідусь, вибачаючись, розповів про все, як було, і про пузату пляшечку, і про зниклих волів.

— Та он вони, твої воли, за стайнею пасуться на бур'янищі!

— Що ж тепер буде з усіма нами! — жахається бригадир. — Це ж ославлять на всю планету віршем чи фейлетоном... Отакі в нас діди повелися, що за чарку продалися... Отож, діду, воли у Київ гони, віддавай писателям!

Невідомо, скільки і як гонив дід волів, а таки пригнав під саму хату, що Спілкою у Києві зветься, десь аж під Золотими воротами — там воли всю клумбу виїли на втіху дітям та городянам — не треба й до зоопарку! — збіглись з трамваїв та з метро самого! Такі ж круторогі, що в зоопарку не побачиш!

— А що ж Рильський та Вишня?

— Заходив дід до них. Прийняв їх тільки секретар. Сказав, що письменників немає, ще не повернулися з полювання. Такий чорний, похорий на грузина чоловік, височенький.

— Що ж з волами робити?

— Гоніть до зоопарку, там куплять.

Кажуть, купили, а дід на ті гроші купив велосипеда.

Щоб у гості їздити до Рильського та Вишні. Двічі їздив. Один раз обігнав отого професора, що бігає по Києву від інфаркту! Про гостювання розповідав по-різному. Таке, що, мабуть, змішав квас із пивом, а може, ще й оте з пузатої пляшки! Голові чи бригадиру передав листа, в якому свідчиться, що дід не винен столичним гостям ні копійки, а підписи їх власноручні круглою печаткою засвідчені! Листа того онук дідив узяв у рямці і повісив у своєму кутку, де вчить уроки. Хлопець любить рідну літературу. Мо', і в писателі проб'ється! Дехто радить зберегти листа на той випадок, коли після десяти класів до інституту забажає, — чи й не допоможе така грамота!

Євген Павлович посміхається.

— А ви кажете, разом не були в херсонських степах обидва письменники!

Я дякую за розповідь-жарт. Щось подібне колись уже чув, але не пригадую від кого... Та, врешті, то не має значення, хто і де розповідав. У багатьох місцях стверджували, що в них саме був «сам Вишня» і «списав все чисто», як у них було. Тільки пожалів бригадира чи голову, якщо в чомусь провинились, та й «вчепив» їм інші прізвиська! А як повторять недозволене, тоді вже їх не пожаліє! І то буде слово вірне, не вигадка, не «клеветон», як подекуди кажуть, а Остапівський фейлетон, з словами, як гаряча гречка... Певне, що це одна з тих легенд про літераторів, і, звісна річ, ніхто волів до Києва не пригонив! Легенди ж ходять не про всіх, а про найдорожчих, яких чекають як добрих гостей, яких люблять і тримають завжди готове місце за столом, бо вони ж: «Ну, от ніби жили з нами — все знають...»

Іван Олександрович Пруцький розповідає:

— Батько мій, Олександр Леонтійович, помер в 1964 році на 98-му році життя. Любив сам розповідати всякі жарти. Часто зустрічався з Вишнею. А от Рильського я не бачив. Одного разу бачив Корнійчука з Ва-

силевською. Вишня був з усіма, як свій. Раз приїхав з полювання геть мокрий. Ми стривожені — було вже не тепло, осінь...

— Що ж сталося?

— Та дали каючка, щоб з нього на качок стрілять. Летить крижень. Я — ба-бах! Крижень упав на мене, прямо на груди, а я — у воду...

— Така-то історія! Ми вже й чаю з липового цвіту заварили, і малини до чаю... Що вже дякував!

— Або й таке,— продовжує Іван Олександрович.— Захворіла моя сестра. А машина була у Вишні. Я до нього, а шофера нема! Тоді Вишня зупинив чужу легкову, сказав, хто він, і попросив довести хвору до лікарні в сусіднє село. Павло Михайлович все, було, розпитував мого батька, як служилось йому в миколаївській армії. Батько був проти царя. Щось десь сказав. То офіцери дізнались і засудили втопить. Це на рейді — в Севастополі. От йому прив'язали таку «балясину» — ніби велику гирюгу, й кинули у воду. А батько, нівроку, здоровий був легенями. Зумів пропливти, проліз з саміснього дна до якоря, що був на ланцюгові, і виліз нагору. І, аж не віриться, як опинився вже на березі, то йому, простому матросові, було прощено. Казали: його бог милував, то й ми вже милуєм... Батько тоді став зовсім сивим. Мабуть, з ляку.

— То й людомори ж були... — тільки й сказав Вишня.

Розмову продовжив Борис Васильович Попов, шофер будинку відпочинку.

— Тоді я робив на причалі, заміняв брата,— Юрій пішов до армії. А з моїм братом часто їздив на полювання Вишня. Одного разу приїхали без нічого, а сміху було багато: взяли вони на приманку качку. Самі в очереті принишки на човні. Ось уже качки дикі сіли біля качки-приманки. Павло Михайлович вистрелив — качки знялись і полетіли, а «приманку» вбили.

— Дикої нема, зваріть хоч свійську!

...Йду містком, навколо якого по боках не менше п'ятдесяти човнів. Десь між ними і «флот», яким користувалися Вишня та й Рильський.

Є такі місця, що не забуваються. Не забудеться і Конка — синя жилка на карті, що з'єднує річку з глухим лиманом, а той — з глибоким лиманом. Глибокий з'єднується з мілким... Блакитне мереживо хвилі, свіже, цілюще повітря, всякого птаства доволі. Поволі походить єгипетська чапля поміж лататтям. Далі очерети триметрової висоти, за ними — верби.

Іду до одноповерхового четвертого корпусу. На подвір'ї невеличкий бюст гумориста. В будиночку маленька меморіальна кімнатка Вишні. На стінах чимало фотографій. Ось мала Мар'янка — внучка Вишні — з дикою кізкою, довірливо тулиться до колін... Вишня на березі Конки — в траві лежить солом'яний бриль. Вишня в куфайці перед автомашиною.

Ще одне фото — біля машини троє. Вишня, в кошушку, в чоботях, в картузі з заламаним козирком, обіперся на рушницю, посміхається. Щойно з полювання...

А ось — в човні, якого взяв на буксир Юрій. Вишня саме щось розповідає, веселий...

При березі Конки були криниці. «Кринки», певне, й пішло від «джерело», «ключ».

На одному будиночку, просто під дверима, ластів'яне гніздо. Коли не бояться пташки людей, то добрі люди...

Рильський приїжджав сюди як на своєрідну зустріч з пам'яттю свого великого друга...

Дві фотографії зафіксували перебування поета в Кринках. На одному груповому фото Максим Тадейович відпочиває, сидячи на лавці.

Друге фото зображує поета в оточенні жінок — працівниць Будинку відпочинку рибалок і мисливців ім. Вишні. Жінки піднесли цілі оберемки квітів Рильському.

Лагідність, доброта людська і цвіт землі, зворушлива мить життя, увічнена майстром фото. На незабудь поколінням...

Розмови людей в автобусі, розповіді в Кринках про Вишню і Рильського хоч з деякими неточностями — особливо в часі — хвилювали мене. Пам'ять потроху зраджує, точність же перебування обох, але в різний час стверджує фото.

Пізніше потрапила мені до рук книга «С удочкой» — добре вона оформлена художньо — з багатьма кольоровими пейзажами України. Є там і про Кринки. В записках К. Іванова та Б. Левицького читаю:

«На протязі багатьох літ приїжджав сюди відомий український письменник Остап Вишня. Він був великим любителем полювання й рибальства. І тепер мало не в кожній хаті можна зустріти людей, що добре знали письменника».

Тут тільки одна неточність: «на протязі багатьох літ». Остап Вишня був лише двічі в Кринках — у 1955 та 1956 роках. Рильський в Кринках побував в 1962 році, а взагалі на Херсонщині мандрував з Олександром Копиленком та Ваганом Маміконяном, відвідав Асканію-Нову, що відбилось у віршах. Одного разу, проїздом з Криму, з Коктебеля, теж зупинявся на Херсонщині. Та, як любив говорити поет, про деякі неточності в матеріалах нашої преси, скажемо: то не вимисел, а домисел...

* * *

...Раннього ранку я вже в Херсонському порту.

Бачу велике індійське судно, поблизу нього теплохід якоїсь невідомої країни — не вдалося прочитати назву. Ближче стоїть вантажний «Я. Купала». Він привертав увагу тринадцять літ тому Максима Рильського.

Праворуч на причалі погойдувались невеликі комфортабельні теплоходи. Вишикувались «Павло Грабовський» і «Карпенко-Карий», «Стефаник», «Черемшина», «Іван Микитенко» і «Олекса Десняк»... Літературна флотилія...

Аж ось прямує до причалу чисто-білий красень з Голої Пристані. Вдивляюсь у літери. Він все ближче підходить. Уже легко розбираю «М. Рильський».

Доброго ранку Вам, дорогий Максиме Тадейовичу...
...Стою біля причалів, вдивляюся в дорогі імена.

Після приїзду з Кринок до Києва Варвара Олексіївна, дружина Вишні, показала мені листа Павла Михайловича до артиста Дмитра Васильовича Франька. Лист неопублікований, отож читаю його вперше, а написаний він в Кринках 6 вересня 1956 року.

«У мене клюнув короп на моїй сиджі, отам, де й ви ловили останній раз. Я витяг на берег, підсаки не було, він — верть! — і услід йому пішла така мелодекламація, що боже мій!»

«Сьогодні у Володі біля Басанки зірвався короп, заплутався біля берега в палічці і... будь здоров.

Щоправда, всі коропи невеликі — до двох кілограмів.

Непогано постріляли в середу на Дідовому лимані, дехто взяв норму (15 штук), чирята і чорнушки.

Я не їздив...»

«Усі Вас кріпко й сердечно вітають. Мій колгосп і я особисто Анні Федорівні передаємо «художественный книксен» з «главопреклонением». Обнімаю Вас. Ваш *Остан Вишня*».

Може, комусь не зрозуміло, що то означає слово «сиджа». То місточок, на якому примощається рибалка. «Володя» — то шофер на прізвище Верес.

З Кринок Вишня приїхав 20 вересня, а через тиждень кияни проводжали його в останню путь...

— Ось ще подивіться на кілька фотографій.

Одна вже мені відома — обіперся Павло Михайлович на машину, з рушницею. Картузик з прим'ятим козирком... Пальто до колін — на зразок блаженського кожушка, ковнір цигейковий, дешевенький. Щось його розсмішило...

На другому фото артист Франько обвішаний рибою, як спортсмен-чемпіон з численними блискучими медалями різної величини — трапився щойно рекордний улов!

Ще одне фото Вишні в такому ж блаженському одязі. Кожушок чи коротке пальто нагадало мені фото двадцятих років, на якому зображені поети тих часів. Поміж них Василь Еллан-Блакитний, Володимир Сосюра та ще кілька їх друзів. Усі в такому ж недорогому вбранні. А фото подарував мені Володимир Миколайович.

...Я вже давненько повернувся з подорожі. Та все здається мені, що перебуваю ще в степах, біля Дніпра і Конки... Ходжу по місту, залитому гарячим сонцем... Херсон — столиця степова. Місто охайне, впорядковане. А де сонце, там багато цвіту — цвіт на вулицях, на пристані, над Дніпром.

Скільки сходилось там, на півдні, стежин людських і доль... Скільки спільного, разюче подібного між людьми, що зустрічались на Херсонщині і в самому місті. І скільки свого, пережитого одним, незвіданого іншим...

* * *

Ось і в Києві спека. І тому неважко перенестися в херсонське літо.

Одного разу з Леонідом Кулішем та Миколою Братаном ішли ми до будиночка Миколи Чернявського. Спека, як для мене, була майже нестерпною. Та, бачу, не дуже легко й херсонцям, що звикли до такого сонця! Розпечені, запилені доріжки парку...

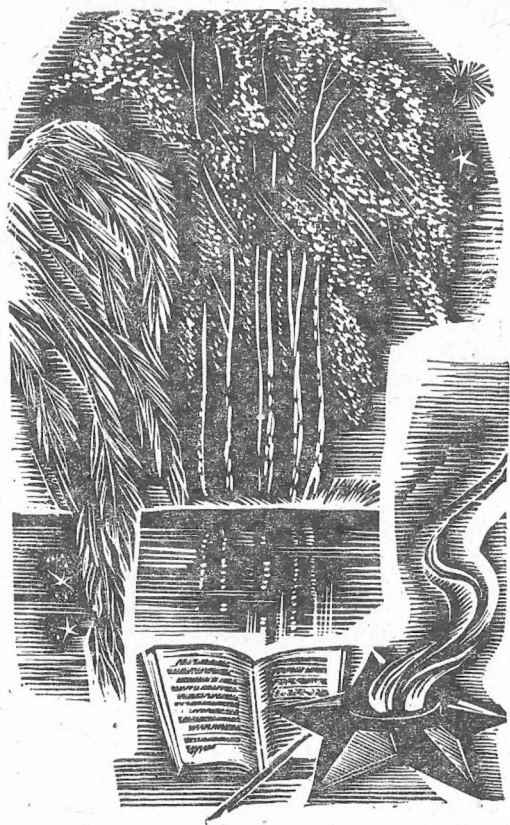
І ніби сталося диво — неждано-негадано вдарив грім,
полив дощ. І ми навперебій згадали слова:

Степ охрестить блискавками,
Грім бажаний прогримить!

Вільніше стало дихати. Кущі акації кожним листочком ловили жадані, живлючі краплі. Прибитий пил на доріжках уже не піднімався з-під ніг.

Через півгодини ми йшли парком, доріжкою, на якій не було жодного сліду. Незабаром доріжка покривається новими слідами від ніг.

Та чистих слідів, залишених у серцях, ніщо не покриє, не зрівняє. На них лише виростають легенди...

ШЕСТЕРО З ГРОЗИ

НАРОДЖЕННЯ КРИНИЦІ

З київської молодіжної газети «Комсомолец України» зателефонували редактору нашого чернігівського «Молодого комунара», а редактор, зрозумівши, що йдеться про літературну сторінку чернігівців, покликав до телефону мене:

— Це по твоїй парафії!

Говорив Федір Швіндін:

— Оце, хлопці, підберіть матеріали — вірші, нариси, поеми, романи — та й шліть хоч цілий чувал того добра негайно до нас: треба ж представити вас перед ясні очі читачів всенької республіки! Одне слово — «розкачуйтесь», поліщуки!

«Розкачуватись» було не довго та й «збирати матеріал» не за долами-горами — лише в одному будинку чернігівських обласних установ, що містився по вулиці Леніна, були розташовані редакції двох газет. Тільки в них працювало тоді до десяти членів обласного літературного об'єднання. Того ж дня я повідомив про це Михайлові Олешку з міста Щорса, а Михайло Хазан, що працював у газеті «Більшовик», зателефонував Олексі Десняку до Львова — від'їжджаючи туди, він дав

нам слово завжди залишатися чернігівцем! То як же таку сторінку давати без нього, адже прізвисьце своє — Руденко — замінив на Десняк, а який Чернігів без Десни? Отож хоча поем та романів у нас ще не знайшлося, зате була повість «Тургайський сокіл» Десняка, уривок з якої зайняв чільне місце в сторінці, було оповідання Михайла Хазана «Любка», вірш Михайла Олешка «Зустріч», а вгорі ліворуч від фото з чернігівським краєвидом — вірш Пилипа Рудя «Криниця», праворуч — мій вірш «Сопілка». (Потім друзі жартували — сидять Рудь з Ющенком над криницею та й дмуть у сопілку...)

У сторінку також увійшла невеличка стаття Пилипа Рудя «За славними традиціями», в котрій він зробив огляд творчості молодих з Чернігівської області.

Пилип Рудь у Чернігові з 1938 року, до того він працював у Бурині, я з вересня 1939-го, але були знайомі ще раніше — він читав мої літературні спроби в ніжинській газеті, його ж ім'я було відоме мені зі сторінок чернігівських газет. В Чернігові ми якось і познайомились на одній з нарад робсількорів.

Коли мінялися думками, що ж дати з віршів для київської газети, Пилип — він був лагідної вдачі, — трохи гаркавлячи, сказав:

— Ось у мене свіженький — «Криниця» зветься. Дуже хочу саме його запропонувати. Коли б ти бачив криницю в Бистрику, в нашій Кручі, недалеко від Реті, на правому березі... — (Бистрик — село Кролевецького району, Круча — гайок, чи урочище, Реть — досить тихенька річка. Вимовити йому отой гурточок слів було важкувато — вони, як навмисне, випирали одне за одним: Бистрик — Реть — Круча — правий берег...)

Він і сам посміхнувся:

— Оце випалив фразочку!..

Заперечень не було, сторінка вийшла з «Криницею» у вересні 1940-го.

Ще й зараз пам'ятаю Пилипову розповідь про мальовничість рідних місць: її, хоч і не дослівно, могу переказати.

— Тільки уяви — високий берег в густих-прегустих шатах дерев.

Неважко далі було здогадатися, що саме там, під берегом, заворожує погляд джерело.

— Чисте та ще й кольору особливого — блакитне і, мабуть, справді цілюще, бо часто люди приходили до нього зачерпнути водиці. Холоднюче — найбільшу спрагу вгамує! І, знаєш, там-таки майже й написався увесь вірш. У Чернігові лише підправив. Послухай:

У гаю під кручею криниця,
В ній вода холодна ключова.
Часто тут дівчина смуглолиця
Про любов, про молодість співа.
Навесні вона тут брала воду,
З повних відер хлюпала вода.
Хлопці поверталися з походу,
Натягали коням повода.

Певне, вода мала особливість причаровувати — тож і молодий боєць закохався в дівчину. З вірою чекає вона повернення коханого. Весняне почуття бринить в душі, хоча вже:

В полум'ї осіннім золотавім
Над криницею березина шумить.

— Воду ту я завжди п'ю, коли буваю вдома. Ключова, джерельна, «родникова». Бо саме там народжується криниця — з джерел, з «родників» — у нас, на північній Україні, чимало слів з російським коренем, глибоко сягають вони — аж людської душі, душі народу, як і джерела — глибини землі...

Про криниці, озера, джерела та ріки північної частини Сумщини (часом це була й Чернігівщина — залежно від районування) я багато чув розповідей, легенд і

пісень. Дещо з цього фольклорного арсеналу вивідав і в Пилипа Рудя.

— Підеш лісовою стежкою з мого Бистрика в недалеке село Тулиголово і обов'язково натрапиш на лісове озерце. Романтичний туманець над ним, як фата... А скільки на Кролевеччині місць, пов'язаних з історією!— вже захоплюється Пилип.— Ріки — Сейм, Клевень, Реть. Багато існує переказів — вистачить матеріалу для твору на історичну тему! Там десь, під Тулиголовом, було в давнину городище. За ним — непрохідні болота... В таємниці зберігався прохід, що рятував поселення від татар, — люди непомітно проходили в дальні безпечні місця, ховались, «тулили голови» свої...

У моє село неодноразово приїздив Шевченко. Хочу написати про це. Та все навколо там — краса, сучасне з історією, захоплююче, рідне. В «Повести временных лет» хіба ж не присеймське роздолля та героїку описано?

«В цих місцях, глухих і нелюдних, піхотою ніхто не хажував, сірий звір не прорискував, чорний ворон не пролітав, бо тут стояли багатирі землі руської».

...Коли ми з Дмитром Білоусом улітку 1971 року подорожували кількома районами Сумщини, відвідали села Андріївку, Камінь, Дубовичі, Ярославець та рідне село Пилипа — Бистрик. Я розповідав Дмитру про Пилипа Рудя, і нам ще дорожчими ставали місця, пов'язані з ним. Природа і люди — все якесь близьке, рідне.

В самому райцентрі — старезна липа Шевченка, від якої здіймається порослевий відгін.

Вразили нас яблуня-сад в Андріївці, старовинний парк в селі Камінь. З пагорба довго дивились ми на місце, де зливаються води Клевені з Сеймом. Дивувалися з брил піщаника — вони ніби підводились фантастичними доісторичними гігантськими істотами... А з-під них струмили прозорі джерела, далі прямуючи до Сейму-ріки.

Вода з-під каменя. Чимало криниць починається з отих джерел, які б'ють з-під каменя...

А ось кілька епізодичних зустрічей з людьми, які разом з Пилипом Рудем билися проти фашистів і пам'ятають його по партизанському заgonу.

Біля річки Клевень до нас підійшов чередник. Він передав вітання Платону Вороньку.

— То мій вчитель, — сказав.

— Ні, помиляєтесь, Воронько не вчителював! — заперечили ми.

— Ще й як вчителював! Учив мене в партизанах, як треба поводитись з мінами!

Михайло Степанович Назаренко промовив це з гордістю, переконливо. Чотири рази поранений у боях. Особисто знав і Пилипа Рудя.

З села Литвиновичі видно Спадщанський ліс — «столицю» партизанського з'єднання Сидора Ковпака. В селі в слюсарній майстерні працює Кость Самчевський. Він — на всі руки майстер — сам зробив кобзу, на якій учить дітей виконувати «Партизанську думу».

В селі Камінь головує Іван Денисович Стрибун. Він, як і всі, хто міг тримати зброю, воював з фашистами, але був не в партизанах, а на флоті.

Земляки Пилипа Рудя. Природа і люди. Славні люди і не менш славні дерева! Вище згадав я про яблуню в селі Андріївці. Вона, гідна подиву, привітно зустріла нас, грала краплинами роси, усміхалася щічками ще зелених яблук... Гілки пригинає до землі, пускає коріння — і виростає нове дерево. Хіба ж не незвичайне! Розповідають, що навіть Мічурін цікавився деревом-садом, якому буцімт триста літ..

Дивні дерева, одне з яких ми бачили, не затінять, звичайно, і славних людей цієї землі. В старовинному селі Ярославець, окрім славних молодих, зустріли ми в полі ровесниць — Ольгу Василівну Ціньок, Софію Іванівну

Панченко, їм по сімдесят літ. Працювали нарівні з молодшими ветерани колгоспної праці.

Іван Федорович Чумак, колишній фронтовик, парт-орг колгоспу, з гордістю говорить про них, про ковпаківця — колишнього голову колгоспу Йосипа Павленка:

— Він, як і старі жінки, не складає рук. За його невтомну працю, ініціативу присудили ми йому колгоспну Ленінську премію. Премія заснована в день сторічного ювілею В. І. Леніна.

В селі Обтове зустрілися ми з читачами, які здавна шанують і люблять багатьох письменників.

— Ще тільки починалась колективізація, зберуться було наші старі на вулиці, на колодках, а хтось із молодших і починає читати малого фейлетона в «Селянській газеті» чи в «Радянському селі» — вже й не пам'ятаю добре. Що то сміху було...

Хтось хвалиться:

— Батько мій був знайомий з Вишнею. Десь і лист був від нього...

...Луки колгоспу «Зоря комунізму» сягають Десни.

— То вже там, за житнім ланом, Чернігівщина. Зовсім близько відомі Вишеньки, а далі — Короп на Десні. Долинає пісня:

Роман чорний, а я руса,
Поберемось, буде краса...

...Довго вдивляємось у могутню стіну Спадщанського лісу. Понад ним підноситься пам'ятник — здалеку його видно. То на високому пагорбі партизан з кулеметом...

Нам розповідають, як насипали отой пагорб. Розповідь перенесла нас у сиву давнину, коли козаки насипали високі могили, носячи землю шапками... І говорили ті високі могили з віковичними вітрами, розносили безсмертну славу про героїв народу. Спадщанський пагорб

у лісі створили люди — колишні партизани-ковпаківці. Скільки треба було принести землі, щоб виріс такий пагорб! На ньому потім і поставили символічну постать партизана. Носили, пригадуючи своїх земляків, їх подвиги. Носили спокійно, не поспішаючи, розважливо: ніби перебирали безсмертні думки в своїй пам'яті...

П'ять доріжок розходиться від пагорба до знаменитого лісу: п'ять загонів увіходило напочатку до Сумського партизанського з'єднання: Кролевецький і Котопський, Глухівський і Шалигінський та Путивльський. З Путивля прийшли до лісу ватажки партизанів — Семен Руднев, Сидір Ковпак.

Сидір Артемович Ковпак неодноразово після війни бував у цих місцях. Ось і в селі Литвиновичах він, здається, зовсім недавно ще говорив з людьми, своїми бійцями... Не так давно, та вже скільки літ сплило з того часу.. Тут створено меморіальний комплекс, любовно виписано кожне прізвище земляка, що загинув у бою... Місцевий колгосп носить ім'я Ковпака.

Схвилювала нас розповідь 68-річної Катерини Панасівни Афанащенко. Була вона санітаркою в з'єднанні Ковпака.

— Не буду вам багато говорити — як били мене фашисти, як допитували, коли потрапила до їхніх лабетів. Партизани звільнили мене. І вже потім кожною хвилиною свого життя була їм вдячна. І кожної хвилини готова була за них умерти. Не задумуючись. Бо це ж — свої, рідні люди... З Білорусії пишуть мені ті, кого і я вирвала із рук смерті, виходила, вилікувала, як найрідніших мені людей. Еге ж, свої, рідні, що неодноразово проливали свою кров, аби заступити друга свого...

І ще кілька слів про село Дубовичі. На в'їзді до колгоспу імені Карла Маркса читаємо: «Ласкаво просимо». А потім ідуть слова: «Колгосп бореться за високу куль-

туру землеробства». Це ті люди, що билися з фашистами на цих землях, щоб у мирний час боротися за хліб, за достаток, за щасливе життя.

Хорообрі люди! В тяжкому 1942 році, в період фашистської окупації, вони 23 лютого відзначили День Червоної Армії парадом партизанів Сумського з'єднання в своєму селі. І не один старожил з гордістю заявляв нам:

— Аякже! Не тільки бачив Ковпака, а й тютюнець курили разом.

А Герой Соціалістичної Праці Катерина Павлівна Ковальчук мовила:

— Та в нас же всі герої — як не партизанської війни, то доброї праці! Така вже наша сім'я!

Працьовита, дружна сім'я, яка високо цінує кожен день миру, завойований нею.

...В селі Мутині двадцять літ працює бригадиром Олексій Гаврилович Демченко. Він знає про життя Пилипа Рудя. А завідуючий клубом Володимир Сердюк пише навіть пісні. Ми чули, як дівчата співали його «Де Сейм свої води несе...» — в ній і про партизанську славу мовиться... І нарешті — село Бистрик. Дорога до села — від Кролевця всього дванадцять кілометрів — бетонована, рівна.

Дорога мальовнича — багато березових гайків з обох сторін. Ось ми вже й на території колгоспу, що носить ім'я Тараса Шевченка. Біля Будинку культури — бюстик Шевченка. При вході до будинку — меморіальна дошка. На ній слова: «У нашому селі народився український поет, партизан-ковпаківець П. С. Рудь».

В одній з кімнат влаштована виставка «Наш земляк Пилип Рудь». Тут книги, журнали, газети, в яких чимало матеріалів про поета, а також його збірка віршів «Зв'язна молодість», що вийшла у видавництві «Молодь» 1960 року, упорядкована партизаном-поетом Олексієм Палажченком.

Оглянувши матеріали, любовно зібрані молоддю села, ми поклали квіти біля пам'ятника воїнам, що загинули в бою з ненависними ворогами. Серед імен героїв — ім'я поета.

Потім рушили до Кручі, до криниці поета.

Ось і вона під вербами, березами. Кілька лавочок для відпочинку тих, хто приходить уклонитись чистому, свіжому джерелу, вгамувати спрагу...

На одній з берізок прилаштовано портрет співця рідного джерела. Береза його і ясен, криниця і вічна земля. У вірші «Криниця» оспівано «хлопців, що поверталися з походу». Сам автор від неї пішов у похід. Напився з криниці з-під Кручі. Напився і з криниці народної мудрості, з криниці славної історії. Вода в криниці чиста, як роса горюча. Як думки поета-партизана. Біля поетової криниці мені згадалось чимало криниць, джерел, озер... Джерела в Ключовому (Новій Каховці) — холодні, чисті, з яких любив пити Олександр Довженко. Криниці та кринички на Чернігівщині.. Слава йде про Синю Криницю біля Хутора-Михайлівського Ямпільського району. Так названо чимале лісове озеро в лузі. До неї з півночі «добігають» дуби — десть за ними вдалині славетні Брянські ліси. Вода в Синій Криниці не замерзає, як в інших, котрих не бракує в цьому краї. Вода кольору синього світанку... Синя Криниця напуває «річку невеличку» з дивною назвою Свісь, що ніби передає звучання малого співучого птаства...

Криниця Синя, а річка Свісь,
Де спів пташок струмком поливсь...
Синиці посвист у лісах,
Пісенний до Криниці шлях...

Про Синю Криницю розповідав мені Пилип Рудь. Скільки джерел у поетовій криниці під Кручею? Нам не вдалось полічити. Може, й зовсім небагато. Але вона

дуже дорога для мене. Біля неї народився поет. Ми вже й легенду почули — ніби сам поет, в давні юнацькі літа, викопав криничку під березою та ясенем... Ходили по лісу між густими високими соснами. Деякі з них підсічені. Стікала пахуча живиця, як гарячі густі сльози, у прилаштовані бляшанки... Між соснами густа ожина, кущі бузини з якимись червонястими ягодами — нам була відома тільки з темно-синіми рясними гронами. Сидимо над криницею в холодку.

Замріяні дерева. Замріялись і ми.

І от уявився мені Чернігів 1941 року. Пилип Рудь працював тоді кореспондентом київської газети «Советская Украина» (тепер «Правда Украины») по Чернігівській області. Брав активну участь у роботі нашого літературного об'єднання, входив до складу бюро. Вже наші товариші готували перші збірки віршів, мріяли про їх видання. Серед них і Пилип Рудь. Та почалася Велика Вітчизняна війна. Востаннє я бачив Пилипа десь у кінці липня того вогненного року.

Чернігів горів...

Від колективу редакції «Молодий комунар» я був виділений до так званого «винищувального батальйону». Випускав газету, а також стояв на варті біля будинку обкому партії, коли вивозили архівні матеріали. Одного разу, увечері, під'їхала машина. З неї вийшло кілька чоловік і попрямували до будинку обкому. Невдовзі повернулись до машини. Я саме здав свою варту і тому міг підійти до знайомих мені людей. Серед них були Рудь, завідуючий відділом культури газети «Більшовик», письменник Михайло Хазан та редактор «Більшовика».

Попрощався з усіма. Пилип довго тиснув мені руку, але не сказав, куди вони їдуть.

Михайло Хазан до мене:

— Коли-то тепер ми будемо чергувати в чернігівській друкарні разом?

Друкарня була поблизу, навіть видно її звідти, від обкому, — на другому боці вулиці Шевченка.

Оте «коли» викликало в усіх приплив розчуленості, ніжності, і ми ще раз попрощались — тепер уже обнялись по-справжньому...

Куди вони мали їхати, я не знав. Більше ми не зустрілись. Після війни стало відомо про загибель Пилипа Рудя.

В «Літературній Україні» від 22 червня 1971 року опубліковано частину листів Пилипа Рудя до дружини Ганни Марківни. Останній з них датується 5 жовтня 1942 року. В час війни, в 1943 році, я прочитав у «Правде» «Партизанскую песню» російською мовою. Знайоме прізвище! «Значить, живий Пилип!» — радів я з товаришами. Думалось, що ми таки зустрінемося в Чернігові або біля криниці і з ним, і з багатьма друзями. Вірша його я включив до одної з радіопередач, і він був прочитаний артистом Борисом Степановим, учнем Юрія Васильовича Шумського.

Листи Пилипа Рудя хвилюють своєю вірою в перемогу, ніжністю до рідних, реальністю зображення пережитого, баченого. Ось кілька рядків про Чернігів: «Мені довелося бути свідком страшної трагедії рідного міста. Прокляття фашистським варварам! За цей злочин гітлерівці поплатяться...» Тепер відомо, що Пилип Рудь після оборони Києва потрапив восени 1941 року до гестапівської катівні. Хочеться навести одного листа повністю, що яскраво відображає тяжке становище, в котре потрапляв наш товариш. Лист, певне, писаний у лісі, на пеньку. Відвертий, схвильований, повний ненависті до ворога, рішучості битися до останнього патрона...

«...За минулий рік я пройшов жорстоку і разом з тим повчальну життєву школу. Пішов до Червоної Армії, на фронті працював військовим кореспондентом газети «Советская Украина». Потрапив у вороже оточення під

Києвом... Кілька місяців блукав, хотів через фронт до своїх перейти... Пройшов біля півтори тисячі кілометрів по грязюці, холодний і голодний. Усе ж через фронт перейти не пощастило. Тоді я повернув додому в Бистрик, щоб у рідних лісах приєднатись до партизанів... Але мені не пощастило. Бистрицькі поліцаї заарештували мене і повели в конотопську тюрму. По дорозі я спробував утекти. Переплив на Красній Гірці Реть, але до лісу не дістався. Поліцаї на конях перехопили, відкрили по мені вогонь із рушниць. Тікати було нікуди. Мене схопили, скрутили назад руки і запроторили до в'язниці.

...Потім перевели в концтабір, де я зустрів багато знайомих. Ми зразу організували групу по втечі. Але здійснити цього наміру не вдалося, бо раптом приїхало гестапо, почався суд і розправа. Арештованих викликали на допит і били до смерті. Потім знімали верхній одяг і кидали в підвал смертників. Туди вривалися гітлерівські посіпаки — поліцаї — і били прикладом рушниць по голові. Так загинуло на моїх очах біля п'ятисот товаришів... Я ж вирішив — або загину, або вирвусь з пазурів фашизму. Одної темної ночі за дві години до смерті переліз через чотири ряди колючого дроту, вібрався за Конотоп у поле і пішов на Брянські ліси. По дорозі неподалік від рідного села зустрів партизанський загін і тепер разом з братами-партизанами відплачую кривавим фашистським катам за знущання над нашим народом... Помста партизанська — страшна й нещадна. Ось чому ворог так ненавидить і боїться нас...

Мої чернігівські товариші погубились: Федя Таран десь партизанить у гомельських лісах. Хазан, мабуть, на Україні. А Олекса Десняк пішов з-під Києва під час оточення, і не знаю, чи живий...

Дорогі мої ластів'ята — Аня і Ліночка... Страшенно скучив за вами. У важкі хвилини завжди думаю про вас.

Як ви там живете? Чи не забули про мене? Напевне, гадали, що я загинув. А я — живий і здоровий. Аню, постарайся, щоб Ліночка цієї осені пішла до школи...

Обнімаю і цілую вас обох міцно, міцно. Аню! Читай «Правду», там, може, зустрінеш мої статті...»

Інколи, навіть у таку важку пору, він милується красою природи: «Знаходимось у Брянському лісі. Погода стоїть чудова. Ліс загадково шумить, ніби видзвонює на своїх золотавих струнах. Він п'янить нас своїми смолистими пахощами і годує соковитими ягодами».

Може, тоді згадувались Круча під Бистриком і ліс?

У листах до дружини він ділився планами — мріє колись написати цікаву книгу... Матеріалу, спостережень, пережитих подій вистачило б йому на багато книг...

Був Пилип Рудь політкерівником оперативної групи — так звали тоді бойові роти. А пізніше — редактором газети «Червоний партизан», газети друкованої.

Учасник партизанських боїв Іван Манжос так розповідає про один бойовий епізод, в якому брав участь Пилип Сергійович Рудь, і про його кончину:

«Сидір Артемович Ковпак сидів за столом. Руднев, Базима, Панін схилились над картою. На худорлявому суворому обличчі командира — занепокоєння. Воно не зникло і після того, як Пилип Рудь ввійшов і доповів, що ворожі ешелони один за одним рухаються на фронт з технікою і солдатами.

Ковпак сказав йому:

— Беріть взвод бійців другої групи, два ручних кулемети і двох кращих мінерів — Воронька та Абрамова. Треба пустити в повітря міст під Навлею на Десні. Це тобі, Пилипе Сергійовичу, буде партизанський атестат на зрілість!

Кінчалась п'ята доба, а від диверсійної групи не було ніяких донесень. Уже й непокоїлись у штабі.

Та ось тривожний настрій розвіявся — нарешті ввійшов Рудь і доповів, що завдання виконане, що всі повернулись живі-здорові.

З того часу Пилип Сергійович був призначений політкерівником другої оперативної групи Путивльського загону, командиром якого був Іван Замула.

...Цій групі було дано нове завдання — захопити хутір Лукашенків, знищити гарнізон з гарматами і штаб...

Останні хвилини перед боєм політрук Рудь провів серед бійців. Настрій месників був бойовий, бадьорий.

Бій відбувся вночі. На кожного партизана припадало по п'ятдесят фашистів. Коли ворожа куля обірвала життя капітана Замули, командування групою прийняв на себе політрук Рудь. Він підняв бійців в атаку.

— Вперед! За Батьківщину!..

Це були останні слова, які почули бійці. Ворог був розгромлений — більше як двісті фашистів знищено. З нашого боку загинуло шістнадцять товаришів, політпрацівник моєї групи Василь Строган і політрук, — що став командиром в бою, — Пилип Рудь...»

...Це ж десь незадовго перед цим боєм він ще писав своїм рідним: «Сміливо дивіться вперед і вірте в скору перемогу. Це говорю вам я, людина, що знаходиться рік у глибокому тилу ворога... Дорога Ганнусю! Коли б ти побачила нашого командира Героя Радянського Союзу товариша Ковпака і комісара з'єднання Руднева. Які це прекрасні люди, які хоробрі і безкорисливі, які запальні і душевні! Це справжні люди великого серця... Буду писати, буду писати про них і, якщо залишуся живий, напишу цікаву книгу».

У центрі села Лукашенкове Середино-Будського району на Сумщині, під берізками та ясенями, братська могила. В ній вічно спить разом з героями битви, своїми друзями, Пилип Рудь. І ніби чути в шумі ясенів та берізок слова поета:

Іх тоді садила мати,
Як ішли в похід сини.
Ой садила, говорила:
— Ви ростіть на спогад нам.
Дай же, земле, дужу силу
І синам, і ясенам.

...Біля криниці ми зустріли вечір. Сяйво перших зірок долинуло, посріблило воду. Здається, під ним забриніли, забили дужче джерельця на дні, самі засвітились зорями...

Не хотілось покидати поетову криницю.

Та от уже їдемо шляхом. Над нами зорі — ті, що в криницю дивились. І зорі, й місяць ніби летять услід машині. Ось їх закрие густа верба чи осока кучерявий, та місяць за якусь мить підскоче вище од них і знову — вслід за нами..

Гостро пахне коноплями. Копиці духмяного сіна з'являються, як таємничі фортеці минулого...

Знову зорі й місяць, а з ними в уяві осяяна криниця...

ДЕ ПАДАЛИ ЗОРІ...

Про нього неодноразово згадує Павло Григорович Тичина. Ось у передмові до книжки «Пісня загиблих — в строю», озаглавлений «Чисті, хоробрі серця», читаємо: «На мармуровій дошці, встановленій в Київському Будинку літераторів, викарбувані імена посмертно прийнятих в члени Спілки письменників поетів-воїнів Петра Артеменка, Володимира Булаєнка, Дмитра Вакарова, Бориса Котова, Леоніда Левицького, Федора Мицика, Пилипа Рудя, Федора Швіндіна, Миколи Шутя. Які чудесні ці люди! Які прекрасні товариші, сини партії і громадяни!

У боях за Радянську Батьківщину в роки Великої Вітчизняної війни — на фронтах і в партизанських загонах, в таборах смерті і в гестапівських катівнях, — та де тільки не приходилося їм діяти, — обірвалося молоде їх життя, змовкла недоспівана пісня цих юнаків з чистою совістю, з гарячими серцями. Але їх пісня наново звучить для нас, звучить по всій Країні Рад і гордо, і одважно, а головне — повчає для нашої молоді радянської. Бо чим насамперед вражає їх пісня? Це — чистотою свого серця й своїх дум, це доконечним

бажанням усього себе віддати за свого друга, за брата, за щастя всіх людей».

Ці слова написав видатний поет-академік у 1965 році. А в 1967 році, коли вся країна зустрічала п'ятдесятий рік Радянської влади, коли Четвертий Всесоюзний з'їзд радянських письменників розпочав свою роботу, Павло Григорович опублікував у «Літературній Україні» від 24 травня статтю-звернення «До молоді мій голос».

І в цій статті він не забув про молодого поета, про його ровесників-патріотів: «Іде п'ятдесятый рік радянської літератури... Її ювілей збігається з ювілеєм нашої великої країни, з ювілеєм революції, бо ж наша література в бурі народжена. Для того, щоб життя наше було прекрасне, штурмували під кулями Зимовий палац робітники, солдати й матроси, боролися на фронтах та в підпіллі більшовики-ленінці, про майбутнє мріяли Паша Ангеліна і Олеся Кулик, Макар Мазай і Люба Земська, Володимир Булаєнко і Петро Артеменко, парашутистка Майя Блаkitна, Семен Руднев, Сергій Корольов... І коли це згадуєш, то думаєш: яким же чесним, світлим, розумним має бути наше перо, аби все це описати!»

Отже — Петро Артеменко, один з тих, чиє ім'я пильно стереже історія, поставивши їм біля підніжжя пам'ятні слова: «Ніщо не забуто, ніхто не забутий».

Він, юнак Петро Артеменко, що радісно розпочав своє життя піснею... Так і видиться він, ще студентом Ніжинського педагогічного інституту, замріяним та допитливим, закоханим у красу осені і в чарівливе слово Тичини.

Дивні краплі осені впали у саду,
Я, привітно прощений, в інститут іду.
Ой чи можна зміряти осені красу?
У руках Тичинині твори я несу.

В далекому 1937 році написані ці рядки. І їх знав Павло Тичина, бо до нього ішли листи з віршами — схвильовані, щирі, як на найвищий суд...

* * *

«Комсомольський поет», — так шанобливо говорять читачі про тих, хто справді ввесь запал душі, всі свої щирі почуття переливає в пісню, присвячену молодим гарчачим серцям..

Таким поетом був Петро Артеменко.

Про нього лишилися теплі спомини товаришів — молодших і старших, комсомольців і комуністів. Залишилися вірші — свідки його запального молодого життя. Їхній автор прожив усього двадцять два роки. Життя обірвала фашистська куля. Єдине фото залишилось, щоб зберегти образ поета. Але в моїй пам'яті Петро Артеменко — вічно живий, ніби й зараз бачу його серед таких же, як і він, молодих, енергійних, дотепних...

Насамперед запам'яталися веселі вогники в очах. За-мріяний погляд. Біляве волосся, що не дуже корилося гребінцю й невеличким пасмом нависало на брову... Сіренький костюм, уперше пошитий на замовлення в чернігівському індпошиві... Комсомольський значок на піджаку. А з-під нього видно чисту сорочку з нехитрим узором «хмелинкою» — мати вишивала...

Це — на фото. Це і в моїй пам'яті. Та повніший портрет юнака малюють його вірші. В них розкривається його серце — ніжне, молоде, безмежно закохане в рідну землю, в синє небо, в полтавські й чернігівські гаї... Серце комсомольця, молодого комуніста.

Мов подих травневої ночі,
Мов мрія поета рясна, —
Багата, як пісня дівоча,
Моя двадцять перша весна!

Так говорить він, дивлячись, як «у небі країни моєї мої самольоти летять», слухаючи, як «в садах Батьківщини моєї співають мої солов'ї», спостерігаючи, як «моя п'ятисотниця-мати щасливих веде матерів»; посылаючи вітання дівчатам, що йдуть до криниці, а «найкраща мені посміхнеться, та, може, й полюбить мене» («Лірика моєї весни»)...

* * *

Петро Іванович Артеменко народився 1918 року в селі Губському Лазірківського району Полтавської області в сім'ї селянина-коваля. Після закінчення семирічної школи два роки навчався на робітфаці при Лубенському педагогічному інституті. Потім — студент цього ж інституту. Згодом був переведений у Ніжинський інститут ім. Гоголя, де й закінчив філологічний факультет. Навчаючись у Ніжині, Петро Артеменко пише вірші, друкує їх у місцевій газеті «Нове село» та в чернігівських — «Молодому комунарі» і «Більшовику». Деякі вірші з'являються в журналі «Молодий більшовик», що виходив у Києві.

Після закінчення навчання Петро Артеменко два роки працює в чернігівській газеті «Молодий комунар» завідуючим відділом літератури та мистецтва, бере активну участь у роботі літературного об'єднання.

З 1938 року він — викладач Лубенського педагогічного інституту, а з 1940-го перебуває в лавах Червоної Армії. В зв'язку з хворобою очей був незабаром демобілізований, працював деякий час у Лубнах секретарем райкому комсомолу, потім — завідуючим відділом агітації й пропаганди райкому партії.

Коли німецькі загарбники вдерлися на Радянську Україну, Петро Артеменко лишився в Лубнах для

підпільної роботи. Невдовзі його схопили гестапівці і в перших числах квітня 1942 року розстріляли.

Така коротка біографія молодого поета.

Про останні дні Петра Артеменка в своєму листі Михайло Георгійович Хмелевський пише: «Коли вдерлися фашисти в Лубни, Петро вискочив з оточення, добрався до Харкова. Там зустрів друзів, знайомих письменників. Та влаштуватися в армійську газету не зміг, в армію не взяли по хворобі... Повернувся на Лубенщину, переховувався в рідному селі Губському, потім в селі Михнівцях, де жила дружина з маленькою дочкою. В підпіллі писав листівки, вірші... Напрвесні 1942 року в Лубни прибула група військ СД. Почалися масові арешти активістів, комуністів, комсомольців. Схопили й Петра. Тримали спочатку в таборі гестапо (колишній будинок педінституту). Звідти брали на допит у штаб... Там мордували, катували радянських патріотів. Потім розстрілювали за штабом, в яру, на Рибках, де був стрілецький тир. Тут мужньо загинув і наш Петрусь...»

Це ж розповідала й дружина поета — Надія, а комуніст Іван Петрович Цьохла підтверджує, що Петра Артеменка райком партії залишав для боротьби в тилу ворога...

* * *

Розгорнувши якось чернігівську комсомольську газету «Молодий комунар» за 12 лютого 1938 року, я побачив заголовок «Гей, у лузі, біля броду». Знайомий текст по «Вістях» в чернігівській газеті був надрукований з нотами. Ось кілька рядків з того вірша:

Гей, у лузі, біля броду,
Дівки брали чисту воду,
На коромисла чіпляли,
Лунко пісню починали:

— Ой цілющая кринице,
Дай нам свіжої водиці,
Та водиці не простої —
Лугової, струмкової...

А вода ота «лугова, струмкова» потрібна була, щоб напоїти коней, на яких хлопці «їхали у червонці, аж до Щорса»...

Народна інтонація, легка пісенна строфа мене дуже захопили. Я вже сам шукав мелодію і наспівував:

А найменша, чорнобрива,
Ще й кисета подарила,
Зимні ночі не доспала,
Щирим шовком вишивала...

Через кілька днів відбувалася одна з нарад початківців у Чернігові, куди й мене запросили з Ніжинського педагогічного інституту. Ото ж тоді я й познайомився з автором вірша «Гей, у лузі, біля броду» Петром Артеменком.

Зимні ночі не доспала,
Щирим шовком вишивала...

На перший погляд — застаріла дієслівна рима... Ніби й нічого особливого в цих словах! Але не тому автор вжив дієслівну риму, що не міг знайти кращої. Адже весь вірш — пісенний, нескладний для виконання, сюжетний. Складна рима, напевно, знайшлася б у поета, та вона надала б неорганічності для даного вірша. Я потім кілька разів чув цю пісню у виконанні гуртківців на обласній олімпіаді в Чернігові. Отже, мимоволі я вже слідував за тим, що писав Артеменко, і був здивований, коли, як виявилось, він теж цікавився моїми літературними спробами. В 1938 році раптом від нього одержав листівку, він поздоровляв з надрукуванням мого вірша в газеті «Вісті». Після того як Артеменко поїхав до армії, я заступив його на роботі в молодіжній

чернігівській газеті. Петро Артеменко підтримував з нами зв'язок, надсилав свої вірші та статті (наприклад, була надрукована в нашій газеті стаття про Маяковського).

Молодого поета хвилювала романтика громадянської війни. Та найбільше Петро Артеменко написав про сучасне йому колгоспне село, його героїв — рядових і ланкових, бригадирів і трактористів («На буряках», «Слово має Сава Гнатович», «Степовий малюнок» тощо). В одному з віршів він з гордістю говорить про те, що тільки в колгоспі по-справжньому почав жити «батько мій, Артеменко Іван».

Характерна риса віршів П. Артеменка — їхня сучасність. Ось приходять перші п'ятисотенниці... Ось мати співає колискову пісню, в якій мріється про те, що її син буде в майбутньому таким, як Каманін («Пісня матері»), в іншому вірші мати обіцяє дитині: «Я кошлатого ведмедика куплю, що з Папаніним на полюсі бував...» Пригадаймо, якою любов'ю користувалися серед дітей, молоді такі видатні люди, як Каманін, Папанін! Як радісно зустрічали їх усі радянські люди! І це не могло не позначитися на творчості молодого поета. Петро Артеменко оспівує першу парашутистку — дівчину, яка завітала в гості до діда... На той час — тридцять роки — це було новою темою в нашій поезії.

Кілька слів про Ніжинський педагогічний інститут. В інституті було створено літературну студію, яка об'єднувала багатьох початківців. Треба відзначити велику сумлінну роботу з студійцями професора літератури Миколи Пилиповича Сайка. Він не лише добре знав теорію літератури, а й сам був поетом. У своїх розмовах з початківцями наголошував на вмінні поета відбити сьогоднішнє, те, що завтра стає вже історією. Свої знання терпляче передавав студійцям, виступав з розгорнутими оглядами творчості молодих. Крім поетичної збір-

ки «Жайворонок степу», М. Сайко — автор монографії про творчість Івана Манжури, захистив кандидатську дисертацію. Йому також належить робота про Івана Франка. Остання, на жаль, втрачена. Як добрий знавець літератури, він виховував у початківців серйозне ставлення до літературної роботи, отож часом діставалося від нього по одному поетові, що вважав «легким хлібом» літературу. «То не поет, що лише римувати навчився», — говорив він.

Ось, наприклад, у ніжинській газеті «Нове село» від 4 листопада 1936 року професор М. П. Сайко друкує «Критичні нотатки на творчість поетів-початківців».

«Серед початківців з надрукованих поезій в газеті «Нове село» за півроку видно, що найбільші здібності має і найкращі досягнення виявив Петро Артеменко. Він видрукував десять поезій. Тематика їх досить різноманітна: радянський патріотизм («Батьківщина моя»), останні досягнення радянської авіації (три поезії), праця колгоспників на соціалістичних ланах (дві поезії), інтимна лірика, колискові пісні та лірика природи...

Найпозитивнішими рисами віршів Артеменка слід вважати теплий, м'який, лагідно-ніжний ліричний тон, щирість і глибину почуття, гостре, спостережливе око митця, що уміє схопити і відтінити потрібну йому деталь, яскравість художніх засобів, ритмічну різноманітність (використання всіх двоскладових і трискладових розмірів), молоде творче дерзання...» Як бачимо, досить висока оцінка!

Таким же терплячим, до речі, вчителем початківців був і викладач інституту Королевич Олександр Дмитрович, тепер відомий під літературним прізвищем Лесь Гомін — автор роману «Голгофа».

П. Артеменко намагається по-своєму відтворити побут нового села, вірність почуттів коханої (поема «Галина», яка вперше друкувалася під назвою «Балада про

засульську дівчину» в газеті «Червона Лубенщина» від 20. X 1940 р.). Про цю поему, що вже після війни була надрукована в київському альманасі «Слово молодих» («Радянський письменник», 1955 р.), згадує в передмові до цього ж альманаху Максим Тадейович Рильський як про «спробу в епічному, сюжетному роді».

Просто, невимушено починає свою розповідь автор:

Червона калина
І тиха Сула,
Дівчина Галина
В Засуллі жила —
Щаслива, вродлива,
Сімнадцяти літ,
Сестра солов'їна,
Калиновий цвіт...

Справжні почуття радянського патріота Петро Артеменко висловлює в одному з перших віршів «Люблю я свою Батьківщину» (1936 р.).

Ми орлами летим
У віки золоті,
Навіть сонце сміється, радіє.
А над нами зоря
П'ять кінців простягла,
Золоті свої промені сіє.

Петру Артеменку близька тема інтернаціоналізму. В час іспанських подій він пише, по-народному користуючись українським колоритом, баладу про самовіддану героїню іспанського народу дівчину Ліну Одену. Йому — патріотові своєї країни — хочеться, щоб Іспанія «розквітла, як любисток навесні»: Він пише зворушливого вірша про мужнього Миколу Островського і працю своїх односельчан-п'ятисотенниць; розкриває нові риси радянських людей, почуття колективізму. Його ліричний герой говорить: «Моє — це наше», а ланкова відповідає одному «женихові», що придане її «вся артіль»...

Поетові здається, що «в небі то не зорі, а зерна золоті», зерна, які вирощують люди його села.

Ширшає тематичне коло молодого поета, зростає майстерність. Він вітає визволення Західної України, Буковини, перекладає вірша на цю тему Михайла Ісаковського, живе повпюкровним життям країни, її інтересами. Зростає поетична техніка. Якщо «Колискова» пройнята ніжністю, то вже зовсім інший — легкий і бадьорий — ритм у малюнкові, що відображає народне свято. Бадьорий, та вже інший за відтінками, вірш про молодь, що йде працювати на завод. І зовсім інша інтонація у вірші про початок війни. Тут мужній, гнівний голос і відповідний до цього розмір:

Великий гнів мого народу
Фашистських гадів спопелить.
Хто посягає на свободу, —
Тому не жить,
тому не жить!

Петро Артеменко пробує свої сили і в літературознавстві — газета «Червона Лубенщина» 13 травня 1941 року друкує його статтю «Шолом-Алейхем в Лубнах». Цікавить його також і переклад. З перекладів друкувались «Сон» Лермонтова та «Рано на світанку» М. Ісаковського. Залишилась ненадрукована спроба перекладу знаменитого лермонтовського «Выхожу один я на дорогу», а також переспів з Генріха Гейне. З надісланого мені його батьками зошита видно, що молодий автор працював над жартівливою поемою. В зошиті залишилось дві сторінки, на яких читаємо кілька строф, позначених розділом XIV. Ці строфи свідчать, що це був ще чорновий варіант, до якого автор мусив повернутися.

Він любив російську поезію і особливо Пушкіна. Про це свідчить його невелика стаття «За що я люблю Пушкіна», надрукована в ніжинській газеті в 1937 році.

Треба сказати, що Чернігівщина в ті роки дала ряд надійних початківців. Вони регулярно виступали з віршами в газетах. П. Артеменко організовував літературні сторінки, куточки початківців у «Молодому комунарі», хоч і не завжди редактори були щедрі на місце віршам у «черговому» номері. Ось, наприклад, зміст однієї літературної сторінки в газеті «Молодий комунар» за 28 липня 1936 року. В ній взяли участь А. Бурлака з Ічні, Н. Бородавка з Малої Дівиці (вірш «На Десні»), Я. Пономаренко з Чернігова (вірш «Бригадирове весілля»), П. Артеменко (вірш «На буряхах»)...

* * *

Петро Артеменко не встиг розкрити всіх своїх поетичних можливостей.

Проте у віршах, що їх він залишив нам, часом навіть і недовершених, відчувається щирість, життєрадісне світовідчуття, ніжність і запал комсомольської душі. Він з гордістю заявляв:

Мене, молодого поета,
Виховує мій комсомол.

Мені пощастило знайти чимало віршів поета та дві більші речі — «Галина» і уривок з поеми «Багатство» в газетних архівах Ніжина, Чернігова, Лубен, в газетному відділі Київської публічної бібліотеки, на сторінках журналу «Молодий більшовик».

...У 1937 році молодий поет писав:

Коли небезпека настане,
Країну обніме гроза, —
Не знатиму кроків *назад*.

Він загинув, але не зробив жодного кроку назад.

...У чорні дні фашистської окупації в селах Полтавщини ходив юнак з кобзою. Часом він співав пісні та

думи, а то й просто декламував під супровід кобзи. Слово юнака і кобза про одне говорили: «Народ не подолати!» А ще він писав і розповсюджував листівки.

Кажуть, що той юнак і був Петро Артеменко, що залишився для боротьби в тилу ворога.

Хай же звучить його недоспівана пісня!

* * *

...Весна сипле квітами, хвилює, збуджує, радісно співає.. Сповнені бурхливих вод, бурунять ріки. Весна 1970 року...

Навесні ж далекого 1942 року гестапівці розстріляли комсомольського поета Петра Артеменка. Саме навесні, саме тієї пори, яку він безмірно любив і оспівував, коли назустріч життю розкриваються пелюстки квітів, як серце закоханої дівчини...

Не повторюватиму його невеличку біографію. Її читач знайде в книзі «Пісня моєї весни», яку в 1962 році дбайливо випустило в світ видавництво «Молодь». Книжечка містила сорок п'ять віршів поета. Ті вірші пощастило мені знайти в різних газетних архівах, а дещо збереглося у мене — газетні вирізки. Після виходу книжки я продовжував розшуки віршів Петра Артеменка, а також одержав декілька віршів, що їх зберегли батько поета Іван Оврамович та мати Мотря Оксентівна.

В листі до мене Іван Оврамович пише: «Коли я приїхав із Києва (його запросила Спілка письменників на літературний вечір, присвячений поетам, що загинули. — О. Ю.), то почав згадувати — може, де щось і є збережане з того, що писав син. Дещо і знайшли — трохи рукописів. І газети з віршами. Їх колись прислав син. Тепер я рішив послати до Вас, товаришу Ющенко, щоб

Ви подивились. Вам кланяється моя дружина Мотря Оксентіївна, мати Петра. Вона каже: по смерті сина до нас часто ходили поліцаї і все забирали — всякі книжки, що читав син, і його писані вірші. Я їх ховала, щоб не найшли та нас не мучили. І забула, де ховала. А оце здумала і почала шукать. Багато пропало, а оце осталось. То й висилаю Вам разом з привітом від Мотрі Оксентіївни».

В цих новознайдених віршах — картини рідної природи, народний герой Боженко, що проходить веселими нивами. Ніжний малюнок цвітіння бузку і рушник, який вишила дівчина милому на згадку... Тут же пісня України:

Щоб степами широкими
Колосилось жито,
Щоб кулею червоною
Ворога розбито.

Ці рядки писані в серпні 1941 року.

...Розповідають друзі про нього. Ось кілька слів з їх листів.

«Петра знав як комсомольця-поета, студента, пізніше викладача Лубенського педагогічного інституту... Повний енергії, молодечого запалу, Петро розповідав про своє армійське життя, творчі заміри, дещо читав мені... Пригадую, був якийсь вечір самодіяльності. На сцену вискочив наш Петрик (ми його звали Півником). Розкуйовджений пшеничний чуб, худорляве обличчя, а в очах вогники пустотливі: він щось читав сатиричне на студентів, які більше часу приділяли гулянкам, картав неробство. Читав веселі рядки, проходив по сцені з прискоком, з вихиласом... Викликав бурю заслужених оплесків...» Це пише Михайло Хмелевський, учитель з Лубен.

«Писати вірші було його улюбленим заняттям. Відгукувався на всі події часу. Виступав з читанням своїх

віршів перед студентською аудиторією. Успіхом користувався великим», — згадує П. Бондар зі Львова.

Катерина Якимівна Довгопол з Лубен теж свідчить, що Артеменко був активним комсомольцем, чуйною, скромною людиною. «З ним я провчилась чотири роки. Давно це було, але й зараз пам'ятаю світлоокого, веселого юнака.

Уже в ті роки Петро пробує свої сили в поезії. Бувало, прийде в аудиторію і дає комусь із однокурсників списаного аркуша.

— Поглянь, будь ласка, — прохав соромливо. Прислухався до зауважень, порад. І сам щедро давав їх іншим початківцям.

Без перебільшення скажу, що Петра на курсі всі студенти любили. Адже він був душею всіх починань, чуйним товаришем, дотепним співрозмовником».

Голубоокий, білочубий, з ніжною посмішкою на устах, щирий, відвертий — таким пам'ятають молодого поета друзі.

Письменник В. Безорудько згадує:

«— Ось приніс вірша до газети. Прочитаєте? — з цими словами до кімнати редакції зайшов голубоокий, білявий юнак.

Вірша прочитали вголос і одразу схвалили до друку. Так вперше на сторінках газети «Червона Лубенщина» з'явилося нове прізвище поета Петра Артеменка.

Зараз не пригадую того вірша, але добре пам'ятаю, які ми тоді були раді — адже не так уже часто в газеті з'являлися справді хороші вірші. Перш ніж надіслати вірша кудись, читав його нам.

Світлий його талант тільки починав полуменіти, та його згасила підла фашистська куля. В серці ж він лишився назавжди».

Лубенський вчитель Іван Микитенко пробує відтворити образ свого земляка:

Світловолосий юнак...
В очах небесна блакить...
В ній, наче сонце, горить
Іскорка — розуму знак.
...Вдарив чужий автомат
Чергою в груди палкі...
Тільки розпукував сад,
І наливались бруньки,
І піднімалась зоря...

У дні війни Петро Артеменко проголосив:

Великий гнів мого народу
Фашистських гадів спопелить.
Хто посягає на свободу,—
Тому не жить,
тому не жить!

«Не жить!»— відповідали струни кобзи, з якою ходив юнак. Життя переходить у легенду, щоб стати вічністю. І звучить слово поета.

Чи то ж не продовження життя — розквітлі сади в Лубнах, і в рідному селі Губському, і в Михнівцях, які він любив, а потім написав «Де падали зорі у михнівський сад»...

Весняні зорі дивляться на кипучий, веселий цвіт. Бує весна. У співах її лунає і його слово. Недаремно ж він написав одну з перших своєю комсомольську співанку, назвавши її «Пісня моєї весни».

* * *

...В одній газеті випадково зовсім недавно читав я нариса про лісівника Петра Артеменка. Йому вже сімдесят п'ять — поважний вік... Любить він всім серцем непоміченим кожен травинку в лісі, кожен гілку. І ніби до нього тягнуться трави і квіти, і ніби йому на радість стеляться зелені рушники під ноги...

Розумію, що йдеться про однофамільця... Звичайно ж, це не поет Петро Артеменко, хоч багато поетичного в його душі чарівника-добротворця. Чи не таким добротворцем проходив би по своїй землі поет Петро Артеменко?

Лісівник теж з Полтавщини. Щира, до природи чула людина. Йому шумлять викохані, вирощені ним гаї...

Кілька літ тому було повторене видання книжки поезій Петра Артеменка. Туди ввійшли також вірші, розшукані мною за останні роки. Поетичний гайок Петра Артеменка невеликий, але до буйного шуму гаїв у поезії додає свого тону. В ньому — любов до своєї землі, до весни і до осені, є тепло почуття.

Ой чи можна зміряти осені красу?
У руках Тичинині твори я несу...

Такого юнака, замріяного, світлого думами, не можна не полюбити. І люблять його земляки, учні школи. Вони — часті гості матері поета Мотрі Оксентіївни (батько вже помер). Ось зовсім недавно надійшов лист. Писали його школярі. Писали те, що проказувала мати.

«Добридень, другий мій сину... Петрову книжечку одержала. Читаю, мов говорю з ним. Спасибі за труди ваші...»

Добридень, мамо... Спасибі за добре ваше материне слово...

НЕ ПІДВЛАДНЕ ВОГНЮ

На знамені нашої пам'яті викарбувані слова: «Ніщо не забуто, ніхто не забутий».

І тебе не мусимо, не сміємо забути.

В твоїй поезії ти, як туга, сповнена силою брунька, що от-от мала якнайповніше розкритися поетичним цвітом...

Згадуємо вічне Шевченкове:

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт * перед світом
В садочок урвався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка...

Вічним жалем будеш ти у пам'яті поколінь, які лише з книг знатимуть про війну. Не морозом, а лютим вогнем спалено тебе, і все ж туга брунька слів лишилася для тих, хто шанобливо схиляється над нашою історією.

Гарсія Лорку розстріляли іспанські фашисти, а книжки його зібрали і спалили на вогнищі в далекій Гренаді. Він прожив тридцять шість років, щоб залишитись нащадкам на століття.

---

* Недосвіт — ранковий мороз.

Олександра Шкуру німецькі фашисти спалили живцем у селі Плисках, біля Бахмача, на Україні. Зошити з віршами сховали рідні. Віршів не торкнувся хижий вогонь. Вони зберігаються як дорогоцінна реліквія. Життя комуніста, молодого поета обірвалося на двадцять четвертому році життя.

Гарсія Лорка — всесвітньовідомий поет. Олександр Шкура — маловідомий співець. Та спільна їх доля. Обидва не підвладні забуттю і вогню. Обидва загинули в ім'я волі своїх народів.

Ми любимо іспанського поета. Його життя — як чиста блискавка. І молодь наша захоплюється його творами, хоче знати якнайбільше про його життя.

Хай не такого орлиного злету творчість Миколи Шпака, легендарної людини, поета-партизана, що загинув у бою з фашистами. Та його любить і читає молодь, те покоління, що народилось і виросло після війни, після битви з нелюдьми.

Слово розтерзаних, закатованих, розстріляних, спалених. Слово, що вчило великої любові до життя, до свого народу.

...Переді мною архівна довідка, підписана завідувачим партійним архівом Чернігівського обкому КП України.

«Напередодні тимчасової німецько-фашистської окупації Бахмацького району рішенням РК КПУ була залишена партійна організація в селі Фастівці для проведення підпільної роботи в тилу ворога.

До складу цієї підпільної партійної організації входив Шкура Олександр Володимирович, колишній працівник районної редакції «Прапора комунізму», уродженець села Плиски, початкуючий поет.

7 березня 1943 року каральним загоном СС був спалений живцем на території колгоспу «Перемога».

Шкура О. В. був членом КПРС з 1940 року».

За скупими словами довідки бачимо страшну людську трагедію. «Спалений живцем...»

Заплющую очі. За якусь мить поринаю в далеке, чого ніхто не в силі повернути. Але воно було. Було і лишилося світлою згадкою...

Вперше ім'я Олександра Шкури, або, як він часом підписувався, Волош, або Карий, я побачив у бахмацькій районній газеті «Червоний прапор». Наша чернігівська газета «Молодий комунар» теж друкувала вірші О. Шкури з 1939 року. Ось збереглася газета від 18 вересня 1939 року, на літературній сторінці якої вміщено вірша О. Шкури «Небо».

А невдовзі на одну з нарад початківців ми викликали до Чернігова Олександра Шкуру. Олександр всім сподобався — жвавий, чорночубий, стрункий хлопець. Ніхто не міг і подумати, що вже тоді він мав недугу, — його зовнішність цього не підтверджувала...

Ще навчаючись у школі, був юнкором, дописував до районної газети, до обласної. Мріяв стати журналістом. От він уже в Харкові, вчиться в інституті... Має чимало добрих друзів — майбутніх газетярів та письменників.

Працюючи потім в редакції бахмацької газети, все частіше Олександр друкує вірші, прагне бути оригінальнішим. Знайти свій голос нелегко... От він попадає під вплив чудового вірша-балади «Скарга» Андрія Малишка... Всі ми тоді були в захопленні від отого:

Вийся, листя зелене,
Був товариш у мене...
Порох порівну ділили,
Пробивалися на Січ...

Зовсім природно, що Олександр не міг швидко позбутися впливу і написав свого «Клена». Ось його початок:

Ой шуми, гіллястий клене...
Свідком будеш ти у мене,
Бо ти бачив, як прощався
Я із другом восени...

І далі:

Куля хижая зненацька
Тіло білее юнацьке
Пронизала. Та не вбила
Друга вірного мого.

А в Малишка:

Що ж ти рвалася з дула,
Що ж мене ти поминула,
Куля лята, розпроклята,
Ти розлучнице стара...

Відчувався вплив і Павла Тичини...

Берегами йду,—
Свіжо, зелено!
Наче килими
Ким простелено..

Він сам це добре розумів і в своєму «Заспіві» висловив:

Я на світі прожив дуже мало,
Небагато шляхів обходив.
І хоч серце моє вже співало,
Та в піснях був не власний мотив.
Я готовий зустріти невдачу,
Я всі творчості муки стерплю,
Та ніде не схилиюсь, не заплачу,
Бо співати і жити люблю.

Школа поетичного навчання продовжувалась. Усе владніше пробивався свій поетичний голос, вже неважко було знайти і йому притаманні образи, власні поетичні деталі.

А ось уже в нашій газеті лист молодих поетів Чернігівщини «За нові творчі перемоги» в зв'язку з органі-

зацією літературного об'єднання підписує і він. У листі говорилося:

«Немало славних письменників дала Чернігівщина. Байки Глібова з любов'ю переказують малі й старі, твори Коцюбинського, Васильченка стали гордістю українського народу; прикрасою радянської поезії є твори поета-орденоносця академіка Тичини.

Літературні традиції Чернігова живуть. Наш читач полюбив твори письменника-орденоносця О. Десняка.

Постанова пленуму ЦК ВЛКСМ про утворення літературних об'єднань... є яскравим доказом піклування партії про радянську літературу.

Ми, молоді поети і письменники Чернігівщини, палко вітаємо сміливий крок до піднесення і поновлення літературного життя Чернігівщини.

Літературне об'єднання стане центром нашої творчої роботи, воно буде допомагати і зобов'язувати нас ще відповідальніше і критичніше ставитись до своєї роботи, уникати штамів, поверховості і відтворювати живі, яскраві картини нашого багатогранного, чудового життя. Будемо ж наполегливо працювати, продовжувати славні літературні традиції Чернігівщини.

Андрій Бурлака, Борис Левін, Іван Москаленко, Олександр Шкура, Іван Цинковський, Олекса Ющенко».

Як і всі юнаки-ровесники, Олександр у перший день війни йде до військкомату. Але за станом здоров'я був увільнений від армії. Та вірно служити своїй Батьківщині можна не тільки на фронті. Він стає підпільником. Щирість його слів безсумнівна:

Я віддам гарячу кров
За спокійний шум дібров,
За життя мого народу,
За Вітчизну, за любов.

Працює на залізниці, виконує доручену йому справу. Не до однієї диверсії на залізниці причетний він. І до листівок, що рясніли в навколишніх селах...

Олександра запідозрюють ревні слуги фашистів... А він пише:

Ми вмієм терпіть,
Та ввірветься терпець,—
Повстане народна сила.
Фашисти! Падлюки!
Іде вам кінець!
Ваш вихід єдиний —
могила!

Після всіляких доносів за ним пильно слідкують, а часом приводять до старостату, допитують, б'ють. Неодноразово мати, Параска Василівна, збирає підписи, рятує сина... Та вже підписи поручальників не діють... Ще хтось виказав: він зв'язки має з тими, хто ховається в петрівському лісі...

І от 7 березня 1943 року загін карателів СС робить облаву. Заарештовано групу активістів. Серед них — Олександр... Повели їх, власне погнали, за Плиски, звеліли увійти до сарая. Знущались, били, прострілювали ноги («цілили в коліно, щоб не тікали...»)... Облили приміщення бензином і підпалили...

Спалили живцем...

А поки що, любі, бувайте... пока...
Дорога до щастя далека й важка.

Архівна довідка... Читаю її, і терпне серце. Якої міри сягає ганьба людського виродка-фашиста? Немає міри. Немає прощення. Повік.

...Війна жорстоким ударом розкидала юних друзів і закоханих. Велике горе ячить у рядках листа дівчини Зіни, певне, закоханої в Сашка. Інтимний лист — таємниця закоханих... Та — хай вибачає пам'ять юних —

розкриємо таємницю... Не можна без хвилювання читати листа... «Любий Шурочко! Вже третій день, як я в колгоспі, у Змієві Харківської області. Всі дні йдуть дощі. Сьогодні ми пололи огірки. У моїй ланці п'ять чоловік. Працювали під дощем, понамокали всі. А все ж пропололи багатенько. В обідню перерву хотіла щось почитати, але дуже втомилась, не могла...

В Харкові в наш інститут вселили юридичний. Кабінетів вже не було. Немає і гуртожитку в «Гіганті». Мабуть, мені не прийдеться вже вчитись. Просто не хвата змоги, іноді доходжу до розпачу.

Дорогий Шурочко, я чула про ваш город, дуже жалкую. (Йдеться про Чернігів, який бомбили фашисти. О. Ю.). Проте дуже хотіла б в той час бути там. Може, все те неправда?

Шурок! Весь час я мрію про тебе. Ох і скучила! Так тяжко стає, коли здумаю, що тебе ніколи не побачу. Невже ніколи?! Тепер нема мені (нерозбірливе слово.— О. Ю.) чекати від тебе відповіді, бо листи просяваються дуже поволі. Тому вирішила писати ще — цим трохи полегшає.

Стою зараз на колінах перед вікном і пишу.

Згадую все, і так сумно.

Шуронько, пиши!

Бажаю тобі щастя. Цілую кріпко, кріпко.

Твоя Зіна

21. VII 1941 р.»

Страшна гроза розбила мрії юнаків, перекреслила чорною блискавкою чисте небо людських надій...

Та лишилось, як туга брунька, неспалене, живе слово.

Воно просте, але щире, сердечне.

Вчитаймося в нього, схилімося над ним...

МІЙ РОМЕНЦЮ НЕЗАБУТНІЙ...

Один за одним розриваються снаряди. Ближче, ближче, майже перед самим, у повному золотому цвіті, налитим сонцем, соняшником... Вихори чорної землі здіймаються вгору, а соняшник ще ніби посміхається, чарівний своєю незворушністю...

Закипає бій... Щорсівці вибивають ворога з села. Бій триває, але, незважаючи на все це, в селі іде весілля... А там переступить хатнього порога, запрошений молодою, і сам Щорс. І підійдуть до нього бояри — двоє гарних хлопців з квітами в петлицях. І попросяться — просто з весілля! — до його лав...

Дивлюся хвилюючі кадри і хочу, щоб вони зупинилися — давно ж я не бачив оцього хлопця, що звернувся до Щорса:

— Ви тільки скажіть нам, батьку Щорс...

— Який я тобі батько? Що за батько? Командир Богунського полку товариш Щорс!

Хлопець, а разом з ним і його друзі-бояри з весілля, — за двома ще стояло не менше п'яти таких же гарних, молодих, з квітами в петлицях, — зніяковіли від зауваження командира полку. Та потім, певне, зрозуміють різку реакцію командира на форму свого

звертання — адже в той час чимало було всяких «батьків», главарів банд тощо.

Хлопці згодні на умови «прийому» до богунців: «Жалування не платимо, м'яса нема, хліба півфунта. А за грабунки й горілку розстріл». Перед ними велика місія — перемогти ворогів рідного народу, бути гідними командира.

Дивляюсь у швидко зникаючі кадри, ще кілька разів бачу дороге обличчя — риси його збереглися в моїй пам'яті назавжди — і навіть ловлю живий погляд з екрана...

Потім ще побачу його, коли молоді й старі богунці будуть мріяти разом з Щорсом про майбутнє...

Гай-гай! Давно ж ми не бачились, любий парубче з великим чубом, з буйними квітами в петлиці!.. Твоє прізвище не вписане в титри. Ти грав епізодичну роль. Але епізод той став історичним — він увічніює щире прагнення юнацтва воювати за Радянську владу разом з батьками. Одне прагнення батьків і синів.

Дивлюсь на давно знайомі кадри фільму, на дорогі риси обличчя свого друга. Переношусь у давнє, в те, що ніколи не повернеться...

З 1932 по 1936 рік я навчався в Роменському сільсько-господарському технікумі. За час навчання технікум міняв свій профіль кілька разів — то він готував овочеводів, то садівників. Але незмінними були предмети, які вивчались протягом чотирьох літ. І садівництво, і ґрунтознавство, і городництво... Захист рослин від шкідників і досить любима ботаніка. Ми — неабиякі знавці латині, з наших уст так і сипались назви, і звичайна картопля вже звучала принадливо-музично: «солянум туберозум...» Не один з нас мав, як для учнів перших курсів, зразковий гербарій — засушені квіти, стебла рослин, а під ними старанно, каліграфічно, округлими літерами виведені назви двома мовами — рідною та латин-

ню: то вже дівчата «шефствували» над нами, бо так терпляче виводити кожну літеру ніхто з хлопців не міг!

Вивчали ми і тракторну справу. Після вивчення латинських назв нам легко давались навіть такі слова, як «карбюратор»! Для нас, майже всіх селяків, не були дивом ні молотарка, ні комбайн, ні інші машини. За селом Процівкою, що зовсім близько від нашого технікуму, за лугом та чистою річкою Роменкою з традиційними вербами було одне з учбових господарств, що звалось Лучки. Отам і демонстрували ми наші знання, навіть водили трактора на подив прискіпливого викладача механізації сільського господарства.

В тому ж господарстві проходили подібну практику учні технікуму механізації. Біля якоїсь машини я познайомився з Борисом Білоусом, старшокурсником «механізації». Віком він теж був старшим. Випадкове знайомство непомітно переросло в добру дружбу. Учні обох технікумів зустрічались на вечорах художньої самодіяльності переважно в нашому клубі — він був більший, просторіший, зі сценою. Єднало нас дозвілля, спільні вікові інтереси. Особливо ж — любов до драматичного мистецтва. Драмгуртківці обох технікумів здійснили не одну постановку. Мій старший брат Михайло, що вчився в тому ж технікумі, що і я, з Борисом Білоусом грав у п'єсах «Шахтарський гість», «Хлібороб по-американському». Вони однолітки — з 1914 року. Навіть далеко важча п'єса «Підземна Галичина» Мирослава Ірчана була під силу нашим аматорам, користувалася успіхом не лише в учнів, а і в жителів міста. Визнаним «режисером» вважався Борис Білоус. «Своїм» його звали в обох технікумах — «механізатор» був добрим оповідачем, організатором спільного дозвілля.

Батьки Бориса переїхали до села Процівки, коли йому виповнилось шість років. Раніше жили в Малих Будках — селі сусіднього району. Процівка — то, власне,

продовження Ромен, західна їх частина. Спершу Борис вчився в процівській школі, а з четвертого класу в середній школі в самому «центрі» міста, куди було нелегко поступити. Роменці іменували її старою назвою — «реальна школа»... Директор її прищеплював учням мистецькі навички, сам любив літературу, зразково поставив роботу гуртків — літературного, драматичного та малювання, прагнуч гармонійного розвитку учня.

Батько Бориса — Іван Гаврилович — був цікавим своєю цілеспрямованістю: самотужки опанував бухгалтерську справу, працював рахівником. Мати — Домна Нестерівна — майстерно вишивала рушники, сорочки: дітей було п'ятеро, тому доводилось чимало працювати. Старша на два роки сестра Олександра, звана в сім'ї коротко — Шурою, добре запам'ятала дитинство у Процівці, мальовничому селі, з якого видно роменську гору, а на ній, як для районного центру, вражаюче височів будинок — в ньому розмістився технікум чи агрошкола. Недалеко від гуртожитку, адміністративного та інших корпусів розкинулось урочище Огнівка. Хоч воно належало технікуму, але роменці безборонно користувалися цим принадливим місцем — для відпочинку важко знайти краще. На схилах — ділянка лісу: берези, дуби, кущі ліщини, ягідники.

Борис, як і всі його ровесники-школярі, ласував ягодами, горіхами, любив гуляти в лісі та в лузі, а що вже говорити про купання в Роменці протягом цілого літа!

Дід-сторож не був прискіпливим до хлопців з Процівки, а вони в свою чергу не були «варварами» — не обносили яблунь зеленцем, добре зрозумівши, що ліпше попросити діда і він залюбки дасть зрілих яблук ранніх сортів, не якоїсь там зимниці чи кислющої дички! Хлопці вже знали смачні плоди справжнього білого наливу.

А ще ж вони почують захоплюючу розповідь про місцевий сорт яблук «процівку»! Він відомий навіть у Франції. Дід це підкреслить у своїй розповіді, а хто ж не буде гордитись за щось своє, котре виходить за межі району, ба навіть за межі великої Батьківщини!

Любовно показує дід яблуню-«процівку» з могутнім стовбуром, міцними гілками — місцеву красуню... Все переповість, що чув від самого старшого викладача плодової справи.

Чемні гості уважно слухають... Може, хтось із них потім виведе, в цьому ж таки господарстві, новий сорт яблук.

Багатьох із цих білочубих, русявих — мабуть, сонце і найчорніше волосся вибілювало за довгі дні! — дід уже знає по імені, знає і меткого Бориса, називає своїми «заочниками».

— Зо мною ви гарної поведінки, а не знаю, які ви позаочі — може, й кепкуєте за мою добрість!..

Хлопці, як один, заперечать:

— Ну, що ви, дідусю, хіба ж можна за добро платити злом!

...Потім, через літа, вже київським студентом, Борис не раз прийде до старого погомоніти, послухати новини, пересвідчитися в дідовій постійності — він якось побожно згадає «процівку», про яку знають аж у Франції!..

Сестра Бориса, Олександра Іванівна, працює лікарем. Кілька років тому я побачився з нею.

— Які ж вам епізоди розповісти про дитинство? Все ніби звичайне, як і в кожній сім'ї, — взаємоповага, праця в міру сил... Пам'ятаю — розбила свою чашку старша сестра. Залементувала, скільки тих сліз! І як її заспокоїти? Борис тоді розбиває свою чашку: «Дивись! І в мене вже самі черепки!» Така несподівана реакція заспокоює сестру, вона вже не плаче на всю хату.

Борис міг імітувати голоси людей, які приходили в якійсь справі до батька. Батько сварився, а всі ми сміялися...

— Не можна людину піднімати на глум! — твердив батько.

— Так я ж по-доброму...

Легко вмів копіювати друзів — як хто ходить, горбиться чи намагається надміру виструнчитись, витягтись, — особливо перед дівчатами.

Одного разу занедужала мати. Викликали лікаря. Він щось порадив, узяв свого саквояжа й пішов собі, накульгуючи...

Всі ми були збентежені недугою матері, нівеселі, принишклі.

Тоді Борис зіграв сценку приходу лікаря — десь знайшов старого капелюха, сажею намалював вуса, повернувся до хати, ніби лікар, лише саквояжа не було. Це так було кумедно, що всі розсміялися. Навіть мати, яка була така пригнічена своїм станом: нас же п'ятеро, а вона хворіє. Посміхнулась вона, аж легше стало ніби, та й промовила:

— Таки артист!..

Нащо вже батько і той розреготався, хоч не любив, щоб когось «перекривляли»...

Після материного «охрещення» почали ми звати Бориса артистом...

Батько мріяв побачити свого сина інженером.

Після армії Борис витримав іспити до трьох інститутів... Зваживши всі «за» і «проти», лишився в театральному. Вступні іспити для нього були своєрідною грою...

Сьоме листопада 1937 року для брата було подвійним святом — адже саме в річницю Жовтня він брав участь у постановці «Правди» Олександра Корнійчука в столичному театрі імені Івана Франка.

Тоді він написав додому зворушливого листа, ділився своїми мріями, вірив у свою творчу долю: «В недалекому майбутньому всіх запрошу вас на прем'єру! Гратиму не останню роль!»

З яким захопленням розповідав Борис про те, як з групою товаришів відвідав Панаса Карповича Саксаганського. Корифей українського театру гостинно прийняв юнаків, цікавився їх навчанням, дещо розповів із свого життя.

— Аж не вірилось, що перед нами жива історія нашого театру! Коли запитав, звідки я, і почув, що з Ромен, якось задумливо сказав:

— Бував у тому чепурному місті...

А мені в ту ж мить згадалось — десь вичитав, — як Саксаганський в нашому місті бачив Степана Йосиповича Шкурата в ролі Карася в «Запорожці за Дунаєм», і, коли запропонували цю роль Саксаганському, він відповів: «Карася грати не буду, я вчора слухав вашого артиста, і я поклонюся йому в ноги», — продовжував Борис захоплену розповідь.

— Потім, — розповідала сестра, — він дуже гостро пережив кончину великого артиста. Разом із своїм товаришем Ф. Верещагіним своє горе висловив 20 вересня 1940 року у київській газеті «Комуніст» — «Помер наш учитель».

* * *

Отже, мрія Борисова здійснилась — він, закоханий у театральне мистецтво, успішно навчався в інституті.

Пам'ятаю наші спільні відвідини кінотеатру та літнього театру, який містився в міському парку відпочинку.

Він не пропускав жодної постановки приїжджих артистів. Думаю, що ця любов до театру, кіно викликана

неабиякими культурними подіями, що відбувались у нашому повітовому, потім окружному місті. Не буду робити екскурс в історію, але хочеться відзначити одну рису роменців — вони гордились своїм театром, що виник в радянський час, вони шанували своїх митців. Ромен після революції не можна уявити без багатогранного митця-скульптора, режисера Івана Петровича Кавалерідзе. В Ромнах відкрито один з перших пам'ятників Тарасу Шевченку. Не заради «місцевого патріотизму» згадую самотнього народного артиста УРСР та РРФСР Степана Йосиповича Шкурата: він — ентузіаст хорошої справи району, він — визнаний актор. Тільки в кіно зіграв понад сорок ролей. Особливо пам'ятні глядачам залишилися виконані ролі в фільмах «Земля», «Іван», «Аероград» Олександра Довженка, у фільмах «Тарас Шевченко», «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок», а також у фільмах, поставлених І. Кавалерідзе. Ну і, звичайно, в «Чапаєві» братів Васильєвих — виконанням ролі денщика він викликав справжнє захоплення.

Ромни — театральньо-співоче місто. На сцені Народного будинку виступала Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська. З Ромнами пов'язані імена народного артиста СРСР В. С. Яременка, народної артистки УРСР Я. І. Воликівської.

Всі ми, не лише студентська молодь, а й поважні роменці, переживали святковий настрій, коли в кіно-театрі відбувалася прем'єра фільму, де грав Степан Шкурат.

«Чапаєва» ми бачили в Ромнах з Борисом Білоусом в рік виходу фільму на екрани — в 1934-му. В кінотеатрі, в фойє, з'явився Степан Йосипович із своїми родичами — ми проводили його закоханими очима і почували й себе іменинниками: де тільки не побачать нашого земляка люди!

«Землю» Довженкову Борисові пощастило побачити чи не в 1930 році. Тоді він назавжди запам'ятав гру земляка.

Я ж «Землю» подивився через багато літ і вже своєю радістю не зміг поділитися з товаришем...

Він признавався, що був так вражений смертю першого тракториста в «Землі», що це було чи не однією з причин вступу до технікуму механізації сільського господарства...

Отже — Ромни, з їхніми каштанами, парком, в центрі якого, в колишній церкві, було розташовано експонати музею, з пам'ятниками Героям революції та Шевченкові роботи І. Кавалерідзе, з літнім театром в парку, з клубами радторгслужбовців і залізничників, Ромни, що здружили майбутніх садівників, агрономів, механізаторів, були для нас неабияким культурним центром.

Не одну годину провели ми в музеї, дивились не лише на кістки мамонта чи на вималювані печери — перші житла первісних людей, ми простоювали і перед картинами, переважно пейзажами Роменщини, місцевого художника Івана Івановича Желазва. Його ми знали, поважали — адже він нас учив малювати в технікумі.

І всі ми — багаті на запальні розмови, на мрії. Багато, як роменські кручі на квіти ромену...

Я бережу в себе фотокартку, подаровану мені Борисом Білоусом. На звороті — дарчий напис. Червоне чорнило трохи вицвіло... Але ж скільки минуло літ! Напис зроблено в 1934 році.

На фото — юнак з ніжними рисами обличчя, дбайливо причесаним чорним, але, здається, м'яким чубом. Піджак не модний, звичайний, навіть прим'ятий. На лівому лацкані комсомольський значок. Біла сорочка, чорний галстук із світлими смужками навскіс прикріплений простенькою булавкою до сорочки...

Фото особливо дороге мені — його під час фашистської окупації зберіг мій батько разом з деякими паперами в рідному селі Хоружівці, що за тридцять шість кілометрів од Ромен.

Фото добре збереглося, хоч і довелося йому довгенько полежати в якійсь особливій обгортці глибоко в землі...

Я зовсім не здивований, що доля об'єднала в одному фільмі двох — уже відомого роменця Степана Йосиповича Шкурата і студента Київського театрального інституту акторського факультету Бориса Білоуса. Ось і зустрівся знову з ними...

Степан Шкурат грає епізодичну роль повстанця Прокіпченка. Старий гвардієць пальцем покликав до себе самого... Щорса! І той підійшов.

«— Що скажете?

— Ти дивись мені, командуй як слід!

— Добре, добре! — відповів Щорс.

— Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь!

— Обов'язково! — Щорс засміявся і весело пішов уздовж шеренги».

Епізод. Але які знайдено для нього жести, з якою впевненістю своєї правоти, з якою гордістю і гідністю говорить воїн Щорса!

Епізодична роль і в Бориса — він просить Щорса прийняти його з друзями в ряди богунців. А от у Довженка не просився, аби той взяв його хоч на маленьку роль. Довженко сам вибрав його з числа студентів.

— Чемні та уважні, вірю, що й талановиті були хлопці, — говорив мені Олександр Петрович, коли я принагідно поцікавився його думкою про дебютантів у «Щорсі». Він також сумував, що нічого не було відомо про їхню долю, хоча після війни пройшло багато часу...

Гадаю, Борис був радий, що йому довелося грати разом із славним земляком в одному фільмі. Та про це вже я від нього не почув...

У кінці 1973 року мені стало відомо, що в Київському інституті театрального мистецтва відбувся мітинг вшанування пам'яті актора і воїна Бориса Івановича Білоуса. Життя коротке, сповнене напруги. Для нього він не шкодував нічого. Після технікуму перебував у рядах Червоної Армії; демобілізувався і в 1937 році вступив до інституту. Разом з нині народним артистом УРСР Василем Дашенком з третього курсу пішов на фінський фронт, воював у комсомольському лижному батальйоні. 22 червня 1941 року складав останній іспит в інституті вже у військовій гімнастерці...

Були однаково схвильовані і випускники, і викладачі. В той же день керівник курсу професор Георгій Миколайович Полежаєв, видаючи дипломи, говорив:

— Сьогодні, за збігом обставин, вам судилися аж дві професії — актора і воїна. Стелиться важка, на цей час головна дорога — воєнна. Ви підете по ній, щоб обернути її в дорогу миру. А вже мир поведе вас у велике мистецтво. В це треба вірити.

А невдовзі — бої за Київ.

Борис Білоус загинув, обороняючи столицю. Він був бійцем комуністичного батальйону. Про це довідалися його живі друзі тільки через тридцять два роки...

...На ім'я секретаря партійної організації театру імені Івана Франка Василя Дашенка надійшов лист від голови Артемівської сільської Ради Бориспільського району Ольги Михайлівни Рудої. Колгоспники розчищали місце, де мали ставити нову хату. В засипаному окопі були знайдені останки оборонця Києва: в медальйоні зберігся папірець... Вже нелегко було розібрати літери. Та от і адреса...

...Зібралися друзі, що тридцять два роки тому закінчили навчання в стінах театрального інституту. Звідси їх повела дорога війни. Звідси одним із перших пішов Борис.

Юрій Тимошенко, Юхим Березін, Василь Дашенко, Аліна Барановська... Вони стоять біля портрета свого друга, поклавши гарячі квіти, наче чисті серця. Ще раз вчитуються в прізвище на меморіальній дошці... Їх слухають юнаки, які знають про війну з розповідей та книг. Вони не знають жахів війни. Такі молоді і щасливі, як ті, що просилися до лав Щорса...

...Я ще не раз буду дивитись хвилюючі кадри. Хай немає твого імені, Борисе, на титрах — ти назавжди в серцях своїх друзів, земляків, близьких душею і думкою. Ти в моїй розтривоженій душі. Бачу тебе, як Довженкового соняшника, біля якого рвуться снаряди...

До нового побачення з тобою в «Щорсі», мій роменцю незабутній!..

З БЕРЕГІВ ДЕСНИ

Десь у кінці 1964 року завітав я до Павла Григоровича Тичини — приніс йому книгу віршів Андрія Бурлаки «Поліські співанки», що вийшла у видавництві «Радянський письменник».

Павло Григорович подякував за подарунок.

Переглянув за столиком, потім пробачився, що на хвилинку лишає мене самого, незабаром повернувся з текою, розгорнув її і поклав переді мною. Там було кілька вирізок з газет — вірші Андрія Бурлаки... До збірки, про яку йде мова, вони не входили. Мені лишилось пошкодувати, що про їх існування я не знав... Один — «Дружба» — написаний у Ржеві 1943 року.

Чи то в бою, чи на привалі
Між трав живих біля криниці
З бійцями дружба, як сестра,
Вона, як зорі ясноїці...

— Саме цього вірша надіслав мені автор з Ічні, з батьківщини Василя Чумака. А прізвище як же не запам'ятати — Бурлака...

— Мабуть, дід чи прадід був таки бурлакою, таким ото:

Бреде бурлак рано степом,
Наопашки свита,
Його шапка стара, драна,
Вітрами підбита...

— Еж на чернігівській нашій землі не розженешся...
Треба було шукати заробітку. Ото й шукали — чумакували, бурлакували...

...Проглянув кілька віршів.

— В нього ж інструментовка... Співати любить...

Розспівалася,
Наче дівчина,
Розкружлялася,
Наче звінчана...

Ще раз подякував за збірку.

— Може, й слово про нього скажу...

* * *

...Трохи сором'язлива, ніжна посмішка при знайомстві і зараз видиться мені через багато літ. Він був ніжним у житті і таким же в своїй поезії.

Розспівалася,
Наче дівчина,
Розкружлялася,
Наче звінчана...

Це з вірша «Береза», який запам'ятався мені з 1939 року.

До війни Андрій Бурлака вчителював у місті Березному, недалеко від Чернігова. До редакції газети «Молодий комунар» він навідувався частенько.

— От вам із Березного свіженьку «Березу»!

В редакції він був не гостем. Усі його вважали своїм — з віршами, з піснями, з посмішкою... За неписаним законом, при появі Андрія в Чернігові ми збиралися чи

під квітучою яблунею, коли це було весною, чи під
рясним бузком, посадженим Коцюбинським, тобто зби-
ралися в саду на вулиці Коцюбинського.

Ми — це молоді поети, початківці, майже ровесники,
різниця в кілька років не бралася до уваги! Пам'ятаю
Пилипа Рудя, Петра Артеменка, Андрія Бурлаку. Па-
лахкотіли квіти — їх було багато. Всі ми, особливо Ан-
дрій, захоплено розглядали оте чудо природи, різнома-
нітні кущі троянд і найдивовижніші квіти — любимці
сонця. Отам і відбувалися наші імпровізовані літератур-
ні читки, бесіди, дискусії. Кілька разів з нами були
Олекса Десняк, Михайло Хазан.

Часто мені пригадується Чернігів. У цьому зеленому
місті над оспіваною Десною особливо дорога мені ти-
ха, затишна вулиця Сіверянська, переіменована згодом
на вулицю Коцюбинського. Вона вела до своєрідного
чернігівського штабу молодих письменників.

Андрій Бурлака приїжджав не лише з віршами, а й з на-
родними піснями, які записував скрізь, де доводилось
йому бувати. От і починається наша зустріч в саду Ко-
цюбинського приблизно так:

— Чув пісню недавно. Прилуцькі вишивальниці спі-
вали. Ану, чи знаєте? — І Андрій тихенько починав на-
співувать:

Шовком шила,
Шовком шила,
Шовком вишивала.
Все для того козаченька,
Що вірно кохала.

Уставала дівчинонька
Раненько, до сонця,
Вишивала, мережила
Рушник до віконця...

Ми погоджуємось, що пісня зворушлива, прекрасна.

— Хоч би одну скласти таку, як ця, за все життя! —
мріяли друзі. Проте Андрій уже тоді міг гордитися

однією піснею. Історія її звичайна. Бувши студентом Ніжинського інституту, Андрій Бурлака брав участь у художній самодіяльності — писав частівки для хору. Такі його частівки на знайомий мотив виконував хор робітфаку при педагогічному інституті. А, як відомо, студенти-хористи бували на канікулах у різних районах, де хто жив. Для пісні ж канікули не існують — ото ж частівки Андрія Бурлаки поширювалися. Через якийсь час учасники самодіяльності кількох районів виконували нову пісню на обласній олімпіаді, а дуже активні записувачі зразків народної творчості вже й зробили її «народною», правда, дописуючи від себе ще слабенькі куплетики.

Андрій Бурлака був досить музикальним: ніби й заразчую народну пісню у його виконанні. Він знав безліч пісень, був закоханий в них.

— Мабуть, пісня народна пробудила в мені віршописця... — говорив він. В житті — жартівник, веселий співака. До творчості ставився надзвичайно серйозно. Не любив бездумного, легкого писання. Багато мріяв, але не викрикував слово «мрія»... Не любив писати «закручено». Його правило: «Ти дай мені земний рядок».

* * *

Андрій Павлович Бурлака народився 26 серпня 1914 року в селі Івангороді Бахмацького району Чернігівської області. В 1932 році закінчив школу колгоспної молоді, тобто сім класів. Сільська комсомольська організація дала йому рекомендацію для вступу до інституту. Найближче було їхати до Ніжина, куди й подався запальний юнак з непереборним бажанням учитися. Ніжинський інститут радісно прийняв у свою сім'ю сільського комсомольця і вже трохи поета — Андрій про-

бував свої сили у віршуванні. Багато читає, активну участь бере в роботі літературного гуртка, проте перші літературні спроби з'явилися в пресі лише в 1934 році — Андрій соромився надсилати свої вірші до газети. З 1936 року друкується в газеті «Нове село» (Ніжин) та «Більшовик» (Чернігів). Закінчивши інститут в 1936 році, їде працювати в школу — спершу в село Волинку Сосницького району, а потім у Березне. З осені 1939 року вчителює в Ічні, де жили батьки його дружини. З 1940 року — в армії, навчається в Пензенському артилерійському училищі. Там і застав його початок Великої Вітчизняної війни.

Через місяць курсанти одержали звання офіцерів, і, достроково випущені, направляються на fronti.

17 березня 1943 року Андрія Бурлаку тяжко поранено. Довго лікується. Переніс чотири операції. На фронт більше не повернувся.

В перші ж дні визволення України від німецько-фашистських загарбників Андрій Бурлака повертається в м. Ічнію, де працює в райвиконкомі. Восени 1944 року переїжджає на журналістську роботу в Київ. Тут працювати довелося недовго — дають себе знати старі рани. Повертається в село. Трохи підлікувався. Був головою сільської Ради, потім директором школи в селі Малій Загорівці Бахмацького району. Продовжує писати вірші. В 1947 році надсилає рукопис Максиму Тадейовичу Рильському, який порадував автора теплими словами. Шкода, що той лист не зберігся, і дружина поета пам'ятає тільки його зміст: треба підготувати книжечку...

Андрій Бурлака важко переживає своє каліцтво, але потроху працює. Ось його лист до мене від 8 лютого 1944 року:

«Здоров, Олекса!

Живу, як чорт у купелі. А давно ж ми з тобою бачились. Бач, оце дряпаю калікою-рукою, на фронті був.

Тепер сиджу у райвиконкомі. Пишу тобі. Два роки одвоював. Скрізь виходив. Був командиром батареї. А душа осталась живою. Тягне мене на пісні. Так скучив за ними. Як почую пісню — дівчата співають, душа, як струна або як листок молодий, тремтить-тремтить.

У матері у старої
Вороги — не гості.
Запалили пожарище
В хаті на помості.

Бачиш, Олексію? Знівечили, сволочі. Може, тужити? О ні! Більше ненависті. Більше гніву! Досить. Шлю тобі «Галю». Якщо можеш, використай у своїй газеті. Пиши мені. Не цурайся. Будем ще бачитися. З пошаною до тебе *Андрій*.

Не пам'ятаю вірша «Галя», а от «Партизанське клечення» я передав до «Перця», де воно й було надруковане. Вірша «То ж не даром кажуть так» Андрій надіслав Остапові Вишні. Павлу Михайловичу він сподобався і невдовзі з'явився на сторінках «Перця».

В 1949 році Бурлака знову тяжко захворів, а 28 січня 1950 року його не стало. Помер він на рідній чернігівській землі, яку оспівував до останніх днів...

* * *
* * *

За життя Андрія Бурлаки його вірші окремою збіркою не видавались. Важко було розшукати те, що з'являлось в пресі, — пройшло багато років, газети не всі збереглись, особливо районні, довоєнні. Через нещасливі обставини — пожежу — оригінали загинули. Особливо шкода великого зошита з віршами, про який згадують його друзі, земляки поета... Я перегорнув не одну тисячу газет за різні роки — ніжинських, бахмацьких, чернігівських. З пожовклих газетних сторінок, як

живі, зелені, сповнені снаги і тепла, озивалися вірші. Краще з того, що пощастило розшукати, входить до виданої потім збірки. Невідомо, чи знайдуться вірші останніх років — про Чернігів. «Сокол», «Серед поля», «Мені приснилася війна»... Їх читав уже важко хворий поет друзям. Поет Іван Москаленко з Ічні говорить:

— Це були звучні і зворушливі, сюжетні вірші.

Андрій Бурлака прожив коротке і трудне життя. З дня важкого поранення сім років ходив він неслухняними ногами. Повільно, з «палицею-порадницею», як гірко жартував. А ще покалічені руки, головні болі (був поранений у голову). І наостанку він ще втрачає зір... Та навіть в оті свої дуже трудні роки не втрачає сили волі, працює над віршами, вірний слову: «Ти дай мені земний рядок, у піт і сіль вмочивши...»

Вже безнадійно хворий, він мріяв: «Поїхати б ще за Десну, походити б по свіжих росах в лузі!»

Не схилювся Андрій, не скорився недужі. І не схилюлася його пісня. Хай пожовкли аркуші газет, де розкидані його вірші, а думка рвійна яскраво спалахує. Голос пісні його вчувається не лише мені:

Ой за яром трактор оре,
Розіслався степ, як море...

Лірика Андрія Бурлаки відзначається своєю ніжністю.

Ще раз перечитую вірші Бурлаки. Свіже слово, образ притягують увагу: димочок від трактора, як пролісок... береза, що розспівалася, «наче звінчана дівчина». Постає ота чарівниця, що засіває квітами двір, адже милий повертається — як же не зустріти його квітами

Приваблюють картини поліської весни і осені, прості люди-трудівники: конюхи, трактористи, сіячі, що в теплі, погожі ранки виходять на любимі поліські землі...

Ніжність поета відступає, коли він пише про війну. Тут бачимо сувору правду («Дванадцята атака»), трагічне і героїчне («Перекличка», «Вирвало руки», «Клятва», «Про Катрю», «Дружба»). Та ніжність знову бере своє — душевно переходить він до мелодії «Маленькій березі». «Партизанське клечення», «То ж не даром кажуть так», надруковані в «Перці», вірш «Де місто Клин» засвідчують, що поет уміло поєднував лірику і сатиру. Він ніжний до землі та її рідних людей, нещадний до ворогів, фашистської нечисті, що топтала нашу землю.

У вірші «Слово про батькову правду» досить яскраво висловлене поетичне кредо:

Батько правду, наче квіти,
подарував навик мені,

і тій правді назустріч підніс Андрій Бурлака свою пісню.

В одному з віршів 1940 року він писав:

Що ж ти, дубе, став і не шумуєш?
Певне, бурю, *зеленає*, ти чуєш,
Певне, бурю гордовито ждеш.

Не боявся бур життя поет-комуніст. Життю він і залишив свою пісню.

СИН ЗАПОРІЗЬКОГО СТЕПУ

У своєму глибокопоетичному вступному слові до збірки молодих українських поетів, що вийшла в перекладах російською мовою у видавництві «Молодая гвардия» в Москві 1944 року, Павло Григорович Тичина благословив на широку літературну дорогу багатьох, що саме в той час не лише пробували сили в складному мистецтві слова, а візброєю в руках громили фашистського ворога, перебуваючи на фронтах Вітчизняної війни, в діючій армії. Один з них — Василь Лісняк, який з першого дня війни захищав свою Вітчизну.

«Зелені смарагдові пагінці! Учора ще вони, будучи зачудовані подвигами героїв, мріяли наслідувати їм, а сьогодні самі стали на шлях своїх попередників — героїв. Звідси у наших молодих поетів постає величний образ Батьківщини, що ворогові не здається, а бореться й перемагає.

Ось як про перший місяць війни говорить Василь Лісняк: «Дніпре! Ти таку бурю зчинив!», яскравою інтонацією цієї підкреслюючи обурення всього радянського народу гітлерівською Німеччиною».

Свою увагу до молодого автора Павло Григорович засвідчив ще й тим, що зголосився бути редактором першої книги Василя Лісняка, яка й побачила світ у 1949 році.

В редакційній статті «Перемагають і жить» до альманаху «Україна в огні» (книга друга, 1942 р.) теж згадується ім'я поета: «Значного росту й сили сягають Іван Нехода, Михайло Стельмах, Василь Лісняк та інші молодші...» Альманах редагували М. Бажан, О. Корнійчук, М. Рильський, П. Тичина, Ю. Яновський.

Помітив поетичний зріст Лісняка і Максим Рильський, згадавши його в доповіді на пленумі Спілки письменників України в липні 1944 року. Лісняк тоді ще був на фронті.

Після демобілізації поет, з підірваним здоров'ям, працював у редакціях районних газет, а потім в обласній газеті «Червоне Запоріжжя».

Василь Лісняк... Перегортаю сторінки його книг і ніби проходжу широким запорізьким степом, який дарував снагу своєму синові. І назви збірок поета «Широкі простори», «Люблю село», «Степові пісні», «Краса людська», «Зоряний світанок», як і збірка новел та оповідань «Уміння жити», напоєні степовим трунком, полиневим настоєм, сонячним промінням... Усі перелічені Ліснякові книги вийшли у наших видавництвах після війни. Він один з тих, що не ганявся за модою в поезії. Його слово — реалістичне, чітке, думки — логічні, послідовні. А слід, який лишив він у нашій літературі, — ясний, як ранок у розлогих степах...

Увага до людини — якість неоцінима, висока. Такою якістю були наділені наші славні поети і вчителі. Серед них першими безпомилково назовемо Павла Тичину і Максима Рильського. Поміж багатьох молодих, початкуючих авторів вони завжди знаходили, помічали тих, які тепер становлять основу сучасної літератури.

...Київський грудень далекого 1940 доку був для нас, молодих, ніби й не зимовим місяцем. Ми не відчували холоду. «Ми» — це учасники курсів, організованих Спілкою письменників України.

І кожен з нас приніс до Києва свого зілля... «Привезено зілля з трьох гір на весілля». Цей рядок з пісні досить доречно використав Максим Рильський у передмові до збірки творів молодих авторів, що вийшла в світ у 1962 році. Але ці ж слова прямо стосувались нас — юнаків з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Дніпропетровщини... Тож принесли ми зеленого зілля творчості не з трьох гір на справедливий суд старших письменників, а з багатьох гір і долин, з лугів Десни і Ворскли, Сули та Інгулу... Було зілля й степове, духмяне, з сонячною золотою смагою. Воно належало трохи старшому за нас Василю Ліснякові. Крім свого поетичного зілля, він приніс гарячу любов до степу.

Свій степ Василь Лісняк таки справді любив і підкреслював часто слово «степ». Ось у листі товаришеві він передає «вітання від мого друга і батька-велета: степу». Книга мала назву «Степові пісні»...

Загальний інтерес і любов до літератури та мистецтва зблизили нас так, що ми не відчували якоїсь вікової різниці. Зашелестіло наше «зілля» — сторінки паперу з віршами — чи з чернігівських лугів, чи з степів Донбасу та Запоріжжя — на столах невеликих кімнат невеликого будинку Спілки письменників України, що містилася тоді біля Золотих воріт, по вулиці Ворошилова, 3 (тепер — Ярославів Вал).

Шелестіли сторінки в руках видатних поетів... І всі ми однаково хвилювались — чи посланці Десни, Сули, чи оспіваного Сосюрою Дінця — при зустрічах з нашими улюбленими поетами.

Про те давнє хвилювання згадав якось у листі Василь Лісняк у 1944 році. «Ти, мабуть, пам'ятаєш, — писав він

до мене, — моє хвилювання перед одним з вечорів при наших письменницьких зустрічах у грудні 1940 року. Давно минув той час. І ніколи, мені здається, не повернеться до мене оте хвилювання».

Саме в тому році у 8—9 номері журналу «Радянська література» було надруковано три вірші Василя Лісняка: «Дорога», «Осінь», «Маріє! Ти сестра...» з циклу «Багатство». Ми щиро раділи за автора, поздоровляли, а хтось за вірша «Осінь» підніс автору пучечок калини. У своїх віршах він був урівноваженим, роздумливим, як, до речі, і в житті, — це можна було спостерігти навіть за місяць нашого перебування в Києві...

Згадавши в листі нараду молодих, Василь Лісняк дякує мені за надіслані йому альманахи: «Альманах «Україна визволяється» і рекомендований лист від 26 вересня одержав».

Альманах «Україна визволяється» вийшов у Москві 1944 року.

А перед цим вийшов альманах «Україна в огні». В одному з них були надруковані вірші В. Лісняка: «Красуне Волго, кланяюсь тобі», «Дівчині перед виїздом на фронт», «Клич». Цей альманах я теж — із запізненням на два роки! — надіслав Василеві.

...Фронткові листи... Зараз вони — неоціненний скарб для дослідника літератури, для розуміння душі людини, бійця, котрий в куці хвилини відпочинку писав найсуттєвіше на клаптику паперу, вкладаючи його в знаменитий «трикутничок» воєнного часу...

Обпалені грозами війни Василь Лісняк, Данило Бакуменко і Євген Бандуренко і багато-багато молодих авторів надсилали такі дорогоцінні листи своїм друзям.

Війна. Всіх порозкидала вона — друзів і знайомих, рідних та близьких... Але в тій лиховісній негоді ми — чи не диво! — хоч і не часто, все ж чули голоси один

одного... Якими шляхами ходили наші листи! І як вони знаходили адресатів!

Багато допомагав Павло Григорович Тичина розкиданим по світу друзям — молодим авторам — в налагодженні зв'язку: ми таки могли довідатись, де під час війни перебувала наша Спілка письменників або окремі її представники. Отож до Уфи писали «Українському поетові Павлу Григоровичу Тичині», і наші листи групувалися в нього. Потім він повідомляв, по мірі надходження листів, наші нові адреси.

Василь Швець згадує: якось почув по радіо голос поета з Уфи. З фронту й надіслав він листа Тичині, а невдовзі одержав відповідь. Славний поет пише великого листа на військову частину, де перебував Василь Швець.

І скільки ж новин одержує фронтовик! І про те, що виходить «Літературна газета» в Уфі... «Редактором — Іван Антонович Кочерга, секретар — Леонід Іванович Смілянський...» І що виходить журнал «Українська література», який редагує Юрій Іванович Яновський. Тичина просить надсилати свої вірші, дає точну адресу Спілки письменників. Повідомляє: «Мих. Пан. Стельмах — тут (пишіть на Спілку письменників, Рильському для Стельмаха), Василь Лісняк у Сталінграді (ул. Саратовская, 38, кварт. Хижняка). Він був поранений в боях».

Переді мною чимала гірка таких листів від товаришів. А найбільше в цій гірці листів Василя Лісняка. Трикутники, а то часом і справжні конверти... Різний папір — то з якихось ділових книг, то невеличкі сіренькі аркушики, то звичайний благодійний газетний папір... І хоч більша частина листів пожовкла, та свіжо струмує думка того, хто писав оті листи. Вони цікаві не тільки як листи молодого літератора, в них ідеться не лише про літературні справи, прагнення. В них — надії і віра в перемогу над німецьким фашизмом, справжні поривання бійця-патріота, найщиріші почуття дружби.

Хіба можна без хвилювання читати ось хоч би й ці рядки:

«Скільки разів, друже, я вмирав і воскресав! Такий я обпалений вогнем, обкурений димом, облитий потом... Скроні вже майже наполовину білі — сивина, брате! Сивина в моєму віці хоч і печальне явище, але, як кажуть, «ознака мудрості»!

Це з листа від 13 жовтня 1944 року.

30 серпня 1943 року Василь писав: «Однак тут є не тільки поезія. Бувають дуже тяжкі хвилини. Може, доведеться ще й полягти на полі бою... Але війни без жертв не буває. Чим Лісняк кращий за тих, що вже полягли? Геть ці думки! Смерть і безсмертя тут поруч. Одне тільки ми знаємо, твердо й непохитно віримо в нього: *ворог не житиме*».

Така чиста і міцна віра бійця-патріота, сина своєї Батьківщини, в надзвичайно важкий 1943 рік говорить багато про що... Часто Василь Лісняк просить надіслати ту чи іншу книгу, про вихід якої дізнавався в тяжкій обстановці походів: «Певне, знайдеться зайвина в Українському радіокомітеті. Кожна книга тут неоцінима». Він повідомляє, що одержав книгу від Павла Григоровича Тичини, а Михайло Стельмах надіслав йому збірку «За ясні зорі».

«Я вже писав тобі, що поезії Старицького одержав. З великим задоволенням, а часом і з насолодою прочитав всю книгу. Багатьма поезіями захопився назавжди. Дуже вдячний тобі, друже, за цей подарунок». Далі йдуть скупуваті описи фронтового життя.

Інколи він згадує в листах мирні дні, наші «курси», передає подяку артистові Михайлу Степановичу Гришку: «Слухав його чудо-голос і плакав, як маленький...»

А ось радісне слово: «Місяців два тому я одержав від Михайла Стельмаха листа, в якому він привітав мене з прийомом до Спілки. Каже, прийнято мене без

заяви, ще й дальших успіхів побажав. Я не міг повірити цьому. Написав президії Спілки подяку за увагу до мене. Максим Тадейович від імені президії відповів мені».

В листах ми ділились своїми планами на майбутнє, радували обопільно своїми віршами. Його надіслані вірші я включав у різноманітні радіопересилання. Влітку 1943 року я надіслав йому свого вірша «Україні жити», якого читав у нас по радіо Юрій Васильович Шумський. Починався він рядками «Окутана ти ще гнітючими хмарами», а рефреном звучали слова:

Україні жити! —
У безмежнім світі
Клятва переможна воїна луна.

У вересні того ж 1943 року надійшла від Василя відповідь, писав у кінці серпня. «Твій вірш мені до душі — закличний, бадьорий. Отаким гаслом, Олексю, давай позначати всі свої листи, які ми будемо писати один одному. Хай це буде як пароль, як мета нашого життя. З великим і святим почуттям інтернаціоналізму ми проголошуємо: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Важкий час війни проходить під лозунгом «Смерть німецьким окупантам!» Це світлі гасла нашого життя. А поруч них поставмо «Україні жити!» Що б не сталося із кожним із нас зокрема, а всій нашій Вітчизні Радянській і Україні — жити. За це бореться увесь ясний світ».

Потім у листі йдеться про деякі літературні новини, які дійшли до нього.

В кінці пише: «Ти вже знаєш про наші успіхи. Ними окрилені всі чесні люди». До конверта вкладено вірша «Харків-месник». Його було використано в радіопередачі, а через багато літ, коли я передивлявся старі листи, я виявив того вірша і надрукував уперше в альманасі «День поезії» (1965 р.).

Тут я цитую листи не в хронологічній послідовності. Та й не ставив перед собою такої мети. Я хочу, щоб сучасний читач відчув настрій нашого бійця в різних обставинах його життя...

Ось лист від 22 вересня 1944 року. Василь радо повідомляє: «Нарешті одержав книжечки Терещенка і Дорошка. І хоч газети з доповіддю Максима Тадейовича знову нема, незважаючи на повторне твоє висилання, мені все ж полегшало, навіть радісно стало. Тим більше, що дружина пише про одержання альманаху і журналів. Дуже дякує тобі і пише, що їй аж незручно, що ти так турбуєшся про мене. Я теж тобі вдячний, друже. Але совість у мене така, що незручності не відчуваю! Колись, як кажуть, діти одтанцюють тобі за твою допомогу нам».

Навіть якісь життєві незгоди він повергає в прах у цьому листі: «Ми собі проб'ємося десь на кращому ґрунті; пройдемо життя упругими і будемо і в ефірі, і — на рідній землі».

Тепле слово критика, хоч невеличка увага до поета надавали багато енергії та впевненості. Ось 14 жовтня 1944 року Василь пише: «Одержав газету «Література і мистецтво» з передовою про молоду зміну літературну, з статтею Озерова про неї. Так. Мене підхвалили добренько. Таке, хоч на небо лізь. Але повір, друже, що я тут не хвастаю цим. Про те, що я пишу, — тут знають і цікавляться моїм зростанням десятки людей. А поділився я цією новиною тільки з двома особами».

Другою «особою» була дружина поета... І тут я не можу не сказати про зворушливу взаємоповагу, про стосунки між подружжям — Василя та Марії Іванівни Олексієнко, яка в той час вчителювала на хуторі Зеленому в Гуляйпільському районі Запорізької області.

В кожному листі Василь згадує свою дружину, сім'ю, переживає розлуку, як і годиться, мужньо, по-чоловічо-

му, але турбується про їх умови, про забезпечення всім необхідним. Певне ж, у зв'язку із цим просить мене ще раз зайти в Укрдержвидав — «чи одержали вони мого рукописа», а гонорар за передані вірші по радіо надсилати не йому, а прямо дружині.

Листи Василя і його дружини — це невигадана, проста повість життя, зворушлива розмова членів родини, роз'єднаних війною.

В свою чергу дружина Лісняка в листах до мене ділиться своїми домашніми турботами, висловлює думки про нові твори, які вдалося їй прочитати. «Так гнітить нестерпно довга розлука з Василем, що, якби не синок, то можна було б не витримати. А то щодня мені нащечече і тугу розважить. То часом і сваримося з ним, то миримось, і дні до зустрічі зі своїм Василем-татком скорочуються...»

«Ми з сином варимо картоплю і гарбуз та кукурудзяні ліпеники... З нетерпінням чекаємо повної перемоги над німецькими потворами. На життя зараз скажитись даремно — хочеться швидше зустріти чоловіка і хоч картоплю та чай, але разом варити. То вже було б щастя... І цього ж поки що розділити з Василем я не можу...» (26.XII 1944 р.).

Але чоловікові про труднощі вона не пише. «Василеві про все писати не наважуюсь — є так багато на душі, а йому не все скажеш з різних причин... Часом буває важко, цього не слід писати, він це і сам добре розуміє, — та ще йому додати, — буде хвилюватися...»

«Пишу олівцем, бо не маю чорнила». Оця дописка чи не найяскравіше малює тодішні умови праці вчителів... «Не маю чорнила...» Це дуже скромно сказано, бо ж не було ще багато чого, крім чорнила, в той час... Більше «не було», ніж «було»...

А ось вже й чорнилом написаний лист: «За ці три роки нічого не бачила (йдеться про книги сучасних

письменників.— О. Ю.), крім невеличких оповідань і деяких віршів з фронтового життя. Правда, читала «Кров України» Собка. Мені дуже сподобалось. Та «Райдугу» Василевської. В цих книжках пишеться про все те, що прийшлося пережити й нам, побувавши в окупації, а читаючи їх, не можна не переживати весь жах, принесений німецькими загарбниками... Якщо можна — вишліть щось нове з літератури. Ви ж хоч і в пораненім, а все ж у серці України — Києві, і є там багато більше, ніж десь. Тут, у хуторі, в нас немає зараз нічого. Тільки два рази на тиждень газета, яку не завжди захопиш...»

«Листа й журнали одержала й дуже Вам вдячна...»
«Радію за Василя й за Вас, вірю, що серед буднів життя настають і наставатимуть свята. Вже як вийдуть Ваші книжки, то мені вишлете, будь ласка, щоб я навтішалася... До чого гарний вірш написав Михайло Стельмах...»

Не може не зворушити й через багато літ проста розповідь сільської вчительки, яка зносила всі злигодні війни, проте виховувала підрастаюче покоління... Думки, якими ділиться вона зо мною, це щира сповідь людини, яка вірить у перемогу, але постійно також переживає тривогу за свого чоловіка... Кожен нехитрий, квапливо написаний рядок чорнилом чи олівцем переповнений глибоким, чистим почуттям.

А ось і веселіші листи. «Зірку» Вашу (газета для дітей.— О. Ю.) одержую тепер майже всі номери. Раніше не одержувала тому, стало відомо, що листоноша брав собі і продавав іншим... Може, в це літо відпочину, бо в минулому році не мала і дня відпустки».

А ось зворушливий, сповнений радості лист, вже 1945 року: «Надія на зустріч з Василем палає. Раніше жевріла. Надіємось, що скоро зустрінємось.

Живемо в дуже гарному куточку української природи, а тільки звикли і не завжди помічаємо це. Сам хутір неспроста Зелений — кругом зелене поле, степ, річка...

Та й де погано в нас на Україні?» «Сьогодні одержала листа від Василя, хоч ще за 23 квітня, а чомусь святковий настрій: хочеться бажати всім добра, щастя».

Все бадьоріші листи пише Василь.

У 1944 році вийшла збірка молодих поетів у Москві в перекладі на російську мову з передмовою Павла Тичини. В ній було надруковано шість віршів Василя Лісняка. Я повідомив про це авторові.

«У мене та новина, що я ступив на землю нашого заклятого ворога — гітлерівської Німеччини. Ступив уже давненько. Нехай понюхає німота фашистська, чим пахне війна!

Всього найкращого! Привіт Павлу Григоровичу, Максиму Тадейовичу, Юрію Івановичу, Петру Йосиповичу. Твій *Василь*. 16.II 1945».

В іншому листі, за кілька днів до Перемоги, пише: «Раденький з того, що Павло Григорович дбає про мене, і дуже вдячний йому...»

Велике почуття дружби сповнювало серце Василя Лісняка. Ось в одному з трикутників-листів читаю вірш «Братство»:

На «Синьому морі» Копштейна
Моя від поранення кров.
На кров його юну, гарячу
Моя пролилася в бою...

Щось в цьому вбачаю знаменне,
Тут сталося щось не просте.
Всім серцем своїм почуюю,
Що братство між нами росте.

І, нарешті, короткий, на три рядки, лист від 9 травня 1945 року:

«Дорогий друже!

Поздоровляю тебе з великим святом Перемоги! В цей радісний день обіймаюсь і цілуюсь з тобою. Твій *Василь Лісняк*».

Це останній лист з номером польової пошти 92431-Р...

Після війни життя налагодилось, та все давалось нелегко Василю. Справа з виданням збірки якось затяглася — спершу вона планувалася в Державному літературному видавництві, потім була передана до видавництва «Радянський письменник» і, нарешті, в 1949 році побачила світ. Це була чи не найбільша радість поета. Книга вийшла за редакцією Павла Тичини.

Критика прихильно зустріла збірку. За нею вийшла друга — «Люблю село». Відгуки були різні. Поет приймав усе близько до серця. Один з рецензентів писав позитивно про неї, стаття звалася «Поезія колгоспного труда», інший твердив: у заголовку «мало виявлена любов» (про збірку «Люблю село»).

Хочеться підкреслити поетову вірність темі: оспівувати рідну землю, її людей, висловлювати захоплення врожайною нивою...

При зустрічі скаржився на деяких критиків, болісно переживаючи нещирість до його слова і до слова деяких друзів. А ось і в листі прохопилося: «Одержав газету з статтею... Він зазначив, що оцінка дається «на їхню думку». Ну, а думати дозволяється кожному, причому думати про все, що йде в голову... В літературі з'явилися нові імена, але що нового сказано в цій статті? Поверховість автора — ганебна! Мисляча, з гарячим серцем людина посоромилась би виступати з такою статтею. Добра птахарка, ей-ей, з більшою схвилюваністю, з більшим умом розповіла б про те, скільки в неї вилупилось курчат в інкубаторі, ніж ото — (прізвище критика) — розказав. Скільки з'явилося поетів і прозаїків у нашій літературі. Напрочуд «активних» критиків він порівнює з порожньою бочкою — вона лише дужче стугонить... (листівки від 6. XI, 26. XI 1946 р.) «Про мою книжку «Люблю село» вже багато мені сказано в листах хорошого. Але це усно і в листах. А в пресі своє

слово сказав — (прізвище критика), — і на цьому крапка. Жаль, що чесні люди мовчать, коли інші серед білого дня чинять розбій» (18. II 1956 р.). А коли дізнався, що на його захист виступили поети, безмірно дякував за це.

Він радувався, хоч маленькому, успіхові свого товариша, навіть перебільшував значення якогось вірша. Ось ще 29 липня 1947 року писав: «Опередив ти мене. Я тільки збирався оспівати житній цвіт, а ти вже заспівав, і всі це почули. Ніхто з поетів ще не співав про це. Ти перший подав голос». Це про мої вірші «Дорідний колосок нагнув стебло» та інші, які були надруковані в газеті «Радянська Україна».

* * *

У вірші В. Лісняка «Дорога», що був надрукований ще в 1940 році в журналі «Радянська література», є такий рядок: «Буйні сили чорнозему відчуваю». Ці слова недаремно виголосив автор — їх можна поставити епіграфом до всієї поетичної спадщини.

Рукопис своєї третьої збірки він назвав «Простір» (книга вийшла в світ у 1957 році під назвою «Широкі простори»). І в цій книзі він лишився вірним своїй основній темі — оспівувати степове безмежжя рідної Радянської України, людей, чарівний, життєдайний простір.

Гей, друзі мої! Не з учора
Я землю і сонце люблю!

Як і раніше, автора приваблювала праця хліборобів на просторах, де «чути звучання мотора, де зерно лягає в ріллю». Саме у невеликих за розміром віршах автору вдавалось образніше, свіжіше показати працю хліboro-

бів, відтворити їх думи, надії. Вони — переконливі, пружні, прозорі. А висновок хліборобського циклу ясний, логічний:

І хочеться знову і знову
Орати, і сіять, і жать.

Він знає ціну людської праці... «За багато літ ми знали, що найкращий дощ — це хліборобський піт». Людина праці любить свій край, їй «так хочеться цей світ обняти в любові, радості, в тривозі!»

Не складні, але зримі його образи, порівняння:

Лежить під сонцем чорна скиба,
Немов шматок ламкого хліба.

Та хоч у розділі «Весняне сонце», до якого входили цикли «Творчість» і «Пісня кохання», йдеться про мирну працю, автор не забуває про недавню світову грозу, розповідає про неї, ділиться спогадами, які не стираються в пам'яті. І все ж радість творчої, мирної праці переважає: «Прозоро, тепло, зелено», «Край ниви давнішня воронка», «Вечір у полі», «Дивлячись на бруньки». Ці повнокровні, сповнені хорошим відчуттям радості життя і праці вірші найяскравіше відбили поетичний світ Василя Лісняка. В стислому, викінченому малюнку весни («Надворі березень») бачиш, як «промінням бризкають калюжі і струмки». Малюнки степу, постаті його господарів приваблюють:

Його тугі, шорсткі долоні
Пропахли вітром і зерном.

Лишилися тільки сліди від війни: колос «вирізьблений тонко у ту воронку загляда». А врожайний простір дує про труд і дружбу щиро...

Перечитуючи книгу Василя Лісняка, часто зустрічаю вражаючі рядки:

...і прийду
Туди, де запах полину
Й землі горбочки.

Такий елегійний тон ніяк не заважає в цілому бадьорому настрою поета.

Ніби синтезом багатьох віршів, присвячених степові, є рядки, що ввібрали сердечне бажання поета:

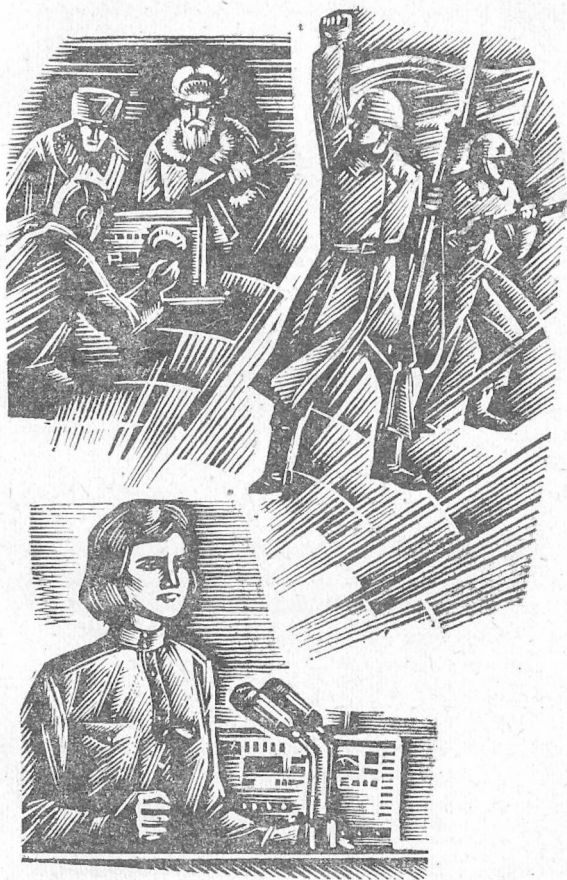
Зернися і шуми, широкополий видноколе,
Нехай твоє добро із року в рік цвіте.

Це звучить як поетичний заповіт.
І не може не хвилювати роздум:

Може б, вічно і я залишивсь молодим...
Чи буває таке у природі?
Все так швидко зроста — мов за кілька годин, —
Зупинити і пробувати годі!

(«Дивлячись на бруньки»)

...Життя іде. Широкі його простори. А на тих просторах звучить і слово Василя Лісняка. Рядового солдата війни. Рядового, але чесного трудівника літератури. І колосом запорізького роздолля, вистиглим на золотому сонці, бринить його степова дума. Проста, як життя. Нехитра, але щира. Сестра невтомного жайворонка.

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА...

...Тільки якийсь тиждень тому читав я в далекому казахському місті Чимкенті листа від друга-чернігівця. Він працював на радіостанції імені Тараса Григоровича Шевченка в Саратові. На конверті зазначена вулиця — Радищева, 3...

«Тобі надіслано урядовий виклик на роботу до нас...»

З листа дізнався, хто з моїх знайомих оселився і працює тепер біля Волги. Іван Цюпа з редакції полтавської газети — його знаю по нараді молодих до війни у Києві. Знайома також Валя Ткаченко. А вже Олексі Гуреїва, зовсім молодого журналіста Олесь Олійника не бачив і не зустрічав. Імена Володимира Владка, Марії Пригари зустрічав на сторінках газет і журналів «Добре знає тебе Іван Цюпа — начальник літературно-драматичного відділу. Твої вірші нам передав Павло Григорович — вони звучали в наших радіовипусках...

...Гриша Балицький (з чернігівської газети «Більшовик») — партизан. Герой Радянського Союзу... Тепер у Москві. Важко поранений... Чекаємо тебе в Саратові».

Писав черніговець, молодий газетяр Леонід Суярко.

І от я вже в Саратові. В місті, що так органічно поєднане з ім'ям Чернишевського. Місто над Волгою розкрило братерські обійми нащадкам Кобзаря — великого співця братерства. Тут, в 1858 році, відбулася особиста зустріч Шевченка з Чернишевським, а в 1857-му Тарас Григорович провідав матір Костомарова.

З якимось благоговінням ступаю на саратовську землю... Знайомство з містом потім викличе віршовані рядки:

Над Волгою круча ген-ген бовваніє,
За кручею — Разіна ліс...

Легенди і сучасне владно входять у душу. Хочеться детальніше знати історію, взаємини між Чернишевським і Шевченком.

І вже, десь через кілька днів, чи не Дмитро Косарик запропонував відвідати будинок-музей Чернишевського...

А той будиночок близько від Волги, недалеко і від нашого притулку — на вулиці Радищева. І вже гостинна Ніна Михайлівна Чернишевська — онука великого російського революціонера — заповонила нас розповідями про Миколу Гавриловича.

Дивимося з будиночка на Волгу. Там, на лівому березі, місто Енгельс.

— А то ж була колись слобода Покровська. І заснована чумаками, людьми з України,— пояснює Ніна Михайлівна.

— То хіба ж тоді не зустрічався Чернишевський з жителями слободи? Не цікавився їхнім життям? У Саратові минали його не лише дитячі, а й юнацькі літа.

Довідаюся, що на лівому березі Волги колись існували селища чумаків — Смілівка, Тернівка, Шумейкове... (Шумейкове урочище близько від моїх рідних місць, по дорозі до Ромен... А Сміле — теж за Ромнами, Терни — за моєю Хоружівкою... Які усі ці назви

близькі моєму серцю). Отож — цілий острів з українських селищ за Волгою... В Саратові на великих базарах бували «покровчани» — слобідські жителі.

— Тут зовсім близько було духовне училище, де вчився Чернишевський. Біля училища містився базар. Цікаві юнаки відвідували базари, вивчали побут народностей.

...Переношуюсь думками в минуле, уявляю зустріч великих друзів — Чернишевського і Шевченка — і сердечно дякую Ніні Михайлівні за її екскурс в історію...

Потім Ніна Михайлівна стане добрим і частим гостем нашого радіокомітету, а в своїй книзі-дослідженні «М. Г. Чернишевський і Т. Г. Шевченко» («Дніпро», 1974 р.) згадає ті далекі роки.

«В роки Великої Вітчизняної війни зв'язок Саратов з Україною посилювався. В Саратові з 1943 року (тут авторка помиляється — з 1941 року. — О. Ю.) перебувало правління Українського радіокомітету, з яким будинок-музей встановив творчі контакти, і передачі на тему «Шевченко і Чернишевський» неодноразово звучали в ефірі». «Особливо запам'ятався, — продовжує вона, — 1943 рік, коли і над містом Чернишевського розривались ворожі снаряди, тому що і в 1942, і в 1943 році фашистські літаки налітали на Саратов. Саме в ті дні була написана моя стаття «Чернишевський і Шевченко». А в 1943 році радіокомітет України запрошував мене неодноразово виступати про М. Г. Чернишевського, про Т. Г. Шевченка, про їх дружбу, патріотизм».

Ніну Михайлівну, як і багатьох запрошених виступити по нашому радіо, представила невидимим слухачам Ніна Олексіївна Савицька.

Кожна радіопередача розпочиналася словами:

«Слухайте, слухайте!

Говорить Радянська Україна. Працюють радіостанція імені Тараса Григоровича Шевченка на хвилі 49,5 метр та радіостанція на хвилі 1209 метрів...»

Закінчувались передачі впевненим і коротким: «Україна була і буде Радянською!»

Для літературного працівника радіо було характерне швидке реагування на події, вчасне подання матеріалу. Писали відозви, віршовані заклики, статті, нариси, організовували виступи воїнів, колгоспників, робітників.

Працівники радіо бували у відрядженнях в прифронтових районах. Матеріали наші приймалися партизанськими раціями.

Пісні також були потрібні партизанам.

В одній з книг Л. Носова «Пісня — партизанські крила» досліджено, як пісня, крім своєї основної естетичної функції, виконувала й службову — була паролем, допомагала відомому розвіднику, Герою Радянського Союзу Кузнецову зв'язатися з партизанами-розвідниками свого загону. Такі пісні звучали із нашої радіостудії.

Пригадую працівників радіо саратовського періоду, з даліни часу впливають образи старших і молодших, з давно відомими звучними прізвищами і зовсім на той час молодими — саме там лише починався їх шлях, і, мені здавалось, благословляла кожного, підбадьорювала Ніна Олексіївна Савицька, голос якої не сплутаєш ні з ким і ніколи...

Той голос чули з довоєнного Києва, звикли до нього, запам'ятали.

Скільки вона прочитала інформаційних повідомлень, з яким натхненням виконувала оповідання письменників-фронтовиків, читала вірші і нариси про героїв фронту і тилу. І, здається, для кожного матеріалу в неї знаходились своєрідні тони, барви голосу... Тих тонкощів досягла вона довгорічною роботою диктора ще до війни, а в час війни навіть самі працівники радіо не знали, коли відпочиває ця вдумлива, співчутлива і красива жінка.

Чи не найбільшою нагородою для неї в той важкий час був лист партизанів-чернігівців, котрого було передано їй з Москви, з партизанського штабу:

«Ми впізнали ваш голос, Ніно Савицька. Ваше слово кличе нас множити сили і нищити ворога, вселяє віру в перемогу».

Другою, не меншою нагородою була медаль «Партизану Вітчизняної війни».

Третьою — вже в 1946 році — присвоєння звання заслуженої артистки УРСР.

А вся її праця оцінена медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр».

Доблесна праця... Їй віддавала всі сили великий майстер своєї справи. Радіо — її виробництво. Голос — її зброя... Вона стала ніби рідною матір'ю для Нінель Артемович, вона і запросила і зробила все потрібне, аби прийняли диктором дівчину з незвичайною біографією...

...Лозова на Харківщині. Дівчата закінчили дев'ятий клас. Радощам не було краю — скільки мрій, надій у кожної! Неля Артемович, як і її ровесниці, багато чого запланувала на час канікул. Відпочинок чергувався з читанням, кіно, невеличкими екскурсіями. Та ось загримотіла війна. Радість поступилася біді: прощання земляків з молоддю, що йшла до Червоної Армії, з батьками, які теж ішли воювати.

Неля в тяжкий час для Батьківщини знайшла своє місце — вона працівник райкому комсомолу. Ні, не тужити, не скніти треба в такий час. Вона організовує в клубі вечори, розповідає людям правду про важку війну і про перших її героїв. Земляки вдячні за її колоритні розповіді про таких патріотів, як Зоя Космодем'янська. Це ж її ровесниця, яка не злякалась навали гітлерівців, знайшла в собі сили перемогти страх, ні в чому не признатись ворогові, своєю смертю подолати смерть.

Зоя прибрала собі ім'я Таня. Коли друзі-партизани запитали, чому це ім'я їй сподобалось, вона відповіла: «Була в роки громадянської війни вчителька на Україні — Тетяна Соломаха. Білогвардійці допитували її, але вона не вказала друзів, трималась гордо». Так і загинула Таня з України. Так загинула і Зоя Космодем'янська — теж Таня.

Відомо, що Зоя любила твори Шевченка, декламувала «Заповіт», «Пророк».

У «Правде» від 18 лютого 1942 р. в статті про Зою: «Її уявлення вабить трагічна і жертвена путь Чернишевського та Шевченка. Вона мріє так, як воці, послужити святому народному ділу».

Про все це розповідала Неля своїм землякам. Може, тому, що думки Зої були близькі її думкам, вона змогла так перевтілитись, так сердечно розкрити свою душу, що слухачі казали:

— Ти, Нелю, ніби з отою Зоєю була давньою приятелькою та й не розлучалася ніколи.

Лозова — прифронтове містечко. Неля і Зіна Макогон в розвідділі нашої армії.

Натхнені патріотичними вчинками безсмертної Зої, вони виконують завдання командування. Як справжні розвідниці, володіють зброєю. Розуміються на шифруванні.

І ось з радіопередавачем повинні перейти лінію фронту. Такого великого напруження ще не переживали розвідниці. Вони знали місцевість, адже виростили в цьому краї. Не страшилися ночі, раптових ракет, які розпанахували небо.

Думка одна пронизувала мозок — швидше дістатись ворожих окопів, пройти непоміченими там... виявити вогневі точки. Адже неодноразово їм вдалось, і не в одному селі, уточнити, де розташований ворожий штаб тощо.

Тиша. Все припинило. Навіть молодик ніби трохи зблід — щоб дівчат не помітили вороги... Їх і не помітили. Але раптово струсонув землю вибух. Різке світло спалахнуло і вмить згасло...

Так Нінель Артемович підірвалась на міні...

Її не кинула подруга Зіна. Вона отямилась, перетягла важкопоранену в безпечніше місце, запам'ятала його, потім розшукала «своїх», тобто радянських бійців. Вони їй влаштували дівчину в польовому шпиталі.

Життя врятовано... Але ще будуть важкі несподіванки, і воно кожної миті може обірватись...

Фашисти наступали на Лозову. Нашим військам довелося відступити.

Світанок приніс тривогу. Пішли в наступ ворожі танки. Вбито шофера... Страшнішого годі чекати. Нінель з пораненими, з сестрами та братами по нещастю потрапляє в руки фашистам. Їх, знесилених, змучених, гітлерівці скидають просто на гнойовище...

До озброєної охорони підходять люди, переважно жінки. Вони ніби й не бояться отих посіпак.

Одна з жінок підійшла зовсім близько, просила віддати свою дочку... (Скільки таких жінок, матерів просили в нелюдів віддати сина, дочку, хоч ті сини і дочки були не рідними... Яке почуття людяності, незміримої любові до своїх синів і дочок Вітчизни сповнювали їх серця!)

Потім Нінель, читаючи «Прометей» Андрія Малишка, де мати-українка признає своїм сином хлопця з Росії, не раз благословить невідому жінку, що взяла з купи гною її, назвала рідною дочкою... Як виміряти оту любов, як висловити її? Виспівати душею? Виплакати сльозами радості?!

Нінель віддали-таки отій жінці. Ні, не склала вона рук, не скорилась, — поволі одужувала. І хто міг би подумати, що, важко поранена, вона була однією

з організаторів комсомольського підпілля! Підпільники не боялись навіть працювати в диявола в зубах, як вони говорили, — прибиральницями в комендатурі... Та небезпечна робота винагороджувалась деякими документами, котрі можна було непомітно вирвати з отих диявольських зубів, — довідки різні, посвідчення... Для своїх радянських людей, для підпілля, для безпечного руху в окупованих районах...

У Саратов Нінель потрапила після звільнення Лозової. Там вона лікувалася. Одного разу Ніна Олексіївна Савицька, зовсім випадково, побачила дівчину, почувла її голос. А ще дізналась про перенесене страждання, небезпеку, що чигала над життям цієї милої дівчини...

Так, вона була матір'ю — вже третьою! — для Нінель... Ставились до неї всі старші працівниці радіо теж як до молодшої сестри. І не докучали їй проханням розповісти про себе... Вони почули все з вуст Ніни Олексіївни.

Коли я приїхав по виклику до Саратова на роботу, мені про Нінель теж розповідала Ніна Олексіївна.

Голос Нінель я теж не сплутаю з голосом іншого диктора. Я лише не погоджуюсь, що він «солов'їний» — таке визначення прочитав недавно в якійсь газеті. Ні, ні! Не безжурно-захоплене співання! В голосі Нінель Артемович — ми її звали просто «Неля» — звучить упевненість, ствердження, віра. Тембр її голосу — від міцї сталі, від ніжності світанку. Але не від сентиментальності.

Я й зараз пам'ятаю його — отой тембр життєствердження, заклику, коли вона закінчувала читати матеріал у передачі. «Смерть німецьким окупантам!» — звучало невідворотним народним присудом. Це звучало з уст дівчини, що випила по вінця гіркий келих війни. Думаю, тому так вражав її голос, що, читаючи той чи інший матеріал, Нінель завжди бачила своїх друзів, вони були поруч — дівчата і хлопці з Лозової. Хтось загинув,

декого силоміць вивезено тоді на рабську працю в Німеччину, та не вивезено любові до своїх людей, до землі, не вивезено віри в Перемогу — важку, велику, вистраждану...

Звучить мені й досі: «Читала Нінель Артемович».

У групі дикторів працювали в Саратові також Анастасія Склярєва, Лідія Лісна, Григорій Дрозд. Згадую також ще одного диктора — він залишився в пам'яті в заримованому жарті:

Йде по вулиці Робочій
Диктор грізний Парубочий...

Проте, хоч і «грізний», ім'я, на жаль, не запам'яталось...

На вулиці Робочій була наша їдальня, на Радищева містилися редакційні відділи радіостанції імені Т. Г. Шевченка. Радіостудія, звідки йшли передачі, теж недалеко — на вулиці Провіантській.

Згадується багато працівників різних відділів. Ось Валентина Овчаренко — із сектора випуску. Енергійна, добрий організатор, постійно слідувала за точним графіком передачі — наші матеріали потрапляли в її руки. У відділі пропаганди працювали Марія Іванівна Луговиківна, Марко Гамрецький. Всеволод Дашкевич, здається, мав причетність до всіх відділів — то наша «ходяча» енциклопедія. Важко сказати, кому не стали в пригоді його знання. Довідка з історії нашої Вітчизни, хронологічні дати, крилаті вирази, їхні автори — то його стихія. Може, я гіперболізую, але враження про нього лишилось саме таке.

В молодіжному мовленні були зайняті Микола Нагнибіда — він пізніше був відкликаний на роботу в Москву, Валентина Ткаченко, Дмитро Шлапак, Леонід Суярко.

Літературно-драматичний відділ, мабуть, був найбільший. Тут працювали Марія Пригара, Іван Цюпа, якийсь

час Олесь Громов, Олексій Шушурін (потім він був у Москві, в редакції «Перця») В цьому ж відділі працювали Степан Олійник і Терень Масенко. Олійник прибув до нас із Сталінграда. Загальне художнє керівництво здійснював Юрій Васильович Шумський, при «ньому» — його учень Борис Степанов. Режисери Марко Терещенко, Олександр Крижевський теж були цілком зайняті новими радіопостановками. У відділі «Останні вісті», «Партизанські вісті» — Федір Венгеров, Олекса Гуреїв, я. Ми ще вели передачі для трудящих Середньої Азії, Уралу та Поволжя, встановивши відповідне чергування. В цій же редакції раніше працював Ігор Сербін, що згодом перейшов у Штаб партизанського руху.

Не знаю, як встигали наші композитори Петро Поляков і Петро Гайдамака задовольняти редакторів різних відділів музичним матеріалом — своїми новими піснями, супроводами, класикою, сучасною музикою... На «тихе життя», на неуважність до них вони не могли поскаржитись! Керівником хору був Василь Мінько. Скільки разів виступив хор? Важко сказати! До виступів спеціально в радіопересиланнях треба ще додати виступи в госпіталях, у військових частинах...

Усі вони — редактори, випускові, диктори, хористи, композитори, письменники, режисери, артисти — були бійцями фронту в ефірі. Їх посильна праця, зусилля були спрямовані, як і воля всього радянського народу, на перемогу над фашизмом.

Не помилюсь, коли скажу, що душею всього колективу був Юрій Васильович Шумський. І це не перебільшення, що Юрій Васильович читав щодня по радіо прозові та поетичні твори. Ми, працівники радіо, насолоджувалися, слухаючи артиста. А мали щастя слухати часто.

Ось він читає «Генерала Макодзьобу» Юрія Яновського. Скільки інтонацій, яке перевтілення в «генера-

ла», сила гідності командира партизанського загону, що уособлює народ, його нездоланність. Шумський читає Довженкову перлину про матір Марію Стоян — українку, що заховала в себе двох росіян-пілотів, назвала своїми синами. Артист читає про ніби звичайну жінку, а ми вже бачимо могутній образ нездоланої матері-Вітчизни: перед нами зводиться не бачений у світі пам'ятник силі народу...

Про це хочеться сказати словами Бориса Степанова, котрий так згадує у журналі «Вітчизна» дорогого свого вчителя: «До партизанів і воїнів, мешканців тимчасово окупованих областей України пристрасний голос Шумського доносить рядки карбованої «Клятви» Миколи Бажана. Шумський, читаючи їх, здавалося, бив на сполох. Останні два рядки стали закликком, яким у перші місяці війни починались усі передачі радіостанції імені Т. Г. Шевченка.:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою німецьких катів.

(«Вітчизна», № 7, 1965 р.)

«Моя зброя — слово, — так визначив свою працю на радіо Ю. В. Шумський. — Барометр мій — це фронт. Я мужньо зустрічаю кожне повідомлення про тимчасову невдачу і радію за кожен наш успіх, за кожную перемогу... Я рвусь до мікрофона і тисячам, сотням тисяч, мільйонам мого великого народу посилаю вогненні твори моїх улюблених поетів.

Сонце встало — моїми устами говорить величний образ князя Данила. Сонце в zenіті — і я з глибоким хвилюванням подаю «Голос матері». Сонце на заході — і я нагадую мільйонам слухачів про землю,

яку сховає Тарас
малими босими ногами,

і що таки «сонце устає на сході».

Ось дні роботи на радіо. І я живу цими днями, живу на повні груди».

В іншій статті він наголошує: «Я борюся з ворогом силою художнього слова. На радіохвилях, що йдуть з радіостанції імені Т. Г. Шевченка, я прагну донести до мільйонів синів і дочок України гнівні й запальні твори наших поетів і письменників, вічно живе слово і пісню мого народу.

Крім художнього читання, разом з колективом українських артистів здійснив низку радіопостановок... провів передачі шести номерів гумористичного журналу «Перець по радіо» тощо.

За славною традицією радянських працівників мистецтва, я не припиняю шефської роботи в частинах Червоної Армії і в госпіталях. За короткий час брав участь у п'ятдесяти шести шефських концертах.

Ні, не мовчать наші музи! Чим голосніше й дужче гуркотять гармати, тим гнівніші й натхненніші наші музи».

Мені вже доводилось розповідати про незвичайні організаторські здібності Юрія Васильовича, про його щільно заповнені дні репетиціями, читанням творів по радіо. Але він не цурався й господарських справ. Наш радіокомітет мав за Волгою, за м. Енгельсом, наприклад, свого баштана. Нарівні з усіма Юрій Васильович працював на полі: «Баштани я люблю з дитинства...»

Його життя проходило на півдні України — Одещина, Херсонщина...

Після цілоденної роботи на прополці я написав вірша:

У ЗАВОЛЗЬКОМУ СТЕПУ

Ю. В. Шумському

Іскриться степ завозький росами,
Пташки щебечуть без угаву...
Ступаємо ногами босими
Вузькою стежкою до ставу.

Вітрів швидких від серця просимо:
— Тут годі цілувати трави,—
На Україну стоголосими
Полиньте, вільні та ласкаві!..

Ви полетіть, хай сум розвіється,
Летить над рідною землею.
Серця там наші хай розсіються...
О, як ми скучили за нею!

...За літо — день чи два — з аргистом
Були за Волгою, як вдома.
— Баштан скрізь мусить бути чистим,—
Це нам, степовикам, відомо!

...І ми працюємо охоче,
Виполуємо осот, як горе.
Не чути пісню парубочу,
І не почувеш сміх дівочий
В степу, за Волгою, в цю пору.

Під вечір ідем до Саратова
У студію, на передачу,
Щоб висловить любов гарячу,
Синівську, батьківську і братову.

Натомлені, але ми радії:
Почують голос наші повсюди
Радянські непоборні люди.

Звучать живі слова Тараса,—
Путь грозовита, далеченька.
До серць невидима йде траса
Радіостанції Шевченка.

Звучать Довженко і Сосюра,
Тичина — у весну і зиму.
І наша дума в світ, як буря,—
Жагою Рильського Максима...

Дружба українських письменників з Юрієм Васильовичем Шумським особливо зміцніла в ті роки. Важко відповісти, чиї твори не читав Юрій Васильович по

радіо. Коли б зібрати їх в одну книгу, то була б незвичайна хрестоматія, яка хронологічно б ствердила крок за кроком нашу перемогу.

Великий вплив сили слова наших поетів у виконанні Шумського засвідчували численні листи з фронту і з тилу — Поволжя, Середньої Азії, Уралу, звідусюди, де працювали українські трудівники, що евакуювались і уникли важкого лихоліття фашистської окупації. З особливою любов'ю читав Шумський вірші Володимира Сосюри. «Вірш його — то живий організм... І треба вміти його — тендітного, ніжного — не зламати...»

Він, проникливо, тонко відчуваючи тканину «такий я ніжний, такий тривожний, моя осіння земля», одгадуючи душу поета, читав низку ліричних мініатюр. Читав і «Червону зиму».

Якось Юрій Васильович повернувся до Саратова з Москви, куди він їздив до Союзрадіо в справах нашої станції. Зібрав нас, як завжди збирав для участі в радіопостановках. (На брак часу він не зважав: «Добрий козак і коня попасає, і сам відпочине уволю!» — говорив тому, хто, хоч і не без причин, хотів уникнути «артистичної кар'єри»). Ми думали — якась нова радіопостановка буде. Помилилися! На цей раз Юрій Васильович розгорнув зошит із віршами, які йому передав Сосюра при зустрічі. І ми тоді почули нові поезії «зазороного» поета.

Зворушливою була дружба Шумського і Сосюри. Коли ми не знали якийсь час, де ж саме тепер перебуває Сосюра чи ще хтось із улюблених поетів, Шумський зв'язувався з Москвою, з'ясовував адреси.

— Ніжним і тривожним, ніжним до сліз лишився наш соловей, мій Володя, — схвилювано казав нам Юрій Васильович.

Вірша «Здоров був, Юро, брат мій по серцю і по слову», написаного 18 липня 1943 року, він прочитав нам тоді. Я попросив дозволу і переписав вірша. Переглядаючи свої старі записники, знайшов через багато літ вірша, сповненого сердечного тепла, любові до артиста. Він не входив до жодної збірки поета і вперше був надрукований у газеті «Літературна Україна» від 29 серпня 1969 року.

Юрій Васильович був частим гостем у військовій частині, в госпіталі.

— Десь і мої голуб'ята воюють... — казав, згадуючи синів.

«Коли гримлять гармати — музи мовчать». Музи нашого радіо не мовчали. Основна наша «муза» — хор Українського радіо, він же капела «Думка» під керівництвом Василя Мінька, звучала щодня і неодноразово.

Переді мною газета Приволзького військового округу «Красноармеец» від 31 серпня 1943 року. Ціла сторінка присвячена мітингу в танковому училищі з нагоди звільнення Харкова. Дивлюсь на пожовклу сторінку, але яскраво бачу все те, що відбувалось на величезному майдані.

На трибуні — представники командування училища, кращі бійці, курсанти, офіцери, гості. Мітинг транслюється через нашу радіостанцію у звільнені й окуповані райони України.

З непослабленою увагою слухаю виступ Клави Машиної — червоноармійця. «Слухай мене, рідна Україно, слухайте, брати і сестри окупованих районів, слухайте, друзі і земляки Кам'янець-Подільщини, слухайте, дорогі народні месники — партизани і партизанки!

Я дочка Радянської України. З перших днів війни добровільно служу в рядах Червоної Армії і безмежно щаслива, що в цей суворий час є червоним воїном.

Важко передати словами мою радість у зв'язку із звільненням другої столиці України — славного міста Харкова. Наступить час, коли над Києвом і Вінницею, над Одесою і Кам'янцем-Подільським буде гордо розвіватися червоний прапор нашої перемоги. Знову відкриваються двері в світлі школи, знову почуємо веселі дитячі голоси, і я повернусь до тебе, моя рідна Україно, до своїх учнів, у рідне село Лужне. Зараз я оволодіваю військовими знаннями. Ні одна хвилина не минає даремно. Всі мої думки — як можна швидше іти в бій».

Не забуду свого хвилювання, коли надано слово мені, не забуду кроків до трибуни, широкого майдану з вишикуваними бійцями. Після невеликого виступу я читав вірша «Вже видно шляхи на Полтаву».

І тут же, на майдані, відбувся концерт. Музи не мовчали! Курсанти, бійці, офіцери танкового училища імені генерал-лейтенанта танкових військ Волоха, серед яких було багато українців, разом із своїми друзями-росіянами замовляли все нові й нові пісні. І вірилось, що справді, як сказав тоді керівник хору, чи капели Василь Мінько, «своїм словом, своїми піснями і музикою, своїми справами ми допоможемо вам, бійцям, звільнити рідну землю від окупантів».

З цього ж мітингу, як ми довідались, велика частина бійців ішла в діючу армію.

...Саратов був тим політичним і культурним центром, що пов'язував поміж себе фронт і тил. Скільки приїжджало до Саратова письменників-фронтовиків, кореспондентів, людей різних професій... У роботі радіокомітету вони брали безпосередню участь. Під час відвідування Саратова перед мікрофоном виступали О. Корнійчук, В. Василевська, П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко... Матеріалами допомагали нам професори Ленінградського університету Балухатий, Євгенєв-Максимов...

З фронту прибув Максим Танк. Він читав нам свою поему «Янук Сяліба», а по радіо виступив з віршем «Ми читаємо «Заповіт», присвячений Шевченкові. В Саратові тоді знайшла притулок з малою дитиною його дружина. Притулок той був далеченько від радіокомітету, Максим Танк мав обмаль часу, але не відмовився від виступу. А відвідавши рідних — знову на фронт.

Тоді ж Марія Пригара переклала уривок з поеми Максима Танка, який було прочитано в літературній передачі, присвяченій братній Білорусії.

...Я ніби щойно прослухав розповідь Максима Танка про його перебування в партизанському загоні на білоруській землі. Все побачене та почуте в тилу ворога, глибоко пережите в серці, стало основою для написання поеми «Янук Сяліба».

Лісове село в Західній Білорусії. Червоний Лог. Скільки таких невеличких сіл поховалося в лісах на півночі Чернігівщини, по сусідству з Білорусією... Коли Максим Танк читав поему, мені уявлялися саме такі чернігівські села в лісах... Це ж і там «господарюють» фашисти... І Янук Сяліба з молодою дружиною Раїною — то ніби наші молоді поліщуки з Чернігівщини... Я їх бачив, з ними говорив, перебуваючи в численних відрядженнях у справах редакції газети.

Отже — весілля... Його описано по-справжньому майстерно. Відчутне розуміння автором свого фольклору. Про Полісся білоруське чули ми таке визначення: то край легенд, старих казок, край пісні. «Де ступиш, то казка, билина». Сцени весілля підтверджують таке визначення.

Та от прийшли в маленьке село фашисти. Колишній осадник Горидовець закоханий у Раїну. Тепер він стає старостою села. Янук Сяліба, Раїна із своїм другом Банадином ідуть до партизанів, залишивши в селі зв'язківцем Зарубу.

Раїна потрапляє в полон. Горидовець намагається примусити її виказати схованку партизанів.

З непослабною увагою слухаємо розділ, що передає бій партизанів з фашистами.

І куль невпинний град
Недобитків погнав по сосняку.
Тікаючи від партизанських куль,
Де сніг під першим сонцем не прочах,
Де менш було завалів і корчів,
Фашисти гнали коней по стежках,
Щоб швидше вирватись з оцих лісів.
А ліс — то розступався, то часом
Дорогу муром заступав кругом,
Здійнявшись вгору аж до самих хмар.
Шарахалися коні на бігу,
З санок спливала на дорогу кров.
Кривавий слід тягнувся по снігу.
І партизанський лісовий загін
По цьому сліду гнавсь на vzdогін
За ворогом.

Янук пізнав
Старі місця, де він з Банадиком,
Полюючи у пуші, допізна
Ганялися за раненим вовком.

Тепер Сяліба гнавсь за вовком-фашистом. І хоч туга повивала душу, та надія десь озивалася в найдальшому куточку...

...з надією ішов.
Задзвонить пісня жайворонка знов...
І де шпаки у борознах пройшли,
Ще не лягає сіяча зерно.
З надією, що, в хмуру тінь дібров
Пробившись, заясніє сонце знов,
Омиють ріки зчервонілу гать.

Процитований переклад Марії Пригари потім друкувався, а після від'їзду Максима Танка був переданий в радіопередачах. І теж чимало листів надійшло з різних місць — люди дякували за чудове слово білоруському поету.

Ще хочеться — через багато літ! — подякувати від себе дорогому другові за чарівність його музи — як ніжно змальовано переживання Раїни, матері й жінки, що безмежно любить свого чоловіка, і народжену в партизанському загоні дитину. Раїна гине, своєю смертю приблизивши перемогу.

Затамувавши подих, слухали ми також розділ-легенду про музиканта Кулика. В нім відчутний вплив білоруської народної казки, але з якою поетичною свіжістю, задушевністю вона вийшла з поетового серця!

Ми поділяли думки Раїни, яку вели перед собою вороги, аби дізнатися про шлях до партизанів:

Густішає смолистих сосон тінь,
Мов уночі, хмурніє далечинь.
— Мо', заблудила в чагарях? Гляди! —
Гука Горидовець.

І сам,
Немов гончак, петляє тут і там.
Але мовчить Раїна. В тінь беріз
Загін повзе, звивається в імлі.
Їй хочеться, щоб був безкраїм ліс,
З якого б повернутись не могли
Ніхто: ні староста, ні комендант
І навіть найостанніший солдат —
Щоб всі лягли у хащах вікових...

Ми переживали смертельну небезпеку, що нависла над вірною дочкою Білорусії...

«Янук Сяліба» став поруч «Слова про рідну матір» та «Жаги» Рильського, могутньої поезії Тичини, Малишка, Сосюри, Бажана... Герої літературних творів українських, білоруських поріднилися назавжди. Перше випробування вони витримали на хвилях наших радіопередач.

У саратовському небі нерідко бували «юнkerси» — бомбували пристані, нафтоперегінний завод: баржі з паливом теж були неабиякою ціллю для фашистських

літунів. Горіла Волга. Здавалось, вона стогнала, задихаючись від вогню і диму...

Саратов у спогадах письменників. У 1942 році 30 вересня, перебуваючи тут, Петро Козланюк записує: «Увесь час сонячні і прекрасні, навіть часто гарячі дні і теплі, ніби літні, ночі. Навіть не сподівався, що в Саратові може бути така хороша осінь...

Іноді серіями, по кілька ночей підряд, прилітають сюди німецькі бомбардувальники. Терплять заводські райони, Волга з баржами і вантажами. Цікаво, що ми тепер так звикли до цього, що і не сходимо вниз під час нальотів».

Павло Усенко в щоденнику від 1 вересня 1942 року: «Літературно-мистецький вечір у Саратові. 3 письменників виступили Тичина, Рильський, Бажан, Довженко. Ватуля читав «Слово» Дмитерка, Герасименка, Неходи... Як чудово було слухати у виконанні Шумського «І мертвим, і живим, і ненародженим...» Шевченка!.. Багато хто хотів, але не зміг потрапити до зали...»

Тут, у Саратові, прозвучала промова Павла Тичини на Другому антифашистському мітингу представників українського народу 30 серпня 1942 року. В його оптимістичне слово вслухалися всі, хто жадав перемоги над кривавим фашизмом. «Народи всього світу! Народи, що вславили себе благородним прагненням до миру і свободи! Ви, що живете на Західній півкулі, ви, що живете в Америці й на сонячному півдні,— слухайте!..»

Віра в перемогу звучала у слові поета — у слові, що дорівнювалось зброї,— в твердому, грізному, разючому...

В Саратові ж народився і ніжний, повний теплового почуття дружби народів, вірш:

Небо — як склепіння матове,
В димці осені земля...
Любий, славний мій Саратов,
Знов тебе побачив я.

Волга, зелень, сонце, вулиця, —
Військо, молодь, дівчора...
І до міста тепло тулиться
Жовто-сизая гора.
Тут традицій стільки криється!
Лиш торкни ти їх, збуди.
Гнів Шевченка пламеніється,
Чернишевського сліди...

«Всіх народів мова чується, й наша українська теж...»

Так. У Саратові, в будинку на Радищева, лунала російська, українська, польська (потім відділ польського радіо переведено до Куйбишева. Про роботу польських друзів Єжи Путрамента, Леона Пастернака розповідала Марія Пригара — вона почала працювати в Саратові раніше).

Я не застав у Саратові ні Рильського, ні Тичини. Але з яким захватом читав запальні їх слова, передані радіостанцією і залишені в передруках з тих радіопередач... Ось із промови Рильського на Другому антифашистському мітингу представників українського народу: «За кожний шматок хліба, у наших дітей із крихітних рученьок вирваних, за кожне деревце, в саду нашім зрубане, за кожную сльозинку і кожную билинку стократно заплатять нам фашистські нелюди. За рани твої, за муки твої, за незриданий твій плач — смерть прийме твій кат, моя Україно! Це буде, буде!»

Двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак у своєму виступі по радіо в 1944 році говорив:

— Газети ми одержували рідко, з okazjiю, коли прибували літаки. Виручало радіо. Воно зв'язувало нас з Великою землею, доносило радісні вісті про бойові і трудові подвиги радянських людей. По радіо народні месники дізнавались про становище на фронтах. А прийняті зведення Радянського Інформбюро розмножували і поширювали серед населення. Це вселяло віру в

перемогу, збільшувало лави партизанських загонів, підносило їх бойовий дух». У 1969 році двічі Герой Радянського Союзу Олексій Федоров під час Декади української літератури і мистецтва в РРФСР, саме в Саратові, в газеті «Комуніст», писав:

«...з далекої Саратовщини до воїнів українських фронтів і на партизанські бази доходив бадьорий і надихаючий голос радіостанції імені Тараса Шевченка. Він кликав нас в бій, вселяючи впевненість у швидкій перемозі над ненависним ворогом».

На карті у збитого під час одного з нальотів на Саратов фашистського аса серед інших об'єктів, що мусили бомбуватись, було чітко виведене коло з написом «Український радіокомітет».

Отже, наші передачі дошкуляли...

Це посвідчив начальник поліції Києва у таємному донесенні до Берліна у березні 1943 року: «Джерелом ворожої агітації, як і раніше, є слухання радянських радіопередач».

У радіокомітеті гуртувались люди різних професій. Крім письменників-фронтовиків, перед мікрофоном виступали трудівники тилу — робітники харківського заводу «Серп і молот», евакуйованого в Саратов. Вони працювали в нових умовах по дві зміни — верстати не простоювали ні хвилини...

Юхим Клочко — голова колгоспу імені Леніна, евакуйованого із Сумщини, озивався до своїх синів через мікрофон нашого радіо:

— А тепер я звертаюсь до вас, мої доргі синочки Олексій та Іван! Чи чуєте ви мій батьківський голос? Ви, мої любі воїни, сміливо й невідступно знищуйте ворога та скоріше пробивайтесь до рідної хати нашої, щоб застати хоч живими й визволити свою матір Настю та братів і сестру малолітніх — Женю, Толю і Ліду, бо вони вже два роки мучаться в неволі.

А ще кланяюсь я від усіх колгоспників Поволжя лицарям-партизанам України і зокрема славним партизанам рідної мені Сумської області».

Колгосп, головою якого працював Юхим Клочко, зібрав 640 тисяч карбованців весною 1943 року і передав їх на виготовлення танкової колони «За Радянську Україну». Клочко особисто вніс 50 тисяч.

У нашій студії був гостем відомий у Саратовській області пасічник Ферапонт Головатий, він вніс свої заощадження теж на виготовлення танка.

...На Заволжі працювали колгоспники, що евакуювались з різних областей України. Ось колгосп «Дванадцятиліття Жовтня». В ньому головував у 1943 році Микита Скороход. Далеко його лани, аж на Полтавщині. Там засіли тимчасові носителі «нового порядку».

— Хоч гірко усвідомлювати, що твою рідну землю топче ворог, та треба все зробити, аби хоч трохи зміцнити нашу силу. Треба хліба і до хліба. Тому й працюємо по-справжньому і таки справді не складаємо рук.

Це ж міг би повторить і рільничий бригадир Степан Гаркуша — син степів Дніпропетровщини... Він уже був на війні, його контузило в одному з важких боїв.

— Я артилерист. Від нашого вогню жарко було фашистам. Ну, що ж, не можу зараз бути там, у вирі битви, то все, що в моїх силах, буду робити тут.

Олена Дейнека родом з Чернігівщини. Доярка.

— Працюєм з любов'ю. Нелегко нам, та молочка вистачає і малим дітям, і для ближчого шпиталю постаємо...

Ой нелегко... Тетяна Чмихало в перший місяць війни розлучилася з чоловіком на Дніпропетровщині. Доля закинула на Поволжя. Вона — косар. У півтора-два рази перевиконує норму на жнивях... Жінка з косою в руках...

Нелегко і Ганні Пирожинській з Вінниччини... Вона стала вирощувати на Заволжі цукровий буряк. Ця культура тут в дивину.

— Тепер в дивину, а потім міцно вкорениться! Багато гіркого нам випало... Хоч якусь частку треба й солодкого... Особливо дітям...

І ми не дивувались, коли, перебуваючи у відрядженні для збирання матеріалу до нових радіопередач, інколи могли почути тихеньку пісню: «Стоїть явір над водою...» То хтось виливав свою тугу. Говорив наодинці. Та ні ж, поряд була порадишня-пісня...

Хто не знав ще до війни про славні діла трактористки Паші Ангеліної! Яка ж доля випала великій роботящій сім'ї Ангеліних?

Про це розповідалося в одній з передач для трудящих Середньої Азії, Уралу та Поволжя. Обізвалась тоді листом Надія Ангеліна, сестра Паші. Вона якийсь час була на фронті. Важко занедужала. Приїхала до сестри, яка евакуювалася з Донеччини в Західно-Казахстанську область. Там одужала, працювала в бригаді своєї сестри. А бригада та — як бойовий підрозділ. Заслужила право зватися гвардійською. Виробничий план виконувала на 200 процентів.

У листі повідомлялось, що сестри заощадили 12 400 кілограмів пального. Сама ж Надія зекономила 3 300 кілограмів пального. Бригада внесла в фонд будівництва танкової колони «За Радянську Україну» двадцять одну тисячу карбованців та здала до фонду оборони 550 пудів хліба.

Три сестри — Паша, Надія, Олена — подарували захисникам Сталінграда 265 пудів хліба. А батько їх — кожушанки для захисників Сталінграда. Вся сім'я боролася з фашизмом.

...А ось по радіо прозвучала невеличка розповідь народного артиста УРСР Івана Мар'яненка. Йому тоді

було вже 65 літ. Він ділився своїми враженнями про зустрічі з робітниками харківських велетнів-заводів, що працювали на Уралі.

— Наші мелодійні народні пісні, піднесено-схвилюване читання творів Шевченка, Тичини, Довженка, Рильського, Бажана, Сосюри, Первотайського зворушували серця слухачів, розпалювали ненависть до ворогів. Виступали ми в цехах. І це не для красного слівця буде сказано — такі ж перевиконувались плани в цехах.

Часто образи п'єси Корнійчука нагадували глядачам своїх місцевих людей... Козака Тура вони порівнювали із своїми героями-колгоспниками Іваном Петровичем Івановим, Матвієм Кузьминим... Були свої Варвари, Богуні... Яке це щастя — дарувати за допомогою мистецтва заряди енергії бійцям тилу і фронту!..

...Сім'я працівників радіокомітету поповнювалася — з Сталінграда приїхав Степан Олійник. Йому і його дружині я поступився «своїм» кутком на вулиці Радищева...

З шпиталю до нас прибули Микола Шаповал, Діодор Бобир. Всім вистачило роботи!

Як зустрічали працівники радіо тих, кого доля заносила до Саратова, може розповісти такий випадок.

Нині відомий вчений-мовознавець Іван Костьович Білодід, у 1942 році — офіцер штабу бригади, був у службовому відрядженні в Саратові. На вулиці випадково зустрів когось із знайомих киян. Довідався, що тут, на Робочій вулиці, міститься редакція радіостанції імені Шевченка.

Невдовзі він зустрівся з Лукою Паламарчуком — тоді головою радіокомітету при Раднаркомі УРСР, а в кімнаті літпрацівників — з Ярославом Галаном та ще з деякими київськими журналістами.

Швидко отримав замовлення — написати нариса «Сини України — сталінградці».

Автора нарису потім познайомили з диктором Ніною Савицькою.

— Вона тебе й «випустить» в ефір.

Повільним рухом Савицька ввімкнула мікрофон:

— Говорить Радянська Україна! Радіостанція імені Тараса Шевченка починає свою передачу.

«І раптом мені перехопило подих і здавило горло... В одну мить у свідомості промиготів шлях із боями від Львова до Волги... Ніна Савицька, — згадує Іван Білодід, — помітила моє хвилювання і вимкнула мікрофон:

— Старший лейтенант, спокійно. Тут радіофронт. Візьміть себе в руки. Вмикаю мікрофон:

— Говорить Радянська Україна... Перед мікрофоном виступить офіцер однієї з мотомехчастин діючої армії...

Я «взяв себе в руки» і прочитав свій текст».

Подібне збентеження пам'ятне для багатьох наших гостей — фронтовиків, хліборобів, робітників заводів... Редактори і літературні працівники радіокомітету не тільки опрацьовували принесені чи надіслані матеріали для чергових випусків, а ще й проводили невеличкі своєрідні репетиції з тими, що надміру бентежились, «боялись» мікрофона...

Так було з працівниками радгоспу «Борки», що з просторів Харківщини евакуювались на Поволжя. В червні 1943 року я побував на новому їх господарстві, розмовляв з ними. Для передачі по радіо робив записи розмов. А потім кількох старших працівників і наймолодшу — Ганну Анголенко — запросив до Саратова виступити перед мікрофоном. Прочитала вона дві сторінки тексту чітко, виразно — де й подівся страх...

Хочу ще згадати прохання Галі — на кінець виступу обов'язково дописати їй вірша.

— Я люблю в клубі читати вірші. То й тепер, як хтось почує вірша, то повірить, що виступаю таки я...

І це прохання Галі було задоволене...

«Своє життя до війни мені хочеться порівняти з чарівною українською піснею, що лунала у весняний зоряний вечір. Вільно линула та пісня про щастя. Котилися прозорі хвили дніпровські до синього моря. Шуміли лани урожаєм. І юність моя, щаслива, вільна, квіткою пахучою цвіла. Вся земля була усіяна цвітом весни незів'ялим. Наш народ складав пісні про цю весну радянського життя.

У веселій комсомольській сім'ї виховувалась я. Мені не прийшлося на своєму віку зазнати ні крапельки горя. Вчилася, як тисячі наших юнаків і дівчат, мріяла про майбутнє. Та ворог обірвав нашу творчу роботу, наші мрії. Німецькі фашисти сараною посунули на наші багаті врожайні землі. Чорною тучею закрили ясну блакить. Кров'ю наших громадян, батьків, матерів, дітей почали заливати нашу землю. І в той 1941 рік я серцем дізналася, що таке горе, що таке журба.

З міста Краснограда Харківської області я евакуювалася. Батько мій відстоює честь і свободу своєї землі. Я стала працювати після евакуації біля берегів сестри дніпровой — Волги, в радгоспі «Борки».

Важко було покидати свою землю, свій дім, але всі ми вірили в те, що знов повернемося додому. Своєю працею ми почали допомагати рідній Червоній Армії, братам, батькам, що хоробро б'ються і женуть все далі і далі на захід фашистських пройдисівів.

Чимало наших товаришів комсомольців зараз на фронтах Вітчизняної війни. В листах до нас наші друзі пишуть про свої діла, а ми своєю працею, зораними гектарами відповідаємо їм на героїчні подвиги в боях.

З якою радістю ми слухали по радіо все нові й нові звістки з фронтів Вітчизняної війни про великі перемоги славного радянського війська. Вільний Донбас,

вільний Харків, мій рідний Красноград. Вільні Полтава і Суми, сотні міст, тисячі сіл українських. Там знову почалося творче, напружене життя. Скоро вся земля українська, всі простори радянської території знову будуть вільні від німецького тягара. Ми ждемо тієї хвилини, коли вирушимо додому. Багато роботи перед нами, але ми готові до неї. Фашисти заподіяли тяжких ран нашим містам і селам, але ми відбудуємо їх, залікуємо всі рани. Вже кипить, вирує відбудовча робота на визволеній землі. Вже буйні сходи зійшли на полях наших».

...В листах до нашого радіокомітету було чимало побажань, навіть, можна сказати, вимог.

— Частіше передавайте пісні! Більше хай читають артисти і самі поети віршів!

Листи засвідчували, що наші передачі слухають люди в найрізноманітнішій обстановці...

В 1943 році, після ознайомлення з багатьма листами від слухачів, я написав вірша, присвятивши його друзям по праці.

Викарбовуймо пісні серцями,
Кров'ю викарбовуймо слова,
Щоб добірним зерном, пагінцями
Наша правда проросла жива.
Як його жадають, ловлять друзі
І на пам'ять у серця беруть.
То ж воно — смертельний ворог тузі,
То ж із ним — у битвах легша путь.
Проліта у синьому ефірі
Дзвоном струн чарівних Кобзаря,
То ж воно дарує силу, віру,
То ж воно — світанкова зоря.
І коли спокійний голос лине:
— Слухайте, і сестри, і брати,
Промовля Радянська Україна! —
Слова кращого у світі не знайти.
Як його жадають, ловлять друзі,
Як вслухається окрадена земля:
— Слухайте, нескоренії люди,
Україна промовля!

Саратов жив життям країни. Було не легко. Та, незважаючи на всілякі труднощі, люди були здружені. І навіть при зустрічі зовсім не знайомих людей — так собі, десь на вулиці — виникала розмова. Починалась вона переказом останніх вістей. Загальна спільність інтересів...

Ніхто нікого не випитував, а ніби один другому зв'яв свої думки, надії...

— Чи не чули щось про другий фронт?

Навіть малі діти заговорили по-дорослому. «Коли вже той другий фронт відкриють...» — скрушно скаржились юні дипломати...

І коли ми, колишні працівники радіо — Іван Цюпа, Марія Пригара, зустрінемось у Спілці письменників, мимохіть виникає між нами розмова про далекі дні. До «деталей» саратовського періоду обов'язково в наші спомини входить і дитяча зацікавленість другим фронтом, і полум'я на Волзі, і неплановані приїзди багатьох друзів по радіокомітету.

Всі ми, працівники радіо, плекали єдину мрію: коли повернемось на визволену Україну, як почнемо жити, з чого почнемо свою працю... На радіо ж, наприклад, «Майська ніч» Івана Цюпи об'єднала режисерів Шумського (він грав діда Тополю) і Марка Терещенка (виконував роль командира партизанського загону), а вони ж — люди різних уподобань чи, точніше, різних мистецьких стилів...

Щоденна робота мобілізувала всіх. Кожен, у міру своїх сил, чесно виконував свої обов'язки.

У Саратові радіостанція працювала з листопада 1941 року до квітня 1944-го. Кожен день для працівників був напруженим.

Ось у моєму блокноті знаходжу помітку: «30.VIII 1943 р. Замість трьох радіовипусків підготував п'ять. А Олекса Гуреїв через це зміг взяти вихідний».

З жалем хочу сказати, що архіви, матеріали наших передач згоріли в Дарниці, при поверненні радіокомітету до Києва... Тільки копії деяких випусків збереглись частково в мене та в Івана Цюпи і Марії Пригари. Звісно, збереглись саме ті матеріали, які вони готували для чергових передач...

Можна тільки пошкодувати — не побоюсь сказати — за тією втратою, за недоспаними ночами людей. Хто б подумав, що вже в Дарниці влучить ворожа бомба в один з вагонів... Для дослідників то був би неабиякий скарб.

Думаю, що поміж іншими матеріалами загинув не один міжнародний радіокоментар Ярослава Галана, бо не міг він все зберегти в себе, написане по гарячому сліду, зразу ж після якоїсь передачі ворожої радіостанції. Тільки більші свої речі, яким, може, й надавав більше уваги, він включив до свого «Фронту в ефірі».

Тільки уявімо, скільки листів від бійців з фронту, надісланих до нашого радіокомітету, загинуло в огні. Листи партизанів, трудівників тилу, матеріалів багатьох учених країни...

З матеріалів, які надходили з партизанського штабу, з листів людей, які лишились на окупованій території, ми знали, уявляли, що робилось там, на нашій землі. Ми ніби чули гіркий плач полонянок — наших радянських дівчат, силоміць вивезених в рабство.

...Вище згадувалося, що свій маленький закуток на Радищева, 3 я запропонував Степану Олійнику, а сам потім знайшов куток у сім'ї саратовця Максима Степановича Хряпова на вулиці Робочій, 15. Звідти було близько і до радіокомітету, і до студії, і до їдальні. Отож місце мого квартирування мене влаштовувало. Але слід сказати, що воно було ще й поетичне: господиня, Марія Федорівна, дуже любила квіти... Не знаю, може, деś вчитала чи я розповів їй про квіти мальви, але саме

високі, рожеві мальви квітли біля вікна моєї кімнати... А ще дивніше було, коли мене й дружину Галину Марію Федорівна повела до своєї доброї подруги в гості, на вулицю Чернишевського, до 6-го Волзького проїзду. Біля будинку № 15 ми побачили... такі ж рожеві куці мальв! Тоді я вже переконався, а зовсім старенька Валентина Іванівна Дубровіна призналась, що це такий «сюрприз» підготувала вона за порадою моєї хазяйки дому Марії Федорівни! Така собі маленька хитрість, що стільки подарувала радості! Мені здавалось, що тільки ступну кілька кроків за будиночок — і там, за деревами, побачу свою хоружівську хату, біля якої, звичайно ж, буяють мальви! Складались від того рядки вірша: «За вікном у мене мальва квітне...» Зовсім близько протікала Волга. Я часто бував біля ріки.

З мого записника: «2 вересня 1943 року. Вранці Волга похмура, сіра. Важка, якась непривітна. Потім знову — заясніла, заграла, на хвилях розплескалося золото... Нахились і бери в долоню шматочок сонця.

3 вересня. Після випусків «Останніх вістей» та «Партизанських» разом з Цюпою їздили по дині для всіх. Повертались увечері баржею, сіли на міліну. Ситуація подібна до тієї, що у фільмі «Волга-Волга», проте було зовсім не смішно.

Запитуємо капітана:

— Чи надовго?

— Перелазьте на другу баржу!

Друга баржа з'явилась... через чотири години! Перенесли дині, але їх тепер було менше: куштували трохи ми, а більше команда...

...Сліпий музикант грав «Вальс грусти...»

Ще записи: «Вечорами, після денної роботи, знову приходжу на радіо — чергую. Або й добровільно приходжу. І не я один. Чекаємо зведень Інформбюро чи нового наказу Верховного Головнокомандуючого.

Україна визволяється!
Суми, Путивль, Шостка...
Харків раніше.
Вже райони Чернігівської області...
Незабаром поїдемо на Україну!

6 вересня. За вікном гаряче цвіте мальва. Іду на радіо. Трохи холоднуватий вітер з Волги. Ніби тепліше від цвіту мальви...

Тепер одержуєм радісні вісті все частіше. В оперативному зведенні від 12 вересня читаю: «На Прилуцькому напрямі наші війська, долаючи опір противника, просунулись на окремих ділянках уперед від 8 до 20 кілометрів і зайняли понад 70 населених пунктів, в тому числі місто Гадяч і великі населені пункти Ющенківка, Андріївка, Герасимівка...»

17—18 вересня того ж 1943 року Червона Армія визволила Прилуки, Ромни, Лубни, Пирятин...

Я готував випуски «Останніх вістей», а душею був там, в Ромнах, де чотири роки навчався в технікумі, в кожному населеному пункті, в незнаному, але такому рідному — Ющенківка... Хотілося іти пішки, швидше побувати в кожному селі, в знайомих до болю містах і там, де ще не пощастило побувати... Ділитися безмежною радістю з усіма, хто вже знову став господарем своєї землі...

Часто працівники всіх відділів нашого радіо роблять спільними зусиллями передачі, присвячені визволенню наших міст.

22 вересня в ефір іде спеціальна літературна передача до визволення Чернігова. Вірші Павла Тичини, Андрія Малишка, Миколи Бажана, Валентини Ткаченко, Марії Пригари читали Ніна Савицька, Лідія Лісна, Григорій Дрозд. Мені, як оголошено, «молодому чернігівському поету», вірш про Чернігів довелося читати самому.

24 вересня йшла передача, присвячена визволенню
Полтави...

30 вересня — віршована передача «До тебе, наш
Київ»...

26 вересня — літературно-музична композиція «Украї-
ні жити!». Вона йшла по відділу «Останні вісті» для
трудящих Середньої Азії, Уралу та Поволжя.

Передача закінчувалась такими словами: «Ідіть, сини
України, з синами народів братських вперед, не спиняю-
чись, на захід. Перед вами Київ, а далі Львів і сиві Кар-
пати, где вся земля вас, яка ще терпить муки і наругу
від німецьких вішателів.

Україні жити, красуватись жити,
І Дніпру-Славути водами шуміть.
Мати наша, мати,
Ми несе́м розплату!
Гни́ть в могилі кату
Україні жити!

Україна була і буде Радянською!»

ЯРОСЛАВ ГАЛАН
НА РАДІОСТАНЦІЇ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

У своєму виступі на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький відзначив: «У роки війни в бойовому строю були наша наука, література, мистецтво. Закличне слово партії звучало з сторінок газет і листівок, у передачах радіостанцій «Радянська Україна», імені Т. Г. Шевченка, «Дніпро».

На радіостанції імені Шевченка Ярослав Галан працював весь 1942 рік і початок 1943-го. Згодьтеся, це не такий уже й тривалий час для того, щоб добре взнати людину. Але й за один день, за кілька зустрічей може скластися певне враження про людину. Потім, працюючи вже на станції «Дніпро» та в Москві, Ярослав Галан навідувався до Саратова. Тому із зустрічей, розмов, спільної праці на радіостанції в різний час склався образ людини, письменника, пристрасного бійця ідеологічного фронту. Я вже згадував, що літературні працівники радіо розміщалися в будинку по вулиці Радищева. На подвір'ї в одному кутку стояв голубник. До нього підставлена

драбина, і ми інколи вилазили на голубник, який був своєрідним оглядовим майданчиком. Зберешся на нього — побачиш Волгу. Дмитро Косарик, що частенько бував у Саратові, назвав отой майданчик «капітанським містком поезії», бо інколи там читалися зовсім свіжі вірші перед тим, як їх передавали в ефір, — автор хотів знати думку товариша про написане. З майданчика добре було видно кімнатки нашого радіокомітету. З маленького віконця видно було Ярослава Галана, що схилився над радіоприймачем... То його «кабінет» — він слухав іноземну передачу, робив собі потрібні нотатки, а потім невдовзі виступав перед мікрофоном уже на вулиці Провіантській... Через якийсь час він знову з'являвся в своєму маленькому куточку, а часом і заночовував тут. Скаржився якось Дмитро Михайлович Косарик (звичайно, жартома): «Не довелося поспати — цілу ніч Ярослав Олександрович слухав передачі!» Тут треба зробити пояснення, що частенько, не маючи місця в готелі, наші «командировочні» спали на столах радіокомітету. Таке трапилось і з Косариком, який тоді повернувся з Червоноармійського району Саратовської області, де трудились евакуйовані колгоспи з Сумської та Харківської областей. Його обступали завідуючі різних відділів — знали, що кожному щось «перепаде» з товстих блокнотів нашого «Нестора-літописця», як його тоді прозвали. І поки він передасть свої матеріали до журналу «Україна», від якого був у відрядженні, в нас вони вже проходили по відділах «Для трудящих Середньої Азії, Уралу та Поволжя», в «Останніх вістях» тощо.

Із свого «кабінету» виходив і Ярослав Галан, щоб послухати новини, — не з радіоприймачів, а з вуст «командировочного».

Про Галана казали, буцім він якийсь замкнутий... Я сказав би — зосереджений, заклопотаний, над чимось пильно задуманий. Він знаходив часинку порозмовляти

з працівниками, ділився своїми думками про перебіг війни, слухав нові поезії Валюші — так ми звали Валентину Ткаченко, або листи з діючої армії, які надходили комусь із присутніх.

Часом, вийшовши з кімнатки, де він слухав ворожі передачі, був особливо збуджений. Це було або після якогось розгнужданого виступу фашистського мерзотника, або після випадково знайденої музичної хвилі...

— Щойно був щасливцем — натрапив на чудову мелодію... Але ж мусив переключитись на немислиму мерзоту... Мусив вислухати... Вислухати, щоб відповісти якомусь негіднику негайно — переконливо, з запалом...

...Так, ніби вчора, покликав мене Леонід Суярко:

— Нікуди не відлучайся. Зараз, напевне, вийде Ярослав Олександрович — щось довгенько слухав за щільно закритими дверима...

І справді — виходив Ярослав Галан, його обступали колом, він ділився почутими новинами.

Галану тоді було сорок літ. Але не тому, що він був старший за багатьох працівників, його так поважали. Заглибленість у доручену йому роботу, відповідальність, внутрішня зібраність, справжня ерудиція викликали повагу і подив. Переконливі, убивчі характеристики ворогів, гострота, нещадність його памфлетів, своєчасність виступів — усе це визначало його як провідного журналіста, коментатора. Ділився новинами з присутніми і вже квапився, бо треба негайно до мікрофона, треба виголосити своє гаряче слово: чергова брехня якогось фашистського балакуна викликала гостру відповідь.

Наші славні диктори Ніна Олексіївна Савицька, Лідія Лісна, Неля Артемович, Борис Степанов, яким пощастило більше працювати з Галаном, усі без винятку були в захопленні не лише від виняткової працездатності, а й від чисто людських рис письменника. Чемність, етикет — усе це було органічне для нього.

В побуті, як і всі у важкий час — скромний, невибагливий, уважний до співробітників. Обідав у спільній маленькій їдальні, маленький кухлик пива жартома «обмінював» на тістечко до чаю.

В грудні 1943 року я був у Москві в службових справах. З Саратова (не пам'ятаю вже хто) передали мені для Галана кілька копій його, використаних в передачах, матеріалів. Галана я зустрів не в Союзрадіо, а випадково, в «Доме крест'янина» на Трубній площі, де містилась редакція журналу «Перець». І він, стриманий, не дуже балакучий, як уже дякував за цю незначну послугу!.. При зустрічі через кілька літ пригадав той випадок. Мені ж, таки при якійсь зустрічі, подарував свою маленьку брошуру з назвою «Фронт в ефірі». Шкодую, що той примірник «зачитали» працівники інституту літератури вже у звільненому Києві...

...Одного разу Ярослав Олександрович вийшов з напівтемної, вже згадуваної кімнати, що мала одне вікно, це в коридор. Він був якимсь невпізнаним, блідим.

— Лемберг! Чуєте, як звучить?! Ну, не можу стримати гніву, коли чую це слово з гидких вуст окупанта... Не гніву — злості... Протиприродно: замість «Львів» — «Лемберг»...

У писанні чергового памфлета-виступу він заспокоївся... Книжечка «Фронт в ефірі» видана була в Москві українською мовою. Як зараз бачу — на всю обкладинку зображення радіохвиль... До неї ввійшло тоді п'ятнадцять коментарів, статей, памфлетів. Звичайно ж, вони були передані свого часу по радіо. І неодноразово.

Перечитуючи тепер другий том творів Я. Галана і саме розділ «Фронт в ефірі», я відчую якесь дивне почуття — ніби щойно вийшов з отієї кімнатки, в котрій сидів з навушниками Ярослав Галан, щоб потім промовити ненависне йому «Лемберг»... Так, здається, бачу його і чую рядки з памфлета, написаного в 1942 році,

що зветься «Ляпас». Прочитую: «З-поміж багатьох ляпасів, що їх збирає Адольф Гітлер, чи не найбільш болючий дістався йому від української інтелігенції». Ніхто з чесних людей не працював на нього. В містах, куди входили фашисти, не було жодного справжнього письменника чи іншого представника культури, науки, який би лишився слугувати їм. Всі вони разом з народом працюють на перемогу в різних містах. Така думка твору Галана. «Для цієї перемоги вони віддають усю свою снагу. Максим Рильський ніколи ще не працював з такою жагучістю, з таким творчим вогнем, як тепер, у наші грізні й великі дні...» (Принагідно згадаймо, що в тому ж році М. Рильський написав свою поему «Жага», яка виконувалась у нас по радіо...) Ярослав Галан далі згадує імена Юрія Яновського і академіка Богомольця, артистів, співаків, художників, славить їх патріотизм, ентузіазм. «Після ляпаса прийде щось гірше — розплата», — так закінчується перший з радіопамфлетів Галана.

Не менш од Львова Галан любив Київ. У «Великому вальсі», написаному у вересні 1942 року, читаємо: «Недавно гітлерівське радіо в урочистому тоні опублікувало новий «декрет» рейхскомісара окупованої України Еріха Коха про призначення німця київським концертмайстром. Пограбований, розтерзаний Київ може тепер «радіти»: з ласки його бандитської ясновельможності Коха він дістав... концертмайстра».

Скільки нищівного сарказму в цьому памфлеті на гітлерівське поріддя! Закінчення його ясне, недвозначне: «Окупанти хочуть розвіяти свій страх перед неминучим кінцем музикою. Заграймо ж їм великий вальс, заграймо оркестром усіх родів зброї, заграймо так, щоб вони дотанцювались до останнього свого подиху. Заграймо їм великий вальс смерті».

...В Саратові в нас працювала друкарка Тамара Ібрагімівна Солтик. Коли ставало відомо, що Червона Армія

визволила від фашистів якесь місто, вона, невідомо з яких «запасів», діставала коробку пахучих цигарок «Северная Пальмира» і частувала всіх курців. В одному з моїх листів до друга — він мені його подарував через багато літ — я писав: «30 серпня 1943 року іще одна радісна звістка — Таганрог радянський! Тамара Ібрагімівна з свого таємничого фонду всім нам не пошкодувала по цигарці. Навіть Ярослав Галан смакував цигаркою, хоч взагалі не вживав курива... Якась особлива у нас атмосфера — ніжна, родинна...»

Влітку 1975-го я перебував у Львові, відвідав музей Ярослава Галана. Поміж іншими речами, якими користувався письменник, я звернув увагу на експоновану невеличку люльку. Про неї розповідала мені Марія Іванівна Луговиківна, що якийсь час працювала в Саратові разом з Галаном.

— Одного разу готувала я вночі якусь передачу. Працювалось важко. Треба ж було закінчити писання до ранкової програми... Десь о третій годині з студії вийшов Юрій Васильович Шумський. Стомлений, бачу, дуже стомлений, але тримається...

— Чого сердита? — питає.

— Курити хочеться, думки повтікали — стоїть робота...

Шумський зникає, а хвилин за п'ятнадцять повертається, несучи мені «козячу ніжку». Сам не курив. Нехвально пробурмотів:

— Ось тобі енергія в такому разі.

В цю ж хвилину, коли я брала «козячу ніжку» з руки Юрія Васильовича, виходить із свого «закапелка» Галан і простягує мені люльку.

— Це мій сувенір. Подарував один полковник з фронту, — нічого не знайшов на прощання. Беріть, Маріє Іванівно, і від мене цей прилад для бісового зілля!..

Ділилися в час війни всім, що хто мав. Це відомо. Не пожалів свого сувеніра Ярослав Олександрович.

...Дивлюсь я на люльку, а згадую пахучу цигарку «Северная Пальмира»... І видиться мені кожен із шевченківців, і Ярослав Олександрович, що звідкись нагодився знову в будинок на вулиці Радищева. А там зовсім близько Волга. Волга, на якій часто кипіла пожежа. Крізь літа, ніби крізь димок дорогої «Северной Пальмири», бачу дороги, незабутні обличчя. І натхненного, збудженого Ярослава Галана...

Юрій Смолич, пригадуючи своє перебування в Казахстані, писав: «Бажання тоді було у нас одне: в Москву і на Україну! І ми посилали телеграми в усі інстанції з проханням надіслати виклик.

Ми багато, як, може, ніколи, працювали. Газети, журнали, радіо Казахстану і радіостанції Москви і далекої України, що посилала тепер свої радіохвилі не з берега Дніпра, а з берегів Волги і Москви-ріки, — то були канали нашого живого зв'язку з життям народу».

...Крізь літа вчувається пристрасне, живе слово Галана з «Фронту в ефірі»...

25 березня 1975 р. я одержав дорогий подарунок з Саратова. Це книга «М. Г. Чернишевський і Т. Г. Шевченко», яку написала онука Чернишевського Ніна Михайлівна. Ми добре пам'ятаємо її, гостю нашого радіокомітету. В невеличкому листі, який за неї, недужу, писала під диктовку дочка, читаю: «Зустріч з українцями у воєнні роки залишили в мені найкращі згадки. З берегів Волги шлю привіт Києву, що воскрес після багатьох випробувань».

Недавно я довідався, що три роки тому рішенням Саратовського облвиконкому колишня Провіантська вулиця перейменована на вулицю Ярослава Галана. І мені крізь даль років видиться — йде Ярослав Галан саратовською вулицею до мікрофона. Зібраний, вольовий. Ось і будинок під номером 21... Звідти линуло його полум'яне слово. Слово патріота-інтернаціоналіста.

ПЕРЕВИСАННЯ ДО НАРОДІВ

СИНЬООКА СЕСТРА УКРАЇНИ

З далечини дитячої пам'яті долинають ніжні, зворушливі, чисті, як джерельна вода, слова поета:

Білорусь ти моя, Білорусь,
Синьоока сестра України...

Слова звучать піснею, якимось особливо довірливо увійшовши назавжди в моє серце. Це — Сосюра. Один з найулюбленіших наших співців.

У зрілі роки свого життя, вже тоді, коли я не тільки познайомився з автором хвилюючих слів, а й мав щастя подорожувати з ним і дружити, я повторяв наведені слова з тим же почуттям, яке я звідав у ранньому дитинстві. Думаю, що дивна поетична сила цих слів має безпосереднє відношення до моєї любові до Білорусії. Перекоаний, що оті слова Сосюри та ще вперше почуті пісні Купали і Коласа були першопричиною зародження згаданої любові...

Мені довелось багато прочитати книг поетичних, що розкривали образ Білорусії. Я залюбки читав книжки про природу сестри України. І навіть звичайний підручник історії

сусідки-республіки мені здавався найцікавішим, захоплюючим твором.

За багато літ мого життя я бачив, як змінюється, оновлюється республіка. Можна легко знайти в антологіях поезій чи просто збірках віршів образ Білорусії, як краю боліт, пуш, лісів, озер... Та з ходом часу образ змінювався. Чи не найхарактерніші риси нового ще в 1947 році підмітив Максим Танк. Всевадна хода індустрії, могутня пісня «машинного часу» додавала нових рис до хрестоматійного, відомого вже пейзажу. Звичайно, риси нового були видимі гострому окові сучасника ще з першої п'ятирічки. Але особливо зримими для кожної людини, навіть для закордонного скептика, вони ставали в останні довоєнні роки та в перші післявоєнні.

Хочу процитувати кілька рядків з вірша «Дружба» Максима Танка. З мінського заводу прийшов грузовик за зерном.

На ньому грала фарба ніжна,
Вантаж він легко підіймав,
І гордість пуші — зубр залізний —
На радіаторі стояв.

А ген, за стовбуром сосновим,
Де завжди тьма, бо ліс густий,
За цим предивним гостем новим
Зубр справжній слідував, живий!

Тут більшого дива не придумати! Є чому дивуватися живому зубру: в пуші, де він був єдиним владарем, появився залізний його образ! Цікавість перемогла, і вночі до машини підійшов зубр!

До ранку зубри говорили,
Про що — того ніхто не зна.
Чувати лиш, що подружили
Живий з залізним — дивина!

Кому тепер невідомо, що «край боліт і озер», колишня республіка-пуща, республіка, що вирощувала бульбу,

льон, стала могутнім, промисловим краєм. Кожної шостої хвилини сходить з конвейера трактор «Беларусь», відомий в усьому світі... І де не зустрінеш тепер білоруських МАЗів, БелАЗів...

Є чим гордитись білорусам, адже їх трактори «Беларусь», БелАЗи ідуть в усі кутки нашої Батьківщини, в багато зарубіжних країн. Вони ж добре розуміють, що в потрібній справі машинобудування є частина творчої праці всього радянського народу. Металурги України, Уралу, машинобудівники Москви та Ленінграда, кожна республіка внесла свій вклад, свою частку братам-білорусам в їх потужну техніку. Ті, хто виробляє славні трактори, теж люди з різних республік. Хто залишився на білоруській землі після гарячих переможних партизанських боїв, кого привабило будівництво нового заводу. Отже, поруч працюють білоруси, росіяни, українці, молдавани... І не дивно, що можна почути пісні про Десну і про Ворсклу, про Дніпро... Причому про Дніпро пісні звучать білоруською, російською, українською мовами... Ріка, що рідна для тих, хто співає про неї...

А колишні фронтовики не раз за святковим столом співають свою незабутню «Белоруссия родная, Украина золотая...» За тією піснею, за простими словами скільки хвилюючого, незабутнього...

Мені пригадується кілька мандрівок по братній республіці. Про них я розповім далі. Та ніяк не виходить з голови відвідання Виставки досягнень народного господарства Білорусії, де побачив я панорамну картину старого Полісся... Дореволюційна Білорусія. Укриті соломою убогі хати. Так і відчувається, як в тих хатинах волого і темно. Ліси, непрохідні болота. Ніби ти в цю мить попав під дошкульний осінній дощ і ніде заховатися від нього та обсушитись... Яким же теплом і світлом дихає на тебе інша картина — сучасне село і місто, нове Полісся! Золоті ниви, довгі картопляні зелені

береги і море небесного, блакитного цвіту — льон квітує...
Осяяні електричним світлом села з новими хатами. За-
мріяні ліси, густі луки, голубі озера. І Дніпро, і Сож,
і ще багато повільних, спокійних рік у квітчастих
луках...

Заводи, фабрики, електростанції... Театри, музеї, па-
м'ятники... Все це — сьогодення республіка, синьоока
сестра України...

І хоча й тепер шумить Біловезька Пуща, хоча й тепер
багато озер та боліт, лісів і луків, — невпізнанною ста-
ла республіка. Ось чому з повним правом по-новому
оспівав її поет Кастусь Кіреєнко, поет, сила таланту
якого розкрилася після Великої Вітчизняної війни. Свою
збірку поезій в 1952 році він так і назвав: «Моя рес-
публіка».

Не називайте мою республіку
Стороною темних лісів!
Подивіться —
Над нею світяться
Вогні заводських корпусів.

Не називайте мою республіку
Стороною тихих долин!
А прислухайтесь —
І докотяться
Голоси могутніх турбін.

Не називайте мою республіку
Стороною грузьких боліт!
Сади її наливаються,
Хліба на полях гойдаються,
І шляхи, наче стріли, врозліт...

Не з печаллю тією великою
Рідна дивиться сторона,
А чудовою сонце-книгою
Перед нами лежить вона.

У промінні ниви просторії,
А над ними пливе тепловій.
У неї — велика історія,
За нею — шлях віковий!

Поети славлять свою республіку, знаходять сердечне слово, щоб оспівати подвиг свого народу.

Давня дружба білоруських і українських поетів виявляється у взаємних перекладах, в ознайомленні народів з творчістю братів-літераторів обох республік. Так твориться книга дружби народів. А поетичною сторінкою дружби, особливо яскравою за останній час, є видання двотомної Антології білоруської поезії. Близько ста поетів представлені перекладами з білоруської на українську мову в двох книгах. Вірші Янки Купали, Якуба Коласа, Змітрока Бядулі, Михася Чарога, Пятруся Бровки, Аркадзя Кулешова, Максима Танка, Пимена Панченка, Миколи Аврамчика і багатьох-багатьох славних старших та молодших поетів любовно переклали їх українські друзі-поети, серед яких — незабутні наші майстри, класики української радянської поезії Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Микола Терещенко. Упорядники антології — Микола Нагнибіда та Анатоль Велюгін.

Дякуючи українським поетам за дорогий подарунок, який вони зробили до 50-річчя утворення СРСР, голова правління Спілки письменників Білорусії, лауреат Державної премії СРСР, народний поет своєї республіки Максим Танк писав:

«Дорогі товариші!

Цими днями ми одержали від Вас чудовий подарунок — Антологію білоруської поезії українською мовою.

Важко переоцінити значення цієї події в історії наших культурних зв'язків. Це найбільш репрезентована і найповніша Антологія білоруської поезії з усіх, що виходили до цього часу.

Особливо нас радує те, що серед перекладачів ми бачимо імена всіх видатних сучасних майстрів слова, імена, якими пишається наша багатонаціональна радянська література і чия творчість відома далеко в світі.

Антологія любовно і зі смаком оформлена.

За все це прийміть, дорогі друзі, нашу найглибшу і найщирішу подяку. Напередодні славного 50-річчя СРСР антологія ця є яскравим свідченням чудового розквіту нашої братерської дружби.

З сердечним привітом і любов'ю Максим Танк.
Мінськ, 7 січня 1972 року».

Великі спільні завдання українських та білоруських поетів, письменників. Така ж спільність об'єднує вчених найрізноманітніших галузей. Ось, наприклад, цього ж ювілейного року до Києва разом з багатьма представниками зодчих різних республік прибув співробітник Мінського філіалу Центрального науково-дослідного і проектного інституту містобудування кандидат архітектури Ігор Миколайович Руденко.

Білоруський вчений у розмові з киянами поділився своїми планами щодо нових зон відпочинку.

— Незабаром, — сказав він, — до Білорусії будуть приїжджати як тепер на узбережжя Кавказу. В нас багато чудових куточків для відпочинку. Є і золоті пляжі. А скільки соснових лісів з найчистішим, особливим повітрям! Кожен, хто працює, повинен користуватися джерелами здоров'я!

Не дивно, що вчений так поетично висловлюється. Адже сама природа настроює на поетичний лад!

Та передати поетичний настрій, розкрити всю красу природи своєї республіки дано не лише поетам. Славний загін білоруських прозаїків відомий далеко за межами своєї республіки! Іван Мележ, Іван Шамякін, Янка Брыль, Пилип Пестрак... А скільки прозаїків молодих! Серед них і Володимир Караткевич. Почав виступати як поет, а нещодавно написав надзвичайно поетичну книгу прози «Земля під білими крилами». Прозора, зрозуміла, без «літературних хитрощів», вона по-

любилася вже юним читачам України. Ось як починає свою розповідь про Білорусію В. Караткевич: «Нині весна. Над усією моєю республікою, розгорнувши білі вітрила крил, ширяють туди й сюди бусли. Їх десятки, а може, й сотні тисяч — хто лічив? На стріхах селянських хат, на деревах, на колонах старих зруйнованих палаців, на слупах каплиць серед молодого зеленого жита. Повсюди.

І тому мені здається, що в ці — та й не тільки в ці! — дні землю мою, Білорусію, можна назвати «землею під білими крилами».

Про бусла автор каже, що він «у певному розумінні є символом України та Білорусії», як би його не звали: лелекою чи чорногузом, бузьком чи буслом.

Читаючи ці рядки, пригадується оте малишківське:

Не смійтесь — я також на бусла схожий
Своєю любов'ю до рідного дому.

І спільний птах — бусол, і спільний Дніпро... І доля наша, «багато чим схожа історія, у нас спільна сучасність і спільне майбутнє».

Володимир Караткевич у своїй книзі згадує й про те, що в роки війни загинув кожен четвертий білорус... А 9200 сіл партизанського краю було спалено фашистами. А скільки сіл було спалено разом з людьми...

І тут я не можу не розповісти хоч трохи про Хатинь.

Хатинь... До цього села, власне, до меморіалу на місці колишнього села їхали ми дорогою, осяяною ласкавим сонячним промінням. А навколо — чарівний зелений шум берізок... Милувалися краєвидами. Боровляни. Березові гайки, хвиляста місцевість. Лагойське шосе. І ось перед нами Хатинь. Спершу я не зрозумів, звідки гудуть дзвони... То там, то там — зелені берези. Раптом я побачив прилаштовані дзвони на місці колишніх хат... Мармурові плити. Це тут колись була звичайна сільська

вулиця. Ідемо тими плитами. Хочеться якнайобережніше ступати. Щоб не чути було кроків. Кроків у якійсь особливій тиші. Скорбній тиші...

Хатинь спалили німецькі фашисти. Це сталося у березні 1943 року. Тихе, лісове село Хатинь... Раннього ранку ранньої весни старих і юних, жінок і дітей було зігнано в сарай. 149 чоловік живцем спалили фашисти. Поміж них 79 зовсім малих дітей...

Світ знає тепер трагедію не лише французького Орадура, чехословацького Лідіце, литовського Пірчупіса... Світ знає трагедію Хатині...

Дзвонять дзвони Хатині. Б'ють прямо в серце...

Сірі важкі плити-стежки ведуть до 26 димарів. На місці кожної хати спаленої — нижній вінець зруба сірого кольору і димар-обеліск. А в ньому дзвін.

Дзвонять дзвони Хатині... Вони нагадують, що 209 білоруських міст, селищ і 9200 сіл та хуторів знищили фашисти. І страшну цифру — 2 мільйони 230 тисяч — читаємо на плитах.

За час окупації загинула кожна четверта людина...

Ходимо тихо, обережно. Щоб не чути власних кроків...

Ще раз читаємо слова напису на «Вінку пам'яті» Хатинського меморіалу: «Люди, добре пам'ятайте: ми любили життя і Вітчизну і вас, дорогі. Ми згоріли живими у вогні. Наше прохання до всіх: хай жалоба і смуток обернуться в мужність і силу, аби ви могли увічнити мир і спокій на землі, щоб ніде і ніколи у вихорі пожеж не вмерло життя!»

Мені здавалось, що ось там, за березами, з'явиться Янка Купала, зустрінеться з Павлом Тичиною. І поділяться вони смутком про страшні дві трагедії. Адже в ріднім селі Тичини теж зігнали фашисти людей і спалили в церкві... Мені здавалося, що в гулі дзвонів плачуть їх душі — Купали, Тичини...

А навколо була весна, і жайвір співав одвічну славу
трударям... Там дзвін ще довго вчувався нам.

Не прощально б'є дзвін,
Не смиренно б'є дзвін,
А на сполох б'є він,
А на пильність б'є він!

Такими словами закінчує Микола Нагнибіда свою поему «Дзвони Хатині». Її вперше він прочитав білоруським друзям, до котрих приїжджали ми в гості і привезли в дарунок Антологію поезії Білорусії в перекладах українською мовою.

Анатоль Велюгін подарував мені альбом «Хатинь». В єдине злились фото і текст. Вони теж звучать, як дзвони... «Три берези і Вічний вогонь на місці четвертої. Це символ: кожен четвертий у Білорусії загинув».

На сторінці альбому Анатоль лишив напис: «Дорогий Олексю! Книги будуть завжди видаватися, коли не буде горіть вогонь війни».

Народи всі — за творчі вогні. Тільки за вогні мирного творення! І наша сила — тільки цьому. Все життя — тільки цьому!

Ще до війни, працюючи в чернігівській газеті «Молодий комунар», побував я вперше в Білорусії, познайомився з братами-сусідами, людьми праці. Адже райони Чернігівщини межують з білоруською землею. Зелений шум лісів Чернігівщини вливається в кипуче зелене море лісів білоруських.

З давніх-давен дружили народи-сусіди. Нас єднає навіть пісня! Вийдіть на отой невидимий «кордон» і неодмінно почувете, як одні співають «Про калину», а сусіди — «Про каліну»...

А вже після закінчення війни мені доводилось бувати в братній Білорусії частенько. Кожні такі відвідини залишаються в пам'яті, а враження, занотовані в наших записниках, стають основою нарисів та статей, яких усе

більше з'являється в нашій пресі. Це і є сторінки великої та щирої дружби.

Не забути мені, коли в травні 1955 року я був запрошений на Купалівські читання в Мінську. То вже було традицією — доброю та міцною — відвідувати місця, пов'язані з життям класика білоруської поезії Янки Купали. Того давнього 1955 року проводили такі вечори Інститут літератури і мистецтва Академії наук БРСР та літературний музей Янки Купали. 23 травня було влаштовано великий літературний вечір у приміщенні Білоруського Державного академічного театру ім. Янки Купали. Вечір був спеціально присвячений 50-річчю з дня опублікування першого вірша Купали «Мужик» у мінській газеті «Северо-Западный край». Отже, ми з Теренем Масенком прибули до Мінська. Тоді я побачив Мінськ уперше. Столиця Білорусії уявлялась мені приблизно такою, як сусід Чернігова Гомель, — його я добре знав, кілька разів відвідував з товаришами по роботі. Звичайне поліське місто, зелене, з чудовим парком над рікою Сож. У парку, пам'ятаю, був великий став, по якому плавали білі лебеді.

Отож по дорозі з аеропорту уявлялось мені таке місто. Та досить швидко цю уяву витіснила дійсність. Однадві вулиці майнули — і ми вже на просторому Ленінському проспекті. Високі, гарні будинки справжнього столичного міста. В їхній архітектурі легко помітити національний колорит. На Круглій площі височів обеліск партизанам Білорусії. По обидва боки проспекту посаджені дерева. Проспект вражає кожного, хто вперше бачить його. На цьому місці, як розповідали нам друзі Анатоль Астрейка та Ригор Няхай, ще недавно було лише каміння та попіл — наслідки фашистської «цивілізації».

Нові квартали, широкі вулиці... Ними заслужено гордяться мінчани. Молоді парки. Ось один з них. Ідемо вздовж нього по вулиці Янки Купали. В кінці парку,

зупиняємось. Тут до війни стояв будиночок поета. Нічого не залишилось від будинку, та на колишньому подвір'ї шумить височенна, з двох стовбурів, тополя, яку звуть тополею Купали.

Про це сказала нам Владислава Францівна Луцевич — дружина поета.

— Якщо хочете впевнитись, що справді так звуть тополею, — запитайте в когось із зустрічних! — говорить вона.

Ми й запитуємо перших стрічних — стареньку матір з донькою:

— Що це за дерево, скажіть, будьте ласкаві!

— Тополя Янки! — відповіли вони. — Тополя Купали, калі ласка!

Поет любив це гінке, красиве дерево. Згадався його вірш, написаний у 1911 році, «За селом в тихім полі дві стояли тополі...». Його я переклав, ще не побувавши в Білорусії. Вірш якийсь особливий за своєю інтонацією — він дуже нагадує українські балади...

Тоді ж ми побачили гордість нового Мінська — автозавод. Цей новий район столиці навдивовижу просторий, стрункий і зелений. Тоді ж ми пересвідчились, як трудящі столиці та всієї республіки шанують пам'ять свого поета. Драматичному театрові присвоєно ім'я Купали. Відкрито музей Купали. В одному з парків столиці — пам'ятник Купалі. Краща вулиця міста носить ім'я поета...

Після вечорів у столиці директор Літературно-меморіального музею Владислава Францівна Луцевич запропонувала відвідати місця, пов'язані з іменем поета. Ми зразу ж і вирушили з нею та Ригором Няхаєм до В'язинки — села Радошковицького району сусідньої Молодечненської області.

Чудова дорога до В'язинки! Кілометрів шістьдесят їхали по трасі Мінськ — Вільнюс, а потім понад десять

кілометрів — дорога лісом. Вільха, береза, осика, стрункі сосни... Густа черемха в цвіту... Зупиняємось, щоб подихати настоями пахучого цвіту... От чисте-чисте синє озеро в лісі... Ця весняна ніжність, цвіт і синє озеро виликають у пам'яті слова Володимира Сосюри, які ми часто згадували:

Білорусь ти моя, Білорусь,
Синьоока сестра України..

В дорозі пригадуємо, хто з українських поетів бував у Білорусії, які твори присвячено їй. І тут же виникла думка — видати збірник творів, присвячених Білорусії. Адже товариші з Білорусії видали такий збірник «Сестрі Україні», де вміщені твори двадцяти семи поетів, а серед них Купала, Колас, Бровка, Белевич, Глебка, Кулешов, Панченко, Гамолка, Танк, Приходько, Едзі Агняц-вет, Зарицький, Няхай, Астрейка...

...Ліс кінчається. Ідемо полем. Назустріч нам устає, ніби стіна, дубова алея.

От і В'язинка. Блиснув ясноводдям невеликий ставочок, унизу, за ним побачили ми звичайну хату. З хвилювання Владислави Францівни ми зрозуміли, що вже приїхали. Входимо на подвір'я. Тут росте чимало всяких дерев — черемха, клени, горобина, яблуні... Кущі порічок та агрусу... Клумби квітів. У цвіту ароматні нарциси. От розквітнуть півники — звичайні, але скільки збудили вони раптом споминів: щовесни вони ніби будять природу, оголошують про весну... Можливо, тому їх так і названо — півниками, бо такі ж звичайні сільські птахи домашні провіщають ранок...

Усі ці квіти любовно висаджені руками Владислави Францівни та місцевими колгоспниками. Колгосп теж носить ім'я Янки Купали (до речі, в цій же області налічується п'ять колгоспів імені поета). Хату добре відремонтовано. Вона поділена на дві половини. В одній

кімнати розміщено експонати (це філіал республіканського музею), в другій — читальня.

Про народну любов до поета може свідчити хоч би таке: влітку 1954 року в музеї побувало 6 000 відвідувачів.

На стіні меморіальна дошка:

«25 червня 1882 года у гетай хаце нарадзіўся Янка Купала».

В стислій і скромній автобіографії, написаній 1938 року, Купала розповів про своє гірке дитинство. Народився він у колишньому фільварку В'язинка. «Всі дитячі роки і молодість провів я, тиняючись по Борисовському та Мінському повітах. Батько мій... належав до числа дрібних хуторян-орендарів, вигнаних якимось польським князем з землі». І далі: «Отже, всі мої юнацькі роки проминули на чужій землі, в постійній залежності і під гнітом панів».

Стає цілком зрозумілим, чому поет звертався так до своїх пісень: «Співи мої, співи, смутку мого діти...» Така задушевність характерна для Шевченка. І недаремно тепер зовуть Купалу Кобзарем Білорусії. Мотиви українських пісень органічно входять у творчість білоруського поета—згадаймо поему «Бондарівна», поему «Тарасова доля» або вірш «Чи ти зійдеш коли, сонце?» та ряд інших творів. Свою любов до поневоленої царатом України і Білорусії він висловив у прекрасному вірші «Пам'яті Тараса Шевченка» ще в 1909 році.

Особливо радісно перебирати в пам'яті твори Янки Купали саме на тому клаптику землі, де він народився. Все тут хвилює, викликає багато думок, асоціацій... Скільки радості й сонця з'явилося у віршах Купали після Великої Жовтневої революції! Адже те, про що так довго мріялося, — здійснилося...

Прощаємося з В'язинкою, яка вже увійшла в наші душі, і виїжджаємо на асфальтовий шлях, що веде до Вільнюса.

Не забудеться невеликий перепочинок у лісі (ще перед В'язинкою). Ми там зустріли колишнього партизана. Тепер він агроном-лісовод. Захоплюючи розповідав нам про славного діда Талаша — партизана. Він прожив 103 роки.

А наш лісовод, як виявилось, знає поезію. Коли я почав: «Партизани, партизани, Білорусії сини», — то він продовжив читання вірша.

— Ми всі знали його напам'ять. Написаний він так легко. В ньому вся любов нашого Янки!

Шлях на Вільнюс... На якусь мить переносимося думками в минуле. Можливо, саме по цій дорозі йшов малий Тарас Шевченко до Вільна. А як добре передав цей епізод з біографії Шевченка онук Янки Купали, студент Янка Романовський у картині «Юний Тарас іде за фургоном у Вільно»...

З Вільнюсом нерозривно зв'язане ім'я Янки Купали. Після трирічної служби чорноробом на винокурні, де «зазнав там такого пекла, якого перше ще не знав», Купала потрапив до Вільна, працював у бібліотеці, а також в газеті «Наша нива». А ще пізніше сам редагував цю газету.

Владислава Францівна з особливим хвилюванням показувала усі місця, пов'язані з життям поета: де жив Купала, де любив відпочивати...

— Оце той будинок, де містилася тоді редакція...

Потім ми побували на вулиці імені Купали. Чепурна, затишна, йде вона в напрямку до ріки Вілія. За рікою ліс Закрет.

Там колись відбувалися майовки.

Замкова гора нагадала нам київські гори. Внизу — Вілія. А далі — притока Вілії ніби поясом підперезала гору...

— Тут Янка любив відпочивати. А його ж найкращий відпочинок — писати.

В цьому старовинному місті, столиці Литовської РСР, що не вулиця, то й історична пам'ятка. Нам показали місце, де було страчено Кастуся Калиновського. На Замковій горі збереглися руїни замку Гедіміна (XIV—XV стст.). Звідти видно все місто як на долоні...

Так сталося, що на одній з вулиць ми зустрілись з поетом Антанасом Венцлова та Костасом Корсакасом. Вони охоче супроводжували нас, а коли дивилися з гори Замкової на місто, Венцлова сказав:

— Коли я виходжу на цю гору, завжди пригадую ваші київські гори і в уяві моїй виникає Київ...

Тоді про це ж подумалось і мені — подібність, справді, є, Венцлова і Корсакас говорили про Купалу як про свого рідного поета. А на згадку про нашу зустріч подарували свої книги.

...Повертаючись до Мінська другого дня, ми знову зупинились у березовому гаю, в якому зустрічались з партизаном-лісником. Весело шумів гай. Навіював роздуми. Це ж і в ньому шумить слава про діда Талаша, про батька Миная. І чувається знову слово Купали до партизанів:

Партизани, партизани
Білоруської землі!
За неволю, за кайдани
Вішай кодилище погане —
Гітлерівців на гіллі!
У бору на деревині...

Тоді грізно шуміли ліси...

А нам весело шумить березовий гай... І неподалік з гушавини чути пісню білоруських дівчат, що після «своїх» співають нашу — теж рідну для них — «Ой дівчино, шумить гай...»

Щиро дякуємо Владиславі Францівні за мандрівку, повну вражень, і за те, що дбайливо зібрала рукописи свого дорогого Янки, за повсякденний клопіт про

пам'ять великого сина білоруського народу. Дружина, друг, порадиця, справжня трудівниця. Їй присвятили українські поети щирі, теплі вірші. За таку любов до поета і ми її всі сердечно шануємо, любимо. Лише подумати, як високо поет зміг опоетизувати Людину... Чи ж не по-горьківськи звучить оце, написане в 1907 році:

А хто там іде, а хто там іде,
Яка то громада велика гуде?
— Білоруси!
А чого ж, чого захотілось їм,
Ім, погордженим, їм, сліпим, глухим?
— Людьми зватись.

(Переклад М. Рильського)

«Людьми зватись!» — звучить гучно купалівське.

— Ми білоруси! — звучить у гімні Білоруської республіки.

Так. Янка Купала в дореволюційний час проголосив могутнє слово гідності. В ньому — сила і віра народу.

Велика шана до вільного, могутнього народу Радянської Білорусії знайшла своє відображення в творах, присвячених Білорусії. Кілька років тому видавництво «Беларусь» видало збірку творів — поети світу про Білорусь. У ній вміщено вірші кращих співців республік Радянського Союзу, а також поетів Болгарії, Угорщини, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Чехословаччини, Англії, Австралії, Італії, Японії...

Бетсі Парвін — англійський поет — висловив почуття кожного чесного громадянина тієї чи іншої країни. «У дружбі і в поезії живій мова жива — то символи мистецтва: гул океану — в черепашці морській, а потиск рук — яскравий символ братерства». Вірша свого англійський поет присвячує мінчанам — побратимам міста Ноттінгема.

У схвильованій передмові до книги Пятрусь Бровка пише: «Люба, рідна наша мати Білорусь! Ось і дожила

ти, що на багатьох мовах світу поети співають про твою працьовитість, мужність, славу і красу твою. Нелегким і тернистим був віковичний твій шлях».

Той шлях яскраво оспіваний кращими співцями Білорусії. Шлях народу. Його співці — славні сини Білорусії — стали лауреатами найвищих премій Радянського Союзу. За книгу поезій «А дні ідуть» народному поету БРСР Пятрუსю Бровці присуджена Ленінська премія. Прозаїку Івану Мележу за романи «Люди на болоті» та «Дихання грози» теж присуджена ця найвища премія. Ленінською премією відзначена праця групи архітекторів та скульпторів, які створили меморіальний комплекс «Хатинь» в Лагойському районі за 57 кілометрів від Мінська. Державними преміями СРСР відзначені славні поети Максим Танк, Аркадзь Кулешов, прозаїки та драматурги Михась Линьков, Андрій Макаёнон...

У велику дружбу переросли взаємини між нашими видатними поетами — Максимом Рильським, Павлом Тичиною — і поетами Білорусії Янкою Купалою та Якубом Коласом. Це ще одна яскрава сторінка в книзі спільної дружби двох народів.

В одному з своїх віршів Максим Рильський писав:

І увійшов наш Янка у віки,
Як образ Білорусії крилатий.

До образу Янки Купали звернувся він і в 1958 році, побувавши в Білорусії, відвідавши рідне село Купали — В'язинку.

Обік шосе, в веселому селі,
Що смутком віяло колись глибоким,
Підноситься, мов скеля над потоком,
Він — совість білоруської землі.
І ніби й нині чує все около,
Склоняючи перед поетом чоло,
Його прекрасно-горде: я мужик.

Того ж року, вже в Києві, він написав сонет «Якуб Колас».

В суворо-добродушній простоті,
Скупим на слово, на думки багатим
Він жив. Колись мене назвав він братом,
І слово це — як зірка у путі.

Дванадцять віршів про Білорусію, що складають цикл «На братній землі», увійшли в збірку Максима Рильського «Далекі небосхили» (1959.). Йому належать статті про білоруських поетів.

З Якубом Коласом Рильський не лише зустрічався на з'їздах та різних конференціях, нарадах у Москві чи Києві. Був він і в гостях удома в Коласа. В статті «Про поета і друга» так характеризує він Коласа: «Костянтин Михайлович не був багатомовний. Але коли говорив він про красу білоруського Полісся, про щирий і героїчний рідний народ та велику боротьбу його з силами природи — в ім'я нового життя, коли заходила мова про улюблених Пушкіна, Некрасова, Шевченка, про долю й шляхи білоруської літератури, — особливим, ласкавим огнем світилися його очі, особливої теплоти набирала його тихий, рівний голос».

Якуб Колас високо цінував творчість свого українського побратима. До 56-річчя Максима Рильського він обізвався до нього таким листом: «Я з захопленням дивлюся на Ваше життя, сповнене мужньої, найяснішої, прекрасної праці. Законно гордиться нею український народ — кожний народ був би щасливий мати творчі здобутки, яких домоглися Ви. Ви знаєте самі, я радий ще раз сказати Вам, яке близьке Ваше ім'я, яка рідна Ваша праця нам, білорусам, кровним братам українців».

Читаючи ці зворушливі рядки листа, мені пригадується розповідь Миколи Нагнибіди про перебування в гостях у Коласа.

З Максимом Рильським Колас довго розмовляли.

Та не було у тій розмові
Ані пишнот, ні мілини, —
У запальному їхнім слові
Іскрився роздум сивини.

Розмова затяглася до ранку. І тоді:

Коли вже діти йшли у школу
Поміж казкових сніжних див,
Кремезний Якуб встав з-за столу
І ліжку гостю постелив.

«Максиме, влігся сніговій,
Спочити б нам було до речі...»
І козушок мисливський свій
Накинув другові на плечі.

Про той козушок розповідав мені влітку 1972 року син Коласа — Данило Костянтинович. Зворушливе оповідання, сповнене радості й смутку...

Продовжуючи традиції дружби, добре наслідував своїх старших товаришів по перу Андрій Малишко. Одна з його останніх книг — переклад творів Янки Купали.

Легко пояснити велику дружбу письменників, учених, трудівників заводів і полів двох сусідніх республік. Бо вони всі завжди як рідні — чи в мирному житті, чи в тяжких випробуваннях війни. Згадаймо, що в українському партизанському з'єднанні О. Сабурова третю частину становили білоруси, а понад чотириста синів Білорусії воювали в загонах Сидора Ковпака. В з'єднанні Героя Радянського Союзу Юрія Збанацького був розвідником білоруський поет Ригор Няхай. А тепер він один з пропагандистів української поезії — перекладач багатьох творів.

На білоруській землі захищали Батьківщину і сини України. Україна, як мати, схилялась над пораненим білорусом. Білорусія ставала матір'ю українцю. Про це чудово сказав у 1941 році, перебуваючи в шпиталі, Михайло Стельмах:

Поранений лежав я у роздоллі
На корені вузлатому сосни.
Зірки з небес котилися поволі
І гасли в хвилях чорної Двіни.

Поет бачив, як

У вишині тремтить моя зірниця,
Ладнаючися канути в ріку.
І канула б, немов сльоза солона,
Та встало повне сонце з-за села,
І Білорусь натруджені долоні
Над сином України простягла.

Белике почуття братерства тримало всіх у бою, воно ж надає нових сил в мирній праці. На честь воїнів-фронтовиків, які визволяли Білорусію від фашистів, поблизу Мінська насапано величний Курган Слави. Високий Курган, як висока слава переможців...

...Кожного разу, перебуваючи в білоруських містах чи селах, бачиш щось нове, вражаюче... В травні 1969 року мені випало побувати в Гомелі, обласному центрі. В недавно відкритому університеті відбувалася республіканська наукова конференція по вивченню білорусько-українських літературних і фольклорних зв'язків. На конференцію прибули вчені та письменники з Російської Федерації та України. Ми були свідками радості студентів — вони ходили, як іменинники, адже тепер у Гомелі свій університет. Навіть при зустрічах замість ранкового звичного вітання «Доброї ранниці!» звучало: «З університетом!». Мимохідь я вже згадував, що мені доводилось бувати в Гомелі ще до війни. Місто не могло тоді чимось вразити.

І от, через багато літ, я знову в Гомелі. Він став не-впізнаним! Не перебільшуючи, скажу, що місто мене зачарувало. Навіть після Києва і багатьох міст, які доводилося бачити. Чистота в парках, на вулицях, майданах... Стрімкі вулиці, будинки гарні. Нові приміщення теат-

ру, кінотеатрів... І, нарешті, університет — зовсім молодий, але по-справжньому — діяльний, творчо-активний!

У роботі конференції брали участь Іван Шамякін, Микола Аврамчик.

З теплим почуттям вдячності за запросини на конференцію покидав я зелену, весняну землю Білорусії. Пройджаю Стару і Нову Гути... Кожного року саме там збираються на свято дружби партизани сусідніх областей. В іншому місці, де сходяться дороги трьох республік — України, Росії, Білорусії, теж зустрічаються люди, побратими, посестри... Іду з Гомеля, уявляю оте село в Щорському районі Чернігівської області, оповите сріблястою підковою ріки Снов («А підкова — то, кажуть, на щастя!»). В тому селі, як і в інших, відбуваються фестивалі мистецтва побратимів. Добруський район Білорусії, Новозибківський — Росії, Щорський — України...

Теплі зустрічі сусідів, спогади про минуле, турботи про сьогоднішнє — все їх хвилює... І хвилювався я, коли побачив знак, що стверджує: починається Україна, Чернігівська область... Читаю білоруською мовою напис: «Бувайте здорові, живіте багаті!»

Подумки відповідаю: «Бувайте здорові, друзі!»

Непомітно, швидко кінчається дорога. Ось уже Чернігів, і перша афіша повідомляє, що «сьогодні відбудеться концерт білоруської та української музики». А в драматичному театрі імені Шевченка починаються гастролі литовців...

Зустрічі... Вони теж, як пелюстки дивної квітки — дружби.

На «кордоні» часто палає вогнище, біля якого довго не стихають розмови братів, сестер. І видно від того сяєва єдину дорогу. Дорогу дружби. І звучить пісня про єдину, спільну долю людську...

...І знов подорож. Цього разу — на свято 90-річчя від дня народження Янки Купали.

Він рицар був високої мети,
Він ворог був лукавства і облуди...

Слова Максима Рильського гранично чітко малюють образ великого людинолюбця.

Янка Купала для мене рідне і дороге ім'я. Купала — перший з білоруських співців, що зачарував своєю невимушеністю і людською гідністю, сердечною розмовою-піснею. Поезія Купали — це передовсім сповідь вірного, щирого сина народу. Поезія чується в кожному творі Купали — чи то у віршованому, чи в драматичному, як «Розкидане гніздо», чи в дотепній комедії «Павлінка», в котрій цілі розсипи животворного народного гумору та розливи чудових пісень...

Ой летіли гуси та й з-під Білорусі,
Сіли вони, впали на сивім Дунаї...

Хіба ж це не звучить так, як багато українських пісень на цю ж тему — про Дунай, розлуку, про палке кохання, людські глибокі переживання...

Бодай тії гуси марно запропали,
Як ми любилися — тепер перестали...

Янка Купала — поет глибокого розуміння народної пісні. І сам — творець її. При згадці про «Павлінку», яку переклали українською мовою Тичина з Масенком, Павло Григорович радісно посміхався.

— Яка ж близька по духові вона до нашої «Наталки Полтавки»! — дивувався він. — І виграє ж, випромінюється сміхом-радістю народною...

...Іду на свято Купали. Знову зустріч з нашими чудовими друзями — Іваном Шамякіним, Пименом Панчен-

ком, Анатолем Велюгіним, Анатолем Астрейкою, Антоном Белевичем...

І знову ледве впізнаю столицю! Вона ще помолодшала, ще стала ніби стрункішою...

З Ленінського проспекту добре видно кучерявий сквер. Між замріяними, вже тепер могутніми тополями, липами стоїть відомий усім білорусам будинок. Зовсім близько — ріка Свіслоч. А ще ближче височіє стара тополя, ніби розмовляє з молодими каштанами, ялинками, берізками...

В будинку, який я пригадую, і розташований музей Янки Купали. Відкрито його в 1960 році на місці колишнього одноповерхового будиночка, в котрому поет прожив п'ятнадцять років.

Ми побували на відкритті пам'ятника Янці Купалі. У всіх нас він викликав захоплення. На гранітному п'єдесталі, що має форму пласта землі, височить семиметрова фігура поета. Зачарований красою свого краю, Янка Купала вирушає в дорогу... Ні, він ще одну мить лише постоїть, рукою тримаючись за палицю, ще окине зором навколишнє і помандрує простором Батьківщини... Простий і величний, як сама рідна могутня земля... Така ж проста і велична поезія народного співця.

Близько біля підніжжя пам'ятника — криниця між молодими берізками. А поряд — фонтан. Сріблясті бризки омивають скульптурну композицію — «Купальська ніч»...

Побували ми у В'язинці. Її-то вже зовсім не впізнати після давніх наших відвідин... Там створено заповідник, відкрито в новому будинку музей. Усе дихає, живе ним — великим співцем дружби.

Зрозуміло, чому народ такою великою любов'ю любить Купалу. Адже «пісня Янки Купали завжди була з народом, пристрасно кликала до боротьби за волю, натхненно оспівувала труд, гідність простої людини».

Так сказав про Купалу визначний поет Білорусії, лауреат Ленінської премії Пятрусь Бровка. Коли я думаю про багатьох своїх друзів, письменників України, то сам собою напрашується висновок: у дружбі з білоруським краєм, з білоруськими співцями проходить їхнє все життя. В дружбі, яку започаткували Янка Купала, Павло Тичина, Якуб Колас, Максим Рильський, Володимир Сосяра.

...Читаю звичайну інформацію в одній з наших газет: «Там, де повноводий Дніпро перетинає простори Білорусії, біля села Лебедівки, вбито в берег перші палі майбутнього мосту. Він стане важливою комунікаційною спорудою на шляху з Гомеля до Смоленська і дасть значний економічний ефект.

Проект цього мосту розроблено Київським відділенням проектного інституту».

Скільки таких мостів вирросло над гладінню рік! Стали вони яскравим символом братнього єднання наших народів.

І тут як не згадати славнозвісні «Мости» Максима Рильського...

ЖИТО ЗА ВІКНОМ

Вирує життям велике сучасне місто. З потоками машин і людей. З шумом і особливою музикою індустріального велетня. Із столичними театрами, танцмайданчиками, парками відпочинку. З будинками, за які, здається, зачіпляються хмари в негоду, і тільки свіжий порив вітру відкриває їх — лиш тоді ви зможете пересвідчитись у висоті камінних споруд, що вивільнилися від сірої запони...

Вирує місто, виграє, проміниться звечора, всіюється різнобарвними електровогнями простір, затиснутий в бетон, метал, скло.

Влітку людина шукає захисту від надмірно гарячого сонця, від газу, що лишають машини, від шуму і гаму. Дихнути на повні груди свіжим повітрям, посидіти під зеленими парасолями дерев у тиші, вивільнитись від мимохідь зростаючої суєти...

І майже в центрі столичного міста ви потрапляєте на подвір'я, яке вражає вас: клумби квітів, яблуневий сад, а під самим вікном — латка жита... Господар назве той маленький шматок землі «ланком», поцікавиться, чи давно ви були в широкому, справжньому полі... Плодовий сад посаджений, викоханий ним.

Його міцну постать ви могли б побачити щодня біля посіяного жита: кожен колосочок овіяний не лише вітром — зігрітий його подихом.

Усі оті сходи квітів і зерен, стебла і квіти переносили його в ті місця, де він жив, — у поля, в села; з землею-матір'ю може розлучитися лише той, хто її не розумів ніколи, коли вона була для нього лише постачальником плодів, овочів...

Є риси характеру, притаманні лише одній людині. Вони з особливою виразністю ніби малюють внутрішній образ, що стає зрозумілим, близьким, привабливим для інших. Сукупність звичок, нахилів... А тут, власне, одне — житній ланок, латка житніх стебел...

Господар по тому ланку — живому календареві — визначить найменший відтинок літньої пори: жито красується — один час, наливається — інший, дозріває — то вже чи не апогей великої творчості природи... Дозрівання зерна, плоду, твору...

— Ніби так усе це звичайно — на шматочку землі висіяти зернинки злаку... А от, крім нього, ніхто не зробив. І це не для якоїсь зовнішньої оригінальності... То — потреба. Органічна, всесильна.

Максим Лужанін з ніжністю розповідає про риси характеру Коласа. Нам з Іваном Неходою особливо цікаво слухати оповідь: вона ведеться наче про живого поета, ніби ми його щойно не проводжали в останню путь... Та й чи проводжали? Адже образ поета заперечує це, слово поета — життя зернина, яка, повна сили, проросла, вже й кущиться... І так буде завжди: красування, виповнення силою — наливання і вивершення основного — дозрівання... І знову — сходи, ріст... І дивне ж оте житнє стебло — чи ба, стрепенулось під вітром та й відділило від себе пилوک — малесеньку хмарку... І попливла вона легко...

І стала над... Парижем!

...У 1935 році в Парижі на Всесвітньому антифашистському форумі — конгресі захисту культури — зустріли Павло Тичина і Якуб Колас. Не важко нам перенестись у той час, бо думи обох співців свіжі та хвилюючі і такий уже магічний вплив справжнього мистецтва — вести за собою...

У всесвітньовідомому місті високої культури, в місті великих революційних традицій і наступу тогочасної капіталістичної системи, в місті могутніх Гюго, Бальзака, в місті нестримних бунтів студентства і веселощів міщан, у місті зруйованої вщент Бастилії — тюрми, на яку так покладався король, ніби на камінну гору, в місті, яким не можна не захоплюватись і гордитись, двоє їх поміж іншими представниками культури.

З далекого Парижа земні, житні думи співців України та Білорусії долинали до рідних земель...

Любов Коласа до землі, до всього, що росте, засвідчив Максим Рильський. «Я бував після війни у Мінську, в затишнім домі Костянтина Михайловича, і мене особливо хвилював його милий звичай — сіяти перед домом різні зерна, сходи яких нагадували йому поля і села, де він ріс. Тут була риса, яка перегукувалась з Коцюбинським, з його безмежною любов'ю до всяких видів рослин, квітів, риса, яка ріднила його з Горьким, що на схилі літ не раз згадував, як він у дитинстві ловив співочих птахів... І була тут найглибша пошана і повага до чесної, самовідданої праці хлібороба...»

Якуб Колас завжди бачився мені поряд з Янкою Купалою. Обидва вони — взірць великої любові до свого народу, своєї землі. Купала твердив: «Я мужик». Один з віршів, що став хрестоматійним, визначає прагнення співця і народу. На запитання: «А хто там іде?» — поет відповідає: «Білоруси». На друге запитання: «Чого вони хочуть?» — відповідь єдина: «Людьми зваться!» (До речі, вірша чудово переклав Максим Рильський).

Якуб Колас навіть одну з книг назвав «Голос землі». Обидва поети — голос свого народу, своєї землі.

Їх, за щасливим збігом обставин, я побачив уперше в 1939 році — вони разом були на відкритті пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві. Купалу більше не довелося мені бачити, Якуба Коласа — кілька разів і в різний час.

А яку ж ми звідали радість, яке щастя, коли мали зустрічі довготривалі й могли неодноразово не тільки потиснути руку, а й поговорити...

Якуб Колас бував гостем на деяких з'їздах письменників Радянської України. Терень Масенко свого часу переклав «Рибалчину хату» Коласа. В зв'язку з цим Колас написав кілька листів поету до Києва в 1947 та 1948 роках. Обидва листи радісно збуджений Терень читав мені. В одному з них Якуб Колас пише: «На мій погляд, переклад зроблено дуже добре». В іншому повідомляє: «Сьогодні ж я посилаю телеграму на адресу редакції «Антології білоруської поезії» Павлові Григоровичу Тичині з проханням включити до «Антології» зо два розділи «Рибалчиної хати» у Вашому перекладі».

І от у 1954 році, в складі урядової делегації Білоруської РСР, до Києва на свято возз'єднання прибув Якуб Колас.

Ясна річ, нелегко було зустрітись з білоруським поетом. Але Масенко домовився з гостем, і ми таки зустрілись з ним. Час для цього було знайти важко, адже Колас, як член урядової делегації, досить був завантажений своїми обов'язками — він же й виступав з привітальним словом на святі. А ще ж, цілком зрозуміло, і Павло Григорович, і Максим Тадеєвич запрошували його до себе в гості... Увесь вільний час був розписаний!

Костянтин Михайлович ділився своїми враженнями про свято.

— Вже й ніби звук до всякої аудиторії, а тут — хвилювався: яка глибина віку, які події відбувалися 300 літ

тому... Мабуть, голос мій звучав так собі... Ну, вже Ворвулев, спасибі йому, виручив! (Микола Ворвулев тоді представляв Мінську оперу, пізніше перейшов у Київську назавжди. — *О. Ю.*).

Білоруський поет ще раз дякував Масенку за переклад «Рибалчиної хати». І — це було майже неймовірно! — раптом він згадав номер дитячої газети «Зірка», в якій вісім років тому ми з Валентином Бичком дали сторінку під шевченківським «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь».

— Добре популяризуєте свою поезію — дітям це як повітря. І класичну, і сучасну! — почув я слова похвали Якуба Коласа.

Я в свою чергу встиг розповісти, як у 1939 році, ще студентом, з Ніжина приїжджав на відкриття пам'ятника Шевченку до Києва, бачив обох — Янку Купалу і Якуба Коласа.

Слово «Ніжин» зразу ж викликало інтерес у Коласа, він запитав, чи знали студенти про Богушевича — він навчався в Ніжинській гімназії, — на що я відповів ствердно.

— А вашу доповідь, Костянтіне Михайловичу, присвячену 125-й річниці з дня народження Шевченка, ми тоді, студентами, вивчали. Отож, і Богушевич, і Колас для Ніжина як свої!

* * *

Разом з Іваном Неходою випало мені бути в Мінську на прощанні з Якубом Коласом. Далекий серпень 1956 року. До Колонного залу Палацу культури профспілок йде в нескінченному потоці, здається, вся Білорусія. Робітники, службовці, вчителі, школярі, воїни Радянської Армії. Безліч вінків з живих квітів. Квіти з білоруських

полів і лісів. І зовсім маленький жмутик з колосків. Житніх!

Я не помилився, коли сказав, що із своїм співцем прощалася вся Білорусія. Ось і в почесній варті після поважних, літніх учених стали юні вихованці дитячого будинку імені Якуба Коласа з міста Бреста. На траурному мітингу виступили і робітник Мінського тракторного заводу, і заступник голови колгоспу «Батьківщина Якуба Коласа», і президент Академії наук Білорусії, представники різних організацій.

«Письменники Радянської України доручили мені і товаришу Олексі Ющенку сказати, що всі люди України глибоко сумують з приводу смерті нашого дорогого друга, народного поета Білорусії Якуба Коласа».

Це почав свою промову Іван Нехода. Далі він читає вірша. Тремтять сльози на очах...

Важко було стояти в почесній варті. Ісаковський, Рилєнков, Сурков, Крапива, Глебка, Линьков, Кулєшов, Бриль, Танк, Лужанін, Шамякін, Макайонок... Який тягар у такі хвилини лягає на душу? Хто знає, хто зміряє його. Та ніби для того, щоб полегшити вагу скорботи, в твоїх очах зовсім маленький жмуток житніх колосків раптово виростає... І вже тобі здається — ти йдеш в нескінченному полі і шумить воно тобі заспокійливо... Десь випливає і маленький ланок Коласа, щоб поєднатись з неосяжним. І щось у душі народжується урочисте, високе: віра у життя слова.

...Минуло двадцять літ. 1976 рік. Група письменників України, учасників Тижня української літератури і мистецтва, відвідала музей Якуба Коласа. Я вже тут не вперше. Ось — тепер експонатом — висить кожух, котрим вкривав Колас Максима Рильського, свого дорогого друга і гостя. Син Коласа — Данило Костянтинівич — показує диван, на якому відпочивав Рильський. Я дивлюся за вікно, уявляю ланок жита. Ось для нас пока-

зують кінокадри: живий Колас — невисокий, кремезний. І чути його, поетів, голос. Вслухаюсь, порівнюю з тим, що лишився десь у куточку пам'яті...

* * *

Одного разу група письменників України перебувала в Ялті. Тоді ж були покладені квіти на могилу Степана Руданського. Хтось показав могилу Максима Богдановича. На знак великої поваги до білоруського співця теж було принесено барвистого букета. Та як же всі ми вражені були, що там, під маленьким кипарисом, на могилі росли... стебла жита...

Ніхто не надав значення цьому. Лише через кілька літ у Мінську, в розмові з дружиною Янки Купали Владиславою Францівною, виявилось, що вона, відвідуючи місця в Криму, пов'язані з перебуванням там Янки Купали, поклонила місцю, де покоїться прах теж славного співця білоруського народу.

— Для нас не була секретом любов Якуба Коласа до житнього колоса. І я, їдучи до Криму, взяла зернят. Та й посіяла на могилі... Це вже «школа» Коласа...

І нам стало якось особливо приємно, що поетична «школа» Коласа живе і розвивається.

Бує жито на нивах. Квітує слово Коласа в людських душах...

СВІТЛО З ВУЛИЦІ «КРАСНЫХ ЗОРЬ»

Вулиця з такою назвою — в Ленінграді.

Книга лірики «Улица Красных зорь» — Олександра Прокоф'єва. Настрій... Хто може пояснити — звідки він? Щойно взяв до рук томик поезії. І вже від самої назви щось обізналося в душі... Ніби легкі, блідо-рожеві пелюстки розквітлої яблуні і крило білої ночі пливуть до тебе в кімнату... Поєднання рожево-білих пелюсток з чистотою північного саява, магічна дія слова і кольору...

«Улица Красных зорь».

Проходжу з друзями згаданою вулицею.

Ми щойно з Шевченкової кімнати, з Академії мистецтв. А тут, на вулиці «Красных зорь», стояв перший тимчасовий пам'ятник Тарасові. Його поставлено в 1918 році згідно з відомим Ленінським декретом.

На вулиці Червоних зір...
А як любив Шевченко зорі!
Густій пітьмі навперекір
Він диво малював прозоре.

Вечірню кликав у піснях,
Щоб швидше стала над горою...
І вже яснішав дальній шлях
Понад в'язницею старою...

Олександр Прокоф'єв незримо присутній тут, на вулиці, яку оспівав. Ночі прозорість, ілюзорні пелюстки — рожево-білі — з яблуні... Настрій... Коли читаєш книгу, таким світлом увечері заллята твоя кімната.

Прокоф'єв у Каневі, Києві. От з його виступу — про Шевченка: «Слава Шевченка—всесвітня... по всьому світі шумить прибоєм наша любов до генія... Тарас Шевченко наш земляк, наш могутній друг і брат, великий громадянин нашого любимого міста... вплив нев'янучі лаври у вінок нашого міста... Таке значення великої поезії — вона співає через кордони не тільки міст, а й держав, співає без віз».

Сила любові. Любов Шевченка до народу. Любов народу до Шевченка — свого речника, співця. Любов Прокоф'єва до могутнього поета-революціонера... Ленінград — місто на Неві — він називає містом Пушкіна, Некрасова, Лермонтова і Тараса Шевченка. Прокоф'єв уже невіддільний від Малишка і Вишні, Рильського і Тичини. Ми його бачили в дні радості — свята Шевченка, возз'єднання України з Росією, літературно-мистецької Декади. Ми його бачили в години великої туги — прощання з Рильським, Малишком.

Вишня: «А я його, Сашу Прокоф'єва, ладозького мужика, люблю за талант, за чесність...»

З глибокою ніжністю озивається до нього Андрій Малишко:

Зупиняю погляд на обличчі,
Дорогому, світлому в ночах,
Бо твої черемхи в синьоріччі
Кучерявляться мені в очах.

І лужків березових обнова,
Де балтійський плеще вітровій,
І твоя приладозькая мова
В українській заплелась моїй.

Так, на радість нашу звучать, перекликаються пісні на Ладозі (ми вже знаємо, звідки там «украинская мова»), а в українській землі заплелась «твоя приладозькая мова»...

...Думаю собі, коли б зібрати взаємні висловлювання — Рильського про Олександра Прокоф'єва, Прокоф'єва про Максима Рильського, Вишню, Тичину, сердечні зізнання, які не просто вилились у зв'язку з ювілейними датами, святами, а тому, що переповнювали душу, мусили вийти на простір великої свідомості всього людства, — то була б ні з чим не зрівнянна енциклопедія любові. Бо то наша гордість, велич духу, краси...

Прокоф'єв прийшов у мою свідомість поетичною ніжністю. В Чернігові, ще 1940-го мирного літа, ми, юнаки, взяли до своєї сім'ї, як рідного, Олександра Прокоф'єва. Нам була до смаку його напрочуд вільна муза, близька до народної.

Ах ты, дроля, моя дроля,
За тобою ходит трое...

І несподіване:

А нельзя ли так устроить,
Чтобы я ходил один?

Блискуче володіння поетичною формою, розмовна інтонація, ліричність, іронія... А скільки ніжності!

Выходила тоненькая, тоненькая,
Тоней называлась потому...

Динамічність, звукова інструментовка, традиції і справжнє новаторство. І — роздуми:

А откуда на Ладогe украинская мова,
Задушевное, мягкое и певучее слово?

Ніби й зараз слухаю Прокоф'єва, що читає цього вірша на об'єднаному пленумі правління Спілки письменників СРСР та Спілки письменників України 27 травня

1964 року. І «шуміли прибоєм» оплески в світлому будинку Верховної Ради України поету-ленінградцю, поету-інтернаціоналісту.

Олександр Прокоф'єв засвідчує свою любов до Рильського віршем.

Ти низкою був журавлиною
В мені й наді мною немов,
Коли я твоєю Вкраїною,
Наче вдома у себе, йшов.
Сказати про неї, мій брате,—
Ні слова не затаю,—
Тебе не зумів я обняти,
Та землю обняв твою.
Твій Київ, такий зелений...

Обняв Прокоф'єв не лише Київ, Канів, а ще багато наших міст і сіл... Обняв він і Чернігів...

Чернігову насправді пощастило — поетична його нива прийняла засіви Павла Тичини (збірка «Чернігів»). На береги зачарованої Десни багато разів навідувався Максим Рильський — «Чернігівські сонети».

Ходу історії хіба ж не відчуваєте в карбованих рядках Миколи Бажана про Чернігів? Вірменський поет Ованес Гукасян не зміг утриматися від захоплення дочкою древнього міста («Чернігівська красуня»). Десь на березі Ладоги — Кобона, а в тому селі — Чернігівське поле... То вже рідні місця Олександра Прокоф'єва. Мандруючи там, поет згадав далекий Чернігів, і українська пісня прилинула до нього, влилася повинню біло-рожевого цвіту яблуні і хвилею блакиті — зачарованої Десни...

Коли я натрапив на вірш Прокоф'єва «Чернігівське поле в Кобоні», то за мить перенісся на улюблений Чернігівський Вал, де ми, юнаки, один перед одним хвалились поезіями Прокоф'єва... Переспівав того вірша та й надіслав Олександрю Андрійовичу. 12 січня 1970 року одержав маленького листа, писаного швидкоруч, червоним атраментом.

«Дорогой Олекса!

Спасибо за перевод моего стихотворения. Печатай его, а я пожелаю ему доброй пути-дороги на Черниговщине, по Україні.

Будь здоров, дорогой Олекса. Поздравляю с Новым годом, пожелание всего светлого *А. Прокоф'єв».*

22 березня 1970-го вірша надрукувала чернігівська газета «Деснянська правда».

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПОЛЕ В КОВОНІ

Розкланялася знов калина
Понад струмочком лісовим.
І знов приснилась Україна
В старім Приладож'ї моім.

Стіною бір здіймався на волі,
Туман долину огортав...
І хто ж це золотисте поле
Колись Чернігівським назвав?

Убралась Північ в білий іній,
Мороз морям приносить страх,
А на Десні, на Україні,
Стоїть Чернігів у садах.

І тут запахла Україна,
Всесвітня глянула краса,
Її роздолля придолинне,
Зелена та густа коса.

Був, може, табір тут в минулім
Людей, розлучених з Дніпром?
Нащадок вдячний серцем чулим
Їх згадає лише добром.

Примірник газети автор вірша отримав.

Пізніше «Чернігівське поле» надруковане в альманасі «Сузір'я». Тієї книги Прокоф'єв уже не побачив.

...Є в Максима Рильського книга лірики «Сад над морем». Є цикл віршів під такою ж назвою в Олександра Прокоф'єва. Дивлюся на подаровані книги. Читаю давно знайомі вірші. Цвіте сад... Легкі, блідо-рожеві пелюстки розквітлої яблуні і ніжне крило білої ночі линуть до вікна. І дивне світло з вулиці «Красных зорь» сягає душі...

ЛІРИКА ПЕНЗЛЯ

1962 року Максим Рильський на відзначення 30-ї річниці з дня смерті Максиміліана Волошина (він народився в Києві 1878 року) написав невеличке вступне слово до публікації двох перекладів з російського поета в газеті «Літературна Україна». Один переклад здійснив Євген Дроб'язко («Тепер я мертвий. Я — лиш віршів книга в твоїх руках...»), а другий «Стемнілим золотом і жовцю напоїв вечірній час горби» виконав автор вступного слова.

«Всі, хто бував у Коктебелі, в Будинку творчості письменників, знають дім Волошина, з якого, власне, і «пішло» теперішнє письменницьке селище. Вихований на французькій новочасній літературі та живопису (він працював і як художник), примикаючи до російських символістів, а також акмеїстів, Волошин, безперечно, мав своє творче обличчя, свій поетичний «почерк».

Продовжуючи думку Максима Рильського, скажемо, що почерк Волошина-художника не менше вражає шанувальників його таланту. Тут маємо справу з гармонійною взаємодією — пензель поета доповнює пошуки слова, слово підсилює багатобарвність пензля...

Зверніть увагу на таке словесне живописання:

Стемнілим золотом і жовцю напоїв
Вечірній час горби. У млі червоно-бурій
Жмути кошлатих трав, мов у звірячій шкурі,
В огні чагарники, в металі — вод розлив.

Багатство кольорів, відтінків, звучна гама золота, вогню, трав... Увесь сонет у майстерному перекладі Максима Рильського є взірцем пильного бачення художника, гостроти його зору. Гама кольорів вечірньої пори тут не просто детально відтворюється художником-поетом, — вона сповнена якоїсь таємничості, внутрішньої тривоги. І тому це не просто споглядання чи копіювання оригіналу — вечора з його компонентами: тонами, пів-тонами, настроєм, роздумом... Присмерк, брили голих скель, валуни, «як видава похмури»... Бракує свіжого струменя повітря. Вирваться б у простір, на свободу!

Там дише стомлено безмежний Океан
І віє запахом пригнутих трав та йоду.

Безмірність людських переживань, гами людського настрою — все це, звичайно ж, бентежить читача і глядача. Бо вірші такого плану не лише читаються, а й споглядаються — на відстані і зблизка...

Рильський любив Коктебель, цей шматок обпаленої сонцем землі, що нагадував про колишнього господаря будинку над морем. Але не тільки тому, щоб згадати ім'я «засновника» коктебельського письменницького селища, впав вибір Максима Рильського на вірш «Стемнілим золотом». Волошин поселився на кам'янистому, на перший погляд, непривабливому місці, східному узбережжі Чорномор'я. Пронизливі вітри, не пишна флора. Можливо, в цьому вже криється особлива натура митця: Волошин-художник навіть на цій кам'янистій місцині знайшов безліч тонів, красивого, оригінального... Творча людина не задовольняється тим, що само по собі лізе у вічі. Треба

відкрити красу, яку звичайне око не помічає. Знайти відповідні тони, які б торкнулися душі людської. Поет і художник — не спокійний сторонній спостерігач, а пильний слідопит. Він цінує найменший витвір природи, знаходить незвичайне у звичайному нагромадженні скель...

Максим Рильський неодноразово бував у Коктебелі. Це місце не могло не подобатись. Хвилювала близька звідти Феодосія, колишня Кафа, з трагічним для багатьох народів невільницьким торгом... Поет бачив крізь сутінки минулих років полонянок з України на тому торжищі... Для Рильського з роками не втрачала привабливості гора Кара-Даг. Він говорив: «Коли б мені дав бог талант художника, я б постарався явити світові кримську гору з усяких планів і точок, в усякому освітленні на протязі доби. Тут для співця руанського собору було б ой скільки роботи!» (Рильський був захоплений шедеврами Клода Моне).

Ліричні барви Волошина допомагають збагнути глядачам східний кримський край. Вірші його колоритні, картини та пейзажі довершені композиційно. Мистецьки виконані легкі акварелі озиваються морським прибоєм, вічним вітром, напоєним теплою хвилею. Зверніть увагу на назви, які дає своїм акварельним роботам художник. Вони самі по собі — основна думка того чи іншого вибору, вбирають у себе зміст ліричних барв, кристалізують образ. Вдумайтесь: «Заливы гулкие земли глухой и древней». «Черной тушью четких теней очеканенная даль». «Зеркальность лунной тишины».

А то й ціла строфа читається під картиною:

Пройди по лесистым нагорьям,
По бедным полынным лугам,
К пустынным моим плоскогорьям,
К гудящим волной берегам.

Маючи такі незаперечні здобутки, М. Волошин признавався в своєму безсиллі, а такі зізнання властиві тільки справжнім митцям:

Сказ о Кара-Даге
Не выцветитъ ни кистью, ни бумаге,
Не высловитъ на скудном языке.

Скільки тих митців всеньке життя — кожен день і годину! — віддали великому і священному: відтворити неімовірну красу природи у її вічній розмаїтості.

І пошуки майстра тривають...

...Отже — східний Крим. Степ біля Коктебеля. Сірі камінні гори, одноманітність барв. На перший погляд — лише море може привабити грою своїх кольорів, та ще гора, прозвана Хамелеоном, бо міняє свої відтінки кілька десятків разів за день. Але і в цьому сірому громадді художник створює цілу серію гірських акварелей, сповнених сонця і неба... Палітра Волошина багатшала, повнішала з новими картинами. «Рожевий вітер» і «Попелясте світло». «Вечірня земля» і «Блакитна затока», золоте хмар і рожевий цвіт тамариску — всіма кольорами володарює натхненний співець.

Поетичні назви картин, поетичне їх виконання. «Хвилі землі омиваються хвилями моря», «Дзеркальність місячної тиші». «Норд-ост від берега уперто гонить хвилі», «Тривожний вітер», «Рожевий вітер»...

Одна з акварелей зветься «Тонке світло срібного місяця». Те світло ніби гіпнотизує глядача. Ось «Хмара, що тане». Справді — хмарина тане у вас на очах, а Кара-Даг у снігу вражає особливо — ніби фізично відчуваєш холод свіжого снігу...

Художник-психолог: його «Все завмерло» передає насторожений стан природи, яка ніби відчуває, мов жива істота, кожним своїм нервом прихід бурі, грози, якогось потрясіння... Якось особливо передано настрої: від

напруження вмілий, непомітний перехід до спокою, легкості. Це добре свідчить акварель «Янтарне світло в зеленому серпанку».

Так, чудово оспівана місцевість, коктебельська сторона, що гостинно приймає нас. Волошинське «гнездо моїх видений, мой коктебельский дом».

Пензель художника-поета переносить нас у неймовірно давнє... «Земля, що втопилась від зміни літ і рас», земля, де пройшли скіфи, таври, що чула ритми Гомерового гекзаметра в розгойданий стихії моря...

Пензель художника вчить нас думати. Творчість в ім'я життя і розквіту народів... Це все було в думках художника, який вбирав багатою душею все краще, створене віками і народами.

Кого не схвилює такий біографічний факт з життя поета-художника. Він перебуває у Франції. Там дізнається про початок світової імперіалістичної війни. З величезними труднощами повертається на батьківщину. Ні, не для того, щоб зодягти сіру солдатську форму. Щоб своїм листом сказати якомусь солдафону — військовому міністру (вже хто його й прізвище згадає!): «Як художник, чия праця є творенням форм, я не можу взяти участь у справі руйнування форм і, в тому числі, найбільш довершеної — храму людського тіла...» Тут же висловив і своє ставлення до німецької вояччини: «Вважаю необхідним додати, що до німецького мілітаризму... я ставлюся глибоко непримиренно».

В сіру солдатську форму Волошина не зодягли, але військовий суд мав вирішити долю автора листа. Будинок божевільних стає тимчасовим притулком поета-художника. Суд не встиг винести своє, як завжди, ординарне військове рішення — надійшла революція!

... Десь у кінці 1963 року у київському пасажі в одній з кімнат столичного Художнього фонду було влаштовано виставку картин М. О. Волошина. Перед цим карти-

ни експонувалися в Москві, Ленінграді. І хоча виставку організовано в маленькому приміщенні, та воно, здавалось, ширшало, і морські прибої чи лагідний цвіт тамариску виплескувались за стіни і виводили за собою киян-глядачів... Я мав щастя дивитися етюди, пейзажі — морські і степові — разом з Максимом Тадейовичем.

А брили голих скель, громаддя валунів
Таяться в присмерку, як видива похмурі.
Он — ніби профілі якихось дивних фурій,
Он — лапи-обриси, он — щелепи вовків.

Це — рядки з Волошинового сонета, перекладеного Рильським. Тоді ж Максим Тадейович згадав, що одна з гір в Коктебелі своїми обрисами нагадує профіль обличчя Волошина і що саме про це «володарем» коктейбельського будиночка написано вірша. Радісно було бачити і привітати стареньку Марію Степанівну — друга Волошина, що багато літ ревно зберігала ці, наповнені сонцем і хвилями прибою, акварелі. Вона розповідала нам, як їй доводилося ховати від німецьких фашистів картини Волошина. А всі ми, вдячні їй, повторяли слова поета і художника:

Я много видел; дивам мирозданья
Картинами и словом отдал дань.

Так, «нора моей мечты, гнездо моих видений, мой коктейбельский дом» стає нерядовим явищем нашого мистецтва.

Здається — не пройти: гора каміння..
Пустельно так, печальний сірий край.
Свист вітру чи тривожне безгоміння
Чергуються. Але ти не зважай
На зойк душі. Ні, придивись пильніше —
І вже не сірі вгледити кольори:
Рожевий вітер срібний серп колише,
Блакитна хвиля падає згори;
Хмар золотих мереживо снується,
І світло попелясте залива

Даль кам'яну, що раптом стрепенеться
Й стає тендітна, тепла та жива:
Рожевоніжним квітне тамариском,
Серпанком зсенавим — аж до хмар...
І зачарує незвичайним блиском,
І вже не вийдеш ти з полону чар.

Щедра душа поета-художника, хвилююча лірика його пензля...

* * *

Вже давненько не доводилось мені бути в Коктебелі. Та ось пошта принесла «Литературную Россию» від 26 жовтня 1973 року. На її сторінках читаю розповідь про виставку картин Максиміліана Олександровича Волошина у Феодосії. «Виставка творів художника-поета відкрита тут тому, що його ім'я і Крим невіддільні одне від одного». Автор розповідає про чимало картин, які й мені запам'яталися своїм особливим відображенням повітря, світла, води. Адже художник Волошин прагнув, аби в акварелі, наприклад, не було «жодного зайвого при торку пензля».

«Коктебель, оспіваний Волошиним у його віршах і живописних творах. Тут біля самого моря стоїть будинок поета. Його сповнює гомінкий морський прибій. Із вікон майстерні Волошина видно навколишні горби, затоку, Кара-Даг...»

Так і хочеться продовжити — «звідки свого часу із захопленням на все те дивився Максим Рильський, що шанобливо ставився до пам'яті господаря майстерні».

Читаю «Литературную Россию», і здається мені, наче щойно побував там, біля самого моря, біля Кара-Дагу, яких «не вицветить ни кистью, ни бумаге...»

Уміння бачити, фантазувати дано не кожному. Йому треба віддати належну повагу. Максим Рильський кілька разів приїздив на відпочинок і працю до Коктебеля.

Чотири вірші із «Мисливської сюїти», написані в 1939—1940 роках, позначені «Київ — Коктебель». Місце написання вірша «Народам світу» також позначене Коктебелем, час написання — травень—червень 1940 року...

В 1961 році в Коктебелі поет пише вірша «Напутнє», присвячує його одному молодому мандрівнику. В кожному рядку відчутна любов до давно облюбованого клаптика землі й моря... І відчутний сум, викликаний передостанніми відвідинами (востаннє вже побуде тут він наступного, 1962 року...)

Вже для мене важкі подорожні сакви,
Та за мене мандруєте ви
По камінних дорогах, по сизих степах,
Де із бурею бореться птах,
Над узморськими луками, в тиші долин,
Де сивіє наш рідний полин.
Той не схибить, хто бачить крізь хаші нічні
Чорноморських рибалок вогні.

Камінні дороги, сизі степи, сивий полин з барвами долини, рибальські вогнища біля моря — близькі до палітри художника, який відкрив для багатьох до нього не відомий Коктебель...

Приємно знати, що в будинку Волошина, в Коктебелі, який завжди тепло згадувало багато майстрів слова, бо тепло землі і живої морської хвилі ввійшло не в один твір, тепер створюється літературний відділ Феодосійської картинної галереї імені Айвазовського. Ось і на сторінках «Літературной газеты» читаємо: «Дім, де жив і працював М. Волошин, є пам'ятником літературно-художнього побуту першої третини нашого віку». Кімнати другого поверху стануть меморіальними. Бібліотека, розташована там, багата книгами з автографами видатних письменників, народів нашої країни. Картини російських, зарубіжних художників, акварелі М. Волошина — господаря дому, подарованого ним літературній рідні, — стануть частиною художньої експозиції.

Про таку потребу неодноразово висловлювався і Максим Тадейович Рильський: натхнений природою Коктебеля, він творив там свої поетичні шедеври.

...І хоч ви давненько не були вже в Коктебелі, чи, як тепер прийнято говорити, Планерському, та часто до вас у сні припливає будиночок-корабель, заглядає у вашу душу тепла або холодна, розвихрена хвиля живого моря... Вам добре видно стару сиву жінку, яка вдивляється, ніби з містка корабля, в морську далину... То вона, Марія Степанівна, що зберегла у важкий час окупації картини Волошина, його бібліотеку, все, що лишилось майбутньому... І, ніби навчившись трохи бачити по-волошинськи, ви вже зможете виділити з загального громаддя скелястих брил профілі багатьох витворів вашої фантазії...

А Марія Степанівна, яка часом довго стоїть біля моря, вже здається вам морячкою — виглядає рибалку чи капітана з дальніх морських мандрівок. І коса її — мов сива хвилька морська...

АКИНОВА ДОМБРА

...Їх любить народ, своїх співців степових, що подружилися навіки з домброю. Супутницю свою — домбру — вони обережно кладуть до футляра, із нею мандрують від аулу до аулу, від міста до міста. Їх запрошують гостинно до житла казаха, їм звучать сердечні привіти і поздоровлення.

— Аман! Здрастуй! — прикладаючи до серця руку, а потім подаючи її мудрому глашатаю, говорить молодий і старий.

Тоді в аулі ціле свято.

Акин іде на прохання в кибитку голови колгоспу. Його ждуть поважні люди, сидячи в колі на розстеленій кошмі. В піалах парує пахучий зелений кок-чай. В розписаному казахським орнаментом блюді лежать яблука, кишмиш, масло. Рожевою випеченою скоринкою світиться хліб. А господарки закінчують готувати смачний кульчетай... Акину підкладають під боки подушку — відпочити з дороги! Та відпочити він не хоче. Нові враження, нові люди колгоспу схвилювали його, і він, глибоко задумавшись кілька хвилин, простягає руку по домбру.

Люди сідають тісно, один біля одного.

Озвалися струни, зазвучав високий, дзвінкий голос, що вирвався з житла і полетів на крилах вітру в степи.

А до кибитки підходять усе нові й нові слухачі — з роботи повернулися. Ішли кизинки, ішли матері, несучи на руках своїх дітей.

— Акин приїхав. Хорошу пісню співатиме, — розлетілася вістка.

В кибитці не вмістились... Тоді голова колгоспу сказав — до клубу підемо, народу багато, слухати хочуть.

* * *

В уяві слухачів виростають постаті батирів Казахстану. Ар-Калик — живий герой епосу, Амангельди Іманов. А потім співець-акин співає про героїв Великої Вітчизняної війни радянських народів з німецькими фашистами.

Кілька разів доводиться йому повторювати пісню про легендарних панфіловців, про Тулегена Тахтарова. І він кожен раз співає з захопленням, домброю і голосом віддаючи шану хоробрим синам Радянського Союзу.

В степах Казахстану, разом з братнім казахським народом, багато працює евакуйованих українців. Вони просять заспівати про Україну. Акин згоден. Він починає свою пісню про безсмертного Тараса Шевченка. Він каже: Шевченко — акин. Великий акин. Як наш Абай, як Пушкін.

І люди України, що знайшли тут дім і дружбу, хоч іще й не всі слова розуміють, та серце підказує їм, про що співає акин. А ще допомагає їм смуглявий учитель-казах — він перекладає, що не зрозуміло.

Українці слухають, як у 1918 році німців розгромили на Україні, як зараз в огні війни вирости нові герої — Хмельницькі, Кривоноси, Богуни, як казахський народ

теж іде разом з українцями в бій за Радянську Україну. І українці бачать свою землю згорьовану, побиту. Але вона жива! До неї припадають спраглими вустами і цілують перед боєм казахи і українці і, відчувши стократну силу в собі, ідуть уперед... Останні акорди змовкають, а з ними й слова пісні.

...Це було навесні 1943 року. Акин-орденоносець Іса Байзаков, об'їздивши і сходявши багато доріг Павлодарської, Алма-Атинської, Джамбульської, Кзил-Ординської областей, приїхав на посівну в Південно-Казахстанську область.

Весь Чаяновський район, його колгоспи і машинно-тракторні станції відвідав співець. Його виступи і заклики хвилюють серця казахів і українців. Він мобілізує їх на ще більші трудові подвиги. 80 000 карбованців внесли у фонд оборони після його виступів колгоспники Джамбульської і Південно-Казахстанської областей. Багато голів худоби здали колгоспники в фонд оборони, а також засіяли чаяновці землю ранніми ярими культурами, що дали небачений урожай. Ці гектари обробляли з особливою любов'ю.

— Я почуваю якесь особливе задоволення, коли виспіваюсь перед колгоспниками! — говорить співець Байзаков. — Запрошують мене частіше приїжджати, і я з охотою мандрую рідними степами. А про Україну я співаю ще й тому, що згадку залишила вона мені навіки. Я пам'ятаю Київ, відкриття пам'ятника вашому поету-Кобзарю. Я тоді на відкритті заспівав і заграв — і як уважно слухали мене. А Дніпро, а ниви... Ні, ніколи не панувати там ворогу! Не бачити їм краси нашої дорогої сестри України.

Іса Байзаков — один з активних громадських і культурних діячів своєї республіки. Весь талант, всі сили віддає він як справжній гвардієць тилу, щоб швидше знищити фашистів.

— Не можу всидіти я в столиці, в Алма-Аті. Тягне в аули, в степи, до колгоспників, до робітників рудників Ачи-Саю, в гори Каратау. Там і працюю і відпочиваю разом..

Слово акина пролітає над просторами республіки. Юне і світле слово сивого Джамбула, слово Казангапа Байболова, Орунбая Тайманова, співця Караганди акина Шашубая...

Домбра в руках акинів звучить про спільну велику і святую справу, за яку іде поруч українця, росіянина, грузина радянський батир казахського степу.

* * *

...Минуло багато літ мирної творчої праці на визволеній від фашизму землі.

Щодня ми чуємо різноманітні радіопередачі з Києва. Симфонії, хори, виступи вчених, письменників, Героїв Праці...

Вже й телебачення ввійшло міцно в побут нашого життя. Не дивина з своєї кімнати дивитись нову постановку найкращого театру, який приїхав на гастролі до Києва...

А мені й зараз уявляється невеликий колектив ентузіастів, що його зібрав невтомний Юрій Васильович Шумський...

Він підбадьорює письменника, журналіста, просто літературного працівника радіокомітету, який його волею тимчасово став... артистом. Хтось із них просить Шумського: «Нічого не вийде з мого грання! Це те ж саме, що кинути в бурхливу ріку людину, яка не вміє плавати...»

Юрій Васильович не стримує свого гніву: «Теж мені особистість! Чи знаєте, який Дніпро в Херсоні? Ого,

широчина! А глибина! І що ж? Новобранець-матрос не тонує, коли його кидали у воду! Вчись плавати! І вчилися! І не тонули найсухопутніші, які ніколи річки не бачили! До праці, братці!..»

І скільки було радості, коли радіовистава вдавалася!

Бачу вас, далекі друзі, веду розмову сердечну з вами через літа... Невеликий, як на сьогодні, був наш колектив... І ще менший став — невблаганний час, невблаганні його закони...

Та звучить пісня, лунає вірш-заклик. Читають артисти, письменники, диктори...

А буває при зустрічі почуєш: «Пам'ятаєте? Бомби падають, а передача іде! То були «Партизанські вісті» о 12 годині 5 хвилин...»

— І ви так точно запам'ятали, Ніно Олексіївно?

— Авжеж! Сама читала ваш випуск!

Хвилі пам'яті... Хвилі синього ефіру... Давне і сьогоднішнє — в мені.

СЯГНИ ПАМ'ЯТТЮ

КАЗАХСЬКИЙ ЕТЮД — ДЖАМБУЛ, БАЙЗАКОВ, МУКАНОВ

Я не знаю достеменно, скільки тисяч кілометрів простору лежить поміж моєю республікою і Казахстаном.

Та кризь далечінь якимось маревом — давнім, але не забутим — являється мені неозорий край. І не стверджує, що це край степовий, бо навіть з щоденних газетних інформацій хіба ж не відомо читачу про нього — велета індустрії, хлібодара, творця. Край науки, письменства, своєрідного мистецтва. Край вічної пісні акина.

В глибині душі не зникли пропахлі степовим полинем і дні, освіжені, хоч і не прозорими, а густо каламутними ариками і таки прозорою Качкаратою-річкою, що перетинає Чимкент, обласний центр Південного Казахстану. Ми, тимчасові жителі, швидко призвичаїлись до місцевого клімату, до степових вітрів, інколи нестерпного сонця. Вже органічно входило до нашого словника чимало слів... Ми не туристи, що шукали екзотики, — нас перенесло сюди лихоліття війни. Невеличкі пайки хліба, скромна їдальня, прозвана «академічною», бо організована вона перш за все для евакуйованої Академії архітектури СРСР, —

до неї були також прикріплені письменники, артисти; театр імені Московської Ради теж потрапив до Чимкента. Молодші і старші письменники, які опинилися в Чимкенті, ввійшли до складу обласної Південно-Казахстанської письменницької організації. Організовувались літературні вечори в колгоспах, школах, у великих клубах.

Письменники не цуралися виступів. Обласне управління кінофікації разом з письменницьким колективом організувало виїзди на посівну в квітні 1942 року. Перед демонстрацією оборонних кінофільмів читались вірші, йшли розповіді про героїв війни. Зустрічі проводились на відкритому повітрі при великій кількості слухачів та глядачів. Ударники весняної посівної Ариського району після виступів письменників та перегляду воєнних кінозбірників брали додаткові зобов'язання. В окремих районах організовувались вечори-звіти письменників. І, як правило, виступ українського чи російського письменника закінчувався піснею місцевого акина.

Влітку та восени такі вечори-звіти практикувались в обласному центрі, після того, коли письменники повертались з ближніх та дальніх своїх поїздок.

Ось у газеті «Правда Южного Казахстана» 14 серпня було сповіщено про те, що «в Спілці письменників (вулиця Шмідта, 6) відбудуться чергові творчі збори письменників м. Чимкента».

Такі вечори, як правило, були багатолюдні. Приходили не лише запрошені журналісти, студенти, артисти театрів, а й робітники місцевого заводу та робітники Воронезького заводу пресів-автоматів, підприємство якого розташувалось на території чимкентського заводу. Це пояснювалось не якимось особливим успіхом виступаючого, а загальним інтересом людей до літератури навіть у важкий час, обміном новин з фронту і тилу, які приносила пошта.

Обласна організація Спілки письменників Казахстану розміщувалась в тому ж будинку, що й редакція обласної газети. А це теж мало значення, бо кожен, хто приходив на літературний вечір, міг знати останні вечірні новини, які надходили до редакції.

В лютому 1943 року я одержав запрошення від правління Спілки письменників Казахстану на пленум. І донині зберігся мандат № 56, який свідчить про мої делегатські права за підписом голови оргкомісії Сабіта Муканова.

Пленум відбувався в залі засідань Будинку уряду, в Алма-Аті. Там я вперше побачив Джамбула. Тиждень мого перебування в столиці Казахстану залишився в пам'яті назавжди піснями Джамбула, які зворушували своєю безпосередністю.

Мені здавалося, що до Будинку уряду ввіллявся степ. Ось без кінця-краю простягається він, шелестить жовклою травою, грає маревом. Я вже стаю мандрівником — мені хочеться пити. Вгамувати б спрагу! Але не видно річки... — скаржиться пісня Джамбула, скаржиться... І раптом ввижається невеличка прозора хвилька. Вже й заграла річка, от-от хлюпне прямо під ноги холодним струменем... Я, мандрівник, припадаю до нього... Нап'юся вволю... Та знову гаряче сонце, і вітер, і попалені простори. Де ж взятися краплині живлющої вологи?..

— Г-е-ей! — протяжно звучить з вуст Джамбула.

За тим «Г-е-ей! — продовження оповідання. Бачу — під горами, на пасовищах — джайляу — табуни коней, гурти овець. Пасеться худоба. Бідні пастухи доглядали байське добро...

Сам Джамбул аж на сімдесят першому році зітхнув вільно, бо народ казахський став вільним. Джамбул народився 1846 року 28 лютого. Отже, за кілька днів після пленуму його день народження. Та він уже співав для всіх нас свою пісню на честь свого дня народження.

...Мандрює кочівник по степу... То його батько. Бідна юрта вимальовується в пісні. То його юрта...

Чотирнадцятилітнім юнаком почав самостійне життя, з двадцяти років навчився володіти домброю.

...Співає Джембул... А мені видиться, як ділиться з ним — юнаком — старий, немичний аксакал черствим шматком хліба... Співає Джембул, і ми ніби чуємо рядки його біографії...

«В п'ятдесят літ підкосила недуга... Став я сутулим, як у старого беркута, пригас мій зір... І голос ослаб... Де ти, моя домбро? Замість тебе в руках палиця... Замість степу широкого підо мною вузька постіль... Пригасають сили, то як тоді співати гарну пісню, якщо сил немає...»

— Ге-е-ей! — радісно-заклично лунає знову...

І ніби випростався недужий та відчув силу... Зір погострішав... Людина побачила світлу зорю нового життя. І правда прийшла, про яку марили степові люди. Ім'я Леніна почули вони.

Ге-е-ей!.. Ленін прийшов у степ... І закипіло нове життя, і пісню дало мені, і домбру незвичайну... Як сон золотий — життя... Ввійдеш же в пісню мою, життя, як сон золотий... Як тюльпан гарячий — любов до мого серця, любов людей... Сила весняна в моїй душі... Ге-е-ей!..

Джембул закінчив пісню. Йому гаряче дякують усі присутні. Ніхто не перекладав слів. Я по-своєму передав враження від того співу.

Під час перерви в супроводі молодих акинів він підійшов до Сергеева-Ценського і до українських письменників. Я стояв поряд з Іваном Юхимовичем Сенченком. І, посміхаючись акинові, сказав:

— Ми з краю Тичини.

Звісно, «край» не зрозумів Джембул, а «Тичина» нагадало йому зустріч із славним поетом України, бо він, взагалі ніби похмурий, а посміхнувся тоді і промовив:

— Тичина — жакси!

Потім сів у першому ряду.

Поруч акини — Орунбай Тайманов з Південного Казахстану, старий товариш Джамбула — акин Шашубай та ще інші.

І знову заспівав Джамбул — такий настрій був у нього. Співав після нього Шашубай.

На пленумі зав'язалась дружба з Сабітом Мукановим. Не знаю чому, але він якось особливо поставився до мене. І, можливо, це не суттєве, але в дорогу мені, за його розпорядженням, було видано досить важеньку торбинку... В ній виявились смачні наїдки, пакуночок з пахучим тютюном (його через десяток днів будуть хвалити аж у Саратові, куди я одержу виклик і перепустку на проїзд).

Там же, в Алма-Аті, Іван Юхимович Сенченко повідомив, що загинув Олекса Десняк.

— Може, це ще й не так, бо подробиці невідомі, — додав він. Тоді ж я показав свою листівку, адресовану Десняку в Уфу, вона повернулась, бо адресата там не виявилось. Листівка зберігається і зараз в мене поруч з іншою, на звороті якої записано: «Олексюк Андрій Йосипович». Це брат Степана Тудора. Зустрівся з ним я в Сари-Агачі, як свідчить дата, 2 травня 1942 року. Зазначена вулиця, де він жив, — Туркестанська, 48. Певне, він там мав притулок. Він розповів мені, що десь, мабуть, у Ворошиловграді в редакції газети «Комуніст», мусили бути Петро Козланюк та Ярослав Галан.

У Чимкенті я подружився з акинами Орунбаєм Таймановим, Казангапом Байболовим (останній, власне, жив у районі, я навіть був у нього в гостях — він передав запрошення відвідати його вдома), з поетами Сарсенбаєвим та Омарбаєм Малкаровим. З російських товаришів пам'ятаю Олексія Брагіна з Тульщини (і зараз зберігається в мене його рукопис вірша про Льва Толстого «Берізка»).

Пам'ятаю Льва Крупенникова — він, здається, з Ленінграда. Мав досить хворобливий вигляд, хоч поема «Мужество» була разючим контрастом до його постави.

Олексій Брагін в нарисі «Зустріч через тридцять літ» пише про відвідини Чимкента. Він досить точно зазначає, що редакція газети знаходилася в центрі міста в старому купецькому будинку з затишним двориком, в котрому його старі господарі викопали глибокий колодязь. Вода в ньому справді була свіжа, джерельна. Здається, я пам'ятаю її смак і тепер...

...У червні 1945 року, вже в Києві, я дізнався про смерть Джамбула Джабаєва — півроку не дожив акин до свого століття. Ні, я не відчув гіркої втрати — адже він запам'ятався старим і мудрим, нерозлучним з піснею. Пісня — його продовження: вона в яблуневих садах Алма-Ати, біля мідних рудників Карсапкаю, на плантаціях бавовнику, в славному Джекказгані і на шахтах Караганди. Вона обганяє швидкий поїзд Турксибу. Її продовжують молодші акини.

Ось щойно, як повідомляє мені один знайомий з Казахстану на питання, хто тепер славиться з акинів, виїшов поетичний збірник Кенена Азербєєва.

Рік народження 1884-й. Багато чого спільного в його біографії з Джамбулом. Син байського пастуха. Пас і він худобу. Але природа наділила його ще великим талантом народного імпровізатора, і він підлітком почав радувати людей своєю творчістю. Та він не лише імпровізує на домбрі, а ще й виявив себе професійним поетом. Його прийнято в дві творчі організації — до Спільки письменників і Спільки композиторів. Я не знаю, чи співає ще акин Казангап Байболов — тоді вже він був людиною поважного віку, хоч набагато молодший Джамбула. З його іменем пов'язано чимало згадок про інших його побратимів — ровесників і молодших. Він завжди бажаний гість у різних куточках своєї землі.

Починав Казангап свій виступ, як, приміром, і Джамбул:

— Г-е-ей!..

А після такого зачину — мені здавалось, що акин почне співати українську думу, бо думи теж починаються таким же «Гей!...» — він називав своє ім'я та прізвище: «Гей! Казангап Байболов...», що мною сприймалося, як форма знайомства. Це нагадувало і публікацію твору в газеті — адже ім'я та прізвище автора переважно зазначається вгорі. Зачин, чи заспів, «Гей!» ще сприймався мною як і заклик: «Гей, слухайте всі — степи і люди — співає перед вами акин Казангап Байболов!» Він охоче виступав разом з письменниками, що прибули до його краю.

Іса Байзаков і акин, і поет. З ним майже місяць я мандрував степами Казахстану, виступаючи в польових стадах, в клубах, юртах. Пов'язані з ним місця Шаульде-ри, Туркестан, Чаян, Тюлькубас ніби й зараз бачу в спалахах степових тюльпанів, в сплесках хоч і не широкіх і не дуже прозорих, але таких необхідних у степовому краю ариках.

Іса Байзаков досить освічена людина. Читав мені вірші Абая, робив підрядковий переклад після прочитаного, власне, переказував зміст лаконічних, афористичних творів класика. Ділився своїми піснями, творами інших співців, а також кумисом з добренного бурдюка, який мав властивість... сучасного холодильника: п'яний кумис був завжди холодним, приємним, гамував спрагу...

Про Байзакова досить цікаво і тепло розповідав відомий поет Абдільда Тажибаєв. Він теж був на святі 125-ї річниці народження Шевченка в Києві. «Це була людина глибоко обдарована, палка, часом аж надто запальна. Він не завжди дотримувався звичайних норм поведінки. Не можна було передбачити, що він зробить

через кілька хвилин. Артистична натура не вміщалась в якісь там рамки. Ось приклад.

У великому залі будинку Верховної Ради України відбувався концерт. З'явилися бандуристи. Було щось давнє, глибинне в їхній пісні.

В уяві з'являвся Чумацький Шлях, степові зорі, пахощі долину. І раптом я почув знайомі звуки. Вони йшли не зі сцени, а з рядів глядачів. Я оглянувся і побачив: це в руках Іси Байзакова заговорила домбра. Він ще обережно перебирав її струни. Але обличчя так сяяло, що я зрозумів: зупинити його вже неможливо.

Та хіба лише мене стурбувало те, свідком чого стали всі присутні?

Акин опинився на сцені біля бандуристів. Домбра вже звучала повноголосо. Народжувалась загальна пісня дружби. Збентеження, зникловоїсть раптово зникли, натомість — радісний подив, захоплення. Домбра Байзакова не порушила гармонії української народної пісні.

В братніх обіймах усі побачили співця казахських степів і українських бандуристів. Це було символічно, душевно, без репетицій напередодні...

На другий день ми їхали до Канева. Палуба осяяного промінням пароплава стала сценою — почався імпровізований концерт. Багато хто хотів почути пісню Байзакова саме на Дніпрі, оспіваному Кобзарем. Але тут він не співав і не піддавався на прохання.

Зовсім близько стояв Олександр Серафимович. Він сказав:

«Не треба його турбувати. Пробачимо акину. Він справжній поет, і це довів учора.

Таке буває раз за життя, і я щасливий, що приторкнувся тоді до живлющого джерела поезії та дружби».

Я ж хочу додати, що під час виступів перед колгоспниками — сівачами, чабанами, тваринниками у важкий воєнний час Іса Байзаков співав невтомно, був глибоко

уважним до кожного бажання його слухачів. Він же — один з ініціаторів збирання коштів на танкову колону.

Таким і залишився в моїй пам'яті — неспокійним, напхненим, повним творчого захоплення. Веселий, дотепний, щирий. Уже минув не один рік, як його не стало...

З Сабітом Мукановим не раз випадало мені зустрічатись в Києві. Пам'ятаю 1948 рік, пам'ятаю 1956 рік. Кожного разу я з радістю супроводжував його по наших столиці. У рік свята Івана Франка — 100-ї річниці з дня народження — був разом у поїзді з Мукановим по місцях, пов'язаних з ім'ям великого Каменяра. Львів, Дрогобич, Коломия, Криворівня, Івано-Франківськ...

Багатьох письменників України, що брали участь у святкуванні ювілею Франка, Муканов знав, а з деякими, особливо львівськими, я його познайомив. У нарисі «Наш редактор» я розповів про знайомство Муканова з Юрієм Мельничуком. Про кількох письменників Сабіт Муканов ділився зі мною своїми спостереженнями, захоплено говорив про Андрія Малишка.

— В нього щось від пориву степового нашого вітру! І ще — східні риси обличчя... Я не кажу «монгольські»... Це мене з ним ріднить!

— І друга риса цікава, — зауважую я. — Він теж грав колись на гармошці, як і ви!

... Свята минають, а дружба залишається...

Після ювілею Франка була несподівана зустріч у Москві. Через якийсь час я написав йому про його обіцянку надіслати хоч коротенькі згадки про Олексю Десняка, який 1939 року разом з Теренем Масенком гостював у Казахстані. Олексю Десняк написав потім «Тургайського сокола» — повість про Амангельди Іманова, героя казахського народу. Ось лист Муканова з Алма-Ати: «Дорогой Алексей Яковлевич!

Ты давно меня тревожишь написать воспоминания об Олексе Десняке.

Написал несколько страниц на казахском языке и оставил Касыму Кайсенову, чтобы он организовал русский перевод.

Как ты знаешь, мне уже пошел 73 год, но я себя чувствую еще бодрым, работоспособным. За последние годы я работаю над новой трилогией «Промелькнувший метеор» о жизни и деятельности первого казахского просветителя Чокана Валиханова (1835—1865 гг.), две первые книги вышли на казахском языке в свет. Делается русский перевод. Питаю надежду, что будет переводиться и на украинский.

Хотелось бы писать воспоминания о моих лучших друзьях: Рыльском, Тычине, Бажане и других. Для того надо найти время, которого у меня сейчас очень мало. Найдем!.. Целую, браток — *Сабит*».

На жаль, часу не вистачило... І вже не прочитаємо ми ні про Рильського, ні про Тичину, ні про багатьох, кого так любив наш казахський друг.

Сабіт тепло говорив при зустрічах про Касима Кайсенова, який під час окупації України фашистами був у партизанському загоні. Кайсенов — частий гість не лише Києва.

В 1969 році, коли відзначалось 200-ліття Івана Петровича Котляревського, він прибув до Полтави. Втрюх — Кайсенов, Іван Вирган та я — ми згадали Муканова, та й як би не згадали, коли він передав багатьом із нас своє вітання в зв'язку із святом.

Муканов також захоплено говорив про Теміргалі Нуртазіна — професора, історика. За його проханням я супроводжував Нуртазіна по Києву — його цікавила історія України не менше, ніж історія Казахстану... Касим Кайсенов був гостем VI з'їзду письменників України. Про бойові дії партизанів, — а він командував загонами народних месників у Київській, Полтавській та Закарпатській областях, — відомі на Україні книги

«Партизанською стежкою», «Партизани Переяслава», «З пазурів смерті», «На Дніпрі». Його зворушив лист Віктора Абраменка, сина командира партизанського взводу Миколи Михайловича, що загинув у бою з карателями у вересні 1943 року. Касим в одному з творів увічнив подвиг свого українського друга. Синові його, який довідався про партизанську дружбу з книги, Касим написав: «Мій дорогий Вітю! Приїжджай до мене в гості. Буду дуже радий».

Священна дружба між народами нашої Вітчизни яскраво відбилась і в цьому факті, а ними так багате життя і воєнного і мирного часу.

Муканов гордився своїм земляком, партизаном Васею, як звали в час війни Касима Кайсенова. І радісно знати, що партизан-письменник як естафету прийняв від старших казахських друзів і несе її — дружбу — наше щастя, заповідане самим життям.

Сабіт Муканов народився в сім'ї наймита. І не один акин пішов з роду бідного кочівника... Та яка ж багата серцями сім'я співців! Яке багатство душі передається з покоління до покоління... І я щасливий, що хоч трохи побачив та відчув незміримо оте багатство.

У пам'яті в мене зустріч ота,
Здається, найкраща у світі.
Хай тисячі верст, але знов приліта
Товариша слово.

Алма-Ата!

Я бачу тебе у весняному цвіті.
І ріки, й сади не забути мені,
Що в думу ввійшли золотава,
Дарма що від мене вони в долині —
Я бачу й тепер наяву, а не в сні
Вершину ясну Алатау.
Ясне почуття, ніби цвіт молодий —
Його нам ввік не згубити.
Шумітиме слави могутній прибій,
Міцнітиме дружба, Сабіте.

Читаю в «Правде» звичайну інформацію: «Акини співають про щастя». Йдеться про щорічне традиційне змагання акинів у Тургайській області Казахстану. Поміж іншими прізвищами зустрічаю чабана Ж. Муқанова. Він один з переможців 1976 року... Якщо й не родич Сабіта Муқанова — все одно то наче ствердження, що рід акинів продовжується. Пісня не змовкає. А те, що змагання відбулося в Тургайській області, ще раз нагадало мені мого друга — Олексу Десняка, співця героя казахського народу Амангельди — «тургайського сокола»...

І в цю хвилину я ніби розмовляв з друзями — Олексою, Сабітом... Після тієї розмови я почувався так, ніби напився свіжої води з криниці...

З криниці. А криниця асоціюється з живодайним степовим ариком...

Я бачив спрагли трави і куці..
Вони жовтіли, бо не йшли дощі,
Але до корінців якимось проник
Негомінкий, малесенький арик.
Поблякла та зів'ялена трава
Вмить стрепенулась... Крапелька жива
Ввійшла цілюща...

І вже чути, як пісню жайворон співа дзвінку трудівнику — малому арику...

— Неголосним будь, як малий арик! — ніби чую слова, давно мовлені старшим товаришем...

ЗМІСТ

Від автора 3

БУЙНОЦВІТ

Буйноцвіт 7

Максим Рильський в гостях у Параски Амбросій 37

В саду і в поезії 46

Чотири пелюстки з Голосієва 57

Курс Ескадри пролягає далі 61

Пахощі степу 71

Широка ручка 79

І сьогодні весна... 97

В слово перейшов... 106

Червона хвиля революції 115

Дорога на південь 121

ШЕСТЕРО З ГРОЗИ

Народження криниці 151

Де падали зорі... 166

Не підвладне вогню 182

Мій роменцю незабутній... 189

З берегів Десни 201

Син запорізького степу 209

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Імені Шевченка...	227
Ярослав Галан на радіостанції імені Шевченка	260

ПЕРЕВИСАННЯ ДО НАРОДІВ

Синьоока сестра України	269
Жито за вікном	293
Світло з вулиці «Красных зорь»	300
Лірика пензля	306
Акинова домбра	315
Сягни пам'яттю...	320

Олекса Яковлевич Ющенко
БЕССМЕРТНИКИ
Очерки, этюды, воспоминания

Издательство
«Радянський письменник»

(На украинском языке)

✱

ИБ № 574

Редактор В. Ф. Баранов
Художник В. В. Руденко
Художній редактор Д. О. Лукомський
Технічний редактор О. К. Бищенко
Коректор Л. П. Яблонська

Здано на виробництво 14.03.78.

Підписано до друку 26.05.78.

БФ 34291. Формат 70×108¹/₃₂.

Папір № 3. Банниковська гарн.

Високий друк. 10¹/₂ фіз.-друк. арк.,
14,7 чм.-друк. арк., 13,47 обл.-вид. арк.

Тираж 30 000. Зам. 1002.

Ціна в оправі 95 к.

«Радянський письменник»,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська книжкова фабрика республікан-
ського виробничого об'єднання «Поліграф-
книга» Державного комітету Ради Міністрів
УРСР у справах видавництва, поліграфії та
книжкової торгівлі,
вул. Дзержинського, 24.

Ющенко О. Я.
Ю98 Безсмертники. Нариси, етюди, спогади. Кн. 2.
К., «Рад. письменник», 1978.
333 с.
30 000 пр. 95 к.

Друга книга нарисів, етюдів, спогадів Олексія Ющенко «Безсмертники» продовжує розповідь про людей літератури, мистецтва, які пішли від нас, залишивши по собі світлу пам'ять і подумавше слово. Чимало нового читач дізнається про життя і творчість Павла Тичини і Максима Рильського, Катерини Білокур, Андрія Головка та Івана Виргана... Книга також містить цикл нарисів про літераторів братніх радянських республік.

Ю 70303-093
M223(04)-78 БЗ-36-22-77

852